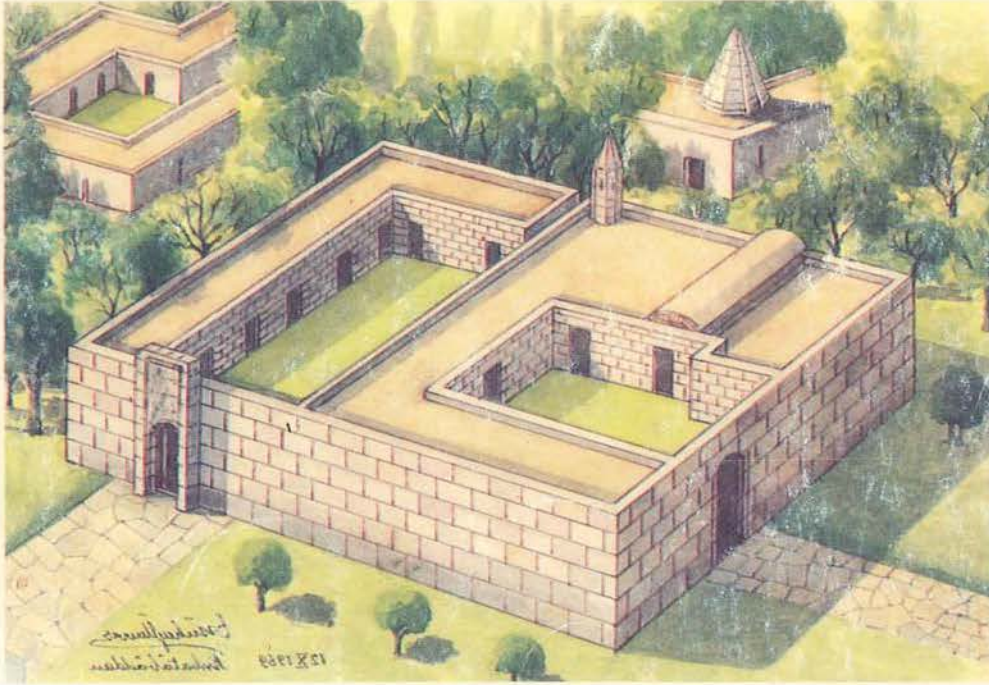

ISSN 1301-2312

TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI

HISTORY OF MEDICINE STUDIES

7

İstanbul-Haziran-1998

18. YÜZYILA AİT TÜRKÇE "MÜFREDÂT" KİTAPLARI VE TÜRK TIP TARİHİNDEKİ YERİ*

Dr, Mükerrerem Bedizel ZÜLFİKAR AYDIN

Materia Medica Books Written in Turkish in the 18th. Century and Their Place in the Turkish History of Medecine

Five manuscripts on materia medica written in Turkish in the 18 th. century, Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiye, Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn, Ferâidü'l-müfredât, Müfredât-ı tıbb and Kitâbü'n-nebât are studied in this thesis.

Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn was translated from Persian and Kitâbü'n-nebât was traslated from Italian. The other three books are compositions.

In Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiye and Ferâidü'l-müfredât, medical knowledge on drugs is not included, but their synonyms in various languages are stated.

Detailed explanations on drogs are found in Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn, Müfredât-ı tıbb and Kitâbü'n-nebât. In Kitâbü'n-nebât, where only herbal drogs are given, there are no features such as the remedy (muslih), substitute (bedel) or dose (mikdar-ı şerbet)of drugs.

These five books are similar to the classical Islamic works on simple drugs. But, Ottoman physicians, especially Fazlızade Mehmed and Ahmed Sâni, related their experiences in their books composed on simple drugs. This is an important point, for these books include examples of the experiences of Ottoman physicians.

In addition; in these five books, especially in the translations, the Turkish terminology of drugs is very important. These manuscripts must be studied especially from this point of view.

It has also been seen that the authors nor the translators of the five books have been investigated suff iciently yet. Former studies on the subjest are not detailed and are usually copies of each other. A great deal of new information has been obtained, besides the correction of many errors as result of this study and these new data are important additions to Turkish medical history.

---

* Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi

İÇİNDEKİLER

- I-Giriş ve Amaç
II-Malzeme ve Yöntem
III- "Müfred devâ" ve "Müfredât" kavramlarının tanımı
IV-Osmanlı dönemine kadar "Müfred devâ" ve "Müfredât"ların tarihçesi
1-Eski yüksek medeniyetlerde "müfred devâ" kullanımına ve ilgili eserlere kısa bir bakış
A) Mezopotamya medeniyeti dönemi
B) Mısır medeniyeti dönemi
C)Eski Hint medeniyeti dönemi
D)Çin medeniyeti dönemi
E) Eski Yunan medeniyeti dönemi
F)Greko-Romen medeniyeti dönemi
2-Ortaçağ'da "müfred devâ" kullanımına ve ilgili eserlere kısa bir bakış
A)Bizans dönemi
B)Klasik İslâm dönemi
3-Türklerde "müfred devâ" kullanımına ve ilgili eserlere kısa bir bakış
A) İslâmiyet öncesi Orta Asya dönemi
B) Selçuklu dönemi
V-Osmanlı döneminde "müfred devâ" kullanımına ve ilgili eserlere kısa bir bakış
VI-18. yüzyılda yazılmış "Müfredât"ların tanıtılması
1-Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tbbiyye
A)Müellifin ve eserin tanıtılması
B) Üzerinde çalışılan nüshanın tanıtılması
1-Nüshanın fiziki özellikleri
2-Nüshanın içerik özellikleri
C) Eserden seçilen "müfred devâ" örnekleri
a) Nebâti
b)Hayvani
c)Madeni (Anorganik)
D) Eserin değerlendirilmesi
E)Ekler
Ek 1-Mukaddime
Ek2- Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin kaynakları
Ek 3- Devâ adedini gösterir liste
2-Gunyeti'l-muhassılın fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn
(Tuhfeti'l-mü'minîn Tercümesi)
A)Müellifin ve eserin tanıtılması
B) Mütercim ve tercümenin tanıtılması
C) Üzerinde çalışılan nüshanın tanıtılması
1-Nüshanın fiziki özellikleri
2-Nüshanın içerik özellikleri
D) Eserden seçilen "müfred devâ" örnekleri
a) Nebâti
b)Hayvani
c)Madeni (Anorganik)
E) Eserin değerlendirilmesi
F)Ekler
Ek-1 Eserin "içindekiler" kısmı
Ek 2-Mukaddime

Ek3- eser yazılırken faydalanılan 61 kaynak ve bunların tanıtılması

Ek 4- Devâ adedini gösterir liste

- 3-Ferâidü'l-müfredât
A)Müellifin ve eserin tanıtılması
B) Üzerinde çalışılan nüshanın tanıtılması
1-Nüshanın fiziki özellikleri
2-Nüshanın içerik özellikleri
C) Eserden seçilen "müfred devâ" örnekleri
a) Nebâti
b)Hayvani
c)Madeni (Anorganik)
D) Eserin değerlendirilmesi
E)Ekler
Ek 1-Mukaddime
Ek 2- Eser yazılırken faydalanılan 23 kaynak ve bunların tanıtılması
Ek 3- Devâ adedini gösterir liste

- 4-Müfredât-ı tıbb
A)Müellifin ve eserin tanıtılması
B) Üzerinde çalışılan nüshanın tanıtılması
1-Nüshanın fiziki özellikleri
2-Nüshanın içerik özellikleri
C) Eserden seçilen "müfred devâ" örnekleri
a) Nebâti
b)Hayvani
c)Madeni (Anorganik)
D) Eserin değerlendirilmesi
E)Ekler
Ek 1-Mukaddime
Ek2- Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin kaynakları
Ek 3- Devâ adedini gösterir liste

5- Kitâbü'n-nebât (Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicane Tercümesi)

- A)Müellifin ve eserin tanıtılması
B) Mütercim ve tercümenin tanıtılması
C) Üzerinde çalışılan nüshanın tanıtılması
1-Nüshanın fiziki özellikleri
2-Nüshanın içerik özellikleri
D) Eserden seçilen "müfred devâ" örnekleri
a) Nebâti
b)Hayvani
c)Madeni (Anorganik)
E) Eserin değerlendirilmesi
F)Ekler
Ek-1 Eserin "içindekiler" kısmı
Ek 2-Mukaddime
Ek 3- Devâ adedini gösterir liste
VII-Sonuç
VIII-Özet
IX Kaynaklar

I-Giriş ve Amaç

Çağdaş cerrahinin gelişimine kadarki dönemlerde tedavinin büyük bir kısmı basit droglardan elde edilen "müfred devâ"lar veya bunların karışımından elde edilen "mürekkeb devâ"larla yapıyordu. Dolayısıyla tedavi sanatıyla uğraşanların başlıca hedefleri drogların tıbbi özelliklerini tanımak oluyordu. İşte bu sebeple, tarihin ilk devirlerinden beri "müfred devâ" üzerinde çok çalışılmış, pek çok tıbbi eserin içinde bir bölüm olarak yer almalarının yanı sıra sadece "müfred devâ"ları kapsayan eser manasına "müfredât" kitapları da kaleme alınmıştır.

M.S. 1. yüzyılda Dioskorides'in *Materia Medica* isimli eseriyle başlayan, sadece drogları ele alan eserler yazma geleneği Ortaçağ Batı tıbbında da süregelen ve İslâm medeniyetinde en gelişmiş şekli bulmuştur. Bu gelenek İslâm tıbbının bir devamı olan Osmanlı tıbbında da sürmüştür, müfred devâlara büyük önem verilmiştir. Ayrıca bilindiği gibi, İslâm tıbbının dayandırıldığı felsefe olan "Hıtlar nazariyesi" felsefesine göre tedavi, drogların "tabiatları" üzerine oturtulmuştur. Bu nazariyenin Osmanlı tıbbında da aynı esaslarla süregeldiği ve Osmanlı tıp müfredâtının da drogların "tabiatları"na dayandırıldığı bilinmektedir.

Ancak gerek Dioskorides'in *Materia Medica*'sı üzerine, gerekse İslâm medeniyeti döneminde yazılan, Birunî'nin *Kitâbü's-saydala'sı* gibi, "müfredât"lar üzerine çeşitli araştırmalar yapıldığı halde, Osmanlı dönemi müfredâtlarına ait ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Yapılan araştırmalar yüzeysel ve birbirinin tekrarı niteliğindedir; eserlerin içerikleri incelenmemiştir.

Bu sebeple araştırmamıza Osmanlı döneminde yazılan -telif ve tercüme-müfredât kitaplarını konu almayı düşündük. elde ettiğimiz malzemenin doktora

çalışması hudutlarını aşması üzerine araştırmamızı konuyla ilgili telif ve tercüme-lerin yoğunluk kazandığı 18. yüzyıla sınırladık. Bu yüzyılı tercih etmemizin asıl sebebi bu yüzyılın farklı özellikleri olmasıdır. Zira Batı dünyasında droglarla tedavi kitapları yazma geleneği çoktan terk edilmiş; Rönesansla başlayarak gelişen zooloji, mineroloji ve botanik bilimleri 17. yüzyılda mikroskobun keşfiyle yeni bir çehre kazanmış; 18. yüzyılda Linneus'un sınıflandırma çalışmaları özellikle botanikte bir dönüm noktası olmuştu. Bu yüzyıl Osmanlı Devleti'nde de modernleşme çalışmalarının başladığı, tercümelerin hız kazandığı bir dönemdir. Ancak yine de geleneksel anlayış devam ediyordu ve Batıdaki gelişmeler oldukça geriden takip ediliyordu. Tedavinin droglara dayandırılması ve etkilerinin "hıtlar" ile açıklanması fikrinden ise ancak 19. yüzyılda vazgeçilecekti.

Yukarıda açıkladığımız gelişmelere bağlı olarak bu çalışmadaki ilk hedefimiz yüzyıllardan beri süregelen ve Osmanlı hekimlerinin de yüzyıllarca kullandığı devâlarla tedavi sanatına ait müfredât kitaplarını (18. yy.) tespit etmek, bu eserleri ayrıntılı olarak incelemek ve bu inceleme sonucunda İslâm tıbbının bir devamı olan Osmanlı tıbbında-müfred devâlarla tedavi noktasından- devralınan miras geliştirilebilmiş midir, katkılar olmuş mudur, bunları belirlemektir. Ayrıca Osmanlı bilim adamı gelişen Batı biliminden ve sınıflama çalışmalarından ne ölçüde etkilenmişti, bir takım gelişmelerden haberdar mıydı gibi bazı sorular da bu çalışma dolayısıyla açıklık kazanacak sorulardır.

II-Malzeme ve Yöntem

18. yüzyılda Türkçe olarak yazılmış "müfredât" eserlerinin incelendiği bu araştırmada takip edilen araştırma yöntemi ve yararlanılan malzeme aşağıdaki şekildedir:

Öncelikle çeşitli sözlüklerden ve konuyla ilgili eserlerden "müfred devâ" ve "müfredât" kelimelerinin anlamı araştırıldı. Daha sonra tezimizin sınırları çerçevesinde çalıştığımız eserlerde "müfred devâ" ve "müfredât" kelimelerinin neyin veya nelerin karşılığı olarak kullanıldığı tespit edildi. Eldeki verilerle bu iki kavramın tam karşılığı verilmeye çalışıldı.

Tıpta droglarla tedavinin tarihçesi kısaca tespit edildi. Böylelikle eski yüksek medeniyetlerden 19. yüzyıl Osmanlı dönemine kadar tababette drog kullanımı, bu konuda yazılan eserler, yazarları ve ilgili gelişmeler aktarıldı. Bu bölüm tıp ve eczacılık tarihine ait çeşitli kitap ve makalelerden faydalanılarak hazırlandı.

Çalışmamızın malzemesi olan eserleri tespit için İstanbul içindeki tüm kütüphane katalogları tarandı. Ayrıca İslâmi Tıp Yazmaları Katoloğu'ndan, tıp ve eczacılık tarihi hakkındaki çeşitli eserlerden faydalandı.

Araştırmaya, başı sonu belli; tam bir eser hüviyetinde olan; derleme (toplama) olmayan; isminde "müfredât" kelimesi geçen; lugatçe hacminde ve üslubunda olmayan; müellifi(mütercimi) ve/veya telif (tercüme) tarihi bilinen ve sadece müfred devâlardan bahseden eserler alındı. Seçilen eserlerde bu ayırıcı özelliklerin bulunmasına dikkat edildi.

18. yüzyılda müfred devâlardan bahseden yukarıda sayılan özelliklere sahip olmayan eserler teze alınmadı. Mesela, Düsturü'l-Vesim gibi genel bir tıp kitabı içinde bir bölüm olarak müfred devâları anlatan eserler; Kınakına Risâlesi gibi tek bir devâdan bahseden eserler çalışmaya dahil edilmedi.

Araştırmaya tercüme eserler de alındı. Böylece mütercimnin esere katkıları olup olmadığının tespiti düşünüldü.

Tezde incelemesine karar verilen müfredat eserlerinin seçiminde şöyle bir

yol takip edildi: Risâle-i Fezziyye fi luga-ti'l-müfredâti't-tıbbiye: İlk bakışta bir sözlüğü andırmakla beraber gerek zaman zaman verdiği ayrıntılı bilgilerle üslup olarak, gerekse hacim olarak bir lugatçe kapsamından fazla olması, ayrıca yukarıda belirttiğimiz diğer özelliklere haiz olması bakımından araştırmaya dahil edildi.

Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn: Beş bölümden meydana gelmekle birlikte müfred devâlar konusunda yazılması, devâların tanıtımına ağırlık verilmesi ve diğer ayırıcı özellikleri taşıması sebebiyle araştırmaya dahil edildi.

Ferâidü'l-müfredât: Tam bir sözlük olmakla birlikte daha evvelce bildirdiğimiz ayırıcı özelliklerin tümünü taşıması sebebiyle teze dahil edildi. Ayrıca "eşsiz müfred devâlar" olarak çevirebileceğimiz adı ve önsözde "aşşab"ların (eczacı) yararlanması için hazırlandığının bildirilmesi bu kararı müspet yönde etkiledi. Eserde müfredât kitaplarının önemli bir özelliği olan devâların çeşitli dillerdeki karşılıkları da yer almaktaydı.

Müfredât-ı tıbb ve Kitâbü'n-nebât: Bütün ayırıcı özellikleri taşımaları bakımından çalışmaya dahil edildiler.

Araştırılan eserler telif tarihlerine (tercüme iseler tercüme tarihlerine) göre sıralandı.

Eserler tespit edildikten sonra İstanbul kütüphanelerinde bulunan tüm nüshaları görüldü. Çeşitli ayırıcı özellikler gözönüne alınarak (selatin nüshası olması, istinsah tarinin eski olması gibi) üzerinde çalışılacak nüsha belirlendi. Çok önemli özellikler dışında nüsha farkları belirtilmedi.

Eserlerin müellifleri ve varsa mütercimleri gerek eserin kendinden gerekse bu konuda yazılmış diğer araştırmalardan istifade edilerek tanıtıldı. Aynı şekilde eser hakkındaki tanıtıcı bilgiler de (yazılış ga-

yesi, basılıp basılmadığı gibi..), gerek eserin kendinden gerekse ilgili diğer araştırmalardan istifade edilerek tanıtıldı.

Her bir eserde üzerinde çalışılan nüshanın istinsah tarihi, müstensihi, satır sayısı, varak sayısı, cildinin özellikleri... gibi bilgiler tespit edilerek tanıtıldı.

Eserlerin içerik özellikleri çalışılan nüsha esas alınarak tanıtıldı. Bu özellikler, "eserin mukaddimesi", "devâ olarak yer alan maddeler", "müellifin katkıları", gibi çeşitli başlıklar altında incelendi. Her konuyla ilgili çeşitli örnekler verildi. Örnek olarak verilen devâların Osmanlıcaları, Türkçeleri ve Latinceleri verildi. Doğru okunduğuna emin olunamayan kelimelerin yanına soru işareti konuldu. Aynı şekilde örnek devânın Latincesi tespit edilemediğinde soru işareti konuldu. Devaların Latinceleri verilirken sadece isimleri verildi. Araştırmamızın konusu olmadığından sınıflayıcı tespiti yapılmadı.

Araştırdığımız her eserden nebâti, hayvani ve madeni (anargonik) birer devâ seçilerek tanıtıldı. Bu örneklerin bilinen devâlar olmasına dikkat edilerek rastgele seçildi.

Her eserle ilgili "değerlendirme" bölümü yapıldı.

İncelediğimiz her eser için gerekli görülen konularda ekler yapıldı: Her eserin mukaddimesi Latin harflerine aktarılarak "Ek" olarak verildi. Müellif eserini yazarken faydaladığı kaynakları belirtmişse bunlar bir liste halinde "Ek" olarak verildi. Kaynaklarını önsözde değil de metin içinde belirtmişse bunlar da tespit edilebildiği kadarıyla liste halinde "Ek" olarak verildi. Bu listelerde isimleri verilen müellif ve eserler tespit edilmeye ve tanıtıl-

maya çalışıldı. Eserler hakkında daha geniş fikir verebilmek amacıyla her bir eser için her bir harfte tanıtılan devâların adedini gösterir liste de "Ek" olarak verildi.

Fotoğraflar ilgili bölümlere metin aralarına yerleştirildi.

Dipnotları kolaylık olması bakımından her sayfanın altında verildi. Bir kaynağı dipnotunda ilk kez kullandığımız zaman kaynağın künyesi tam olarak belirtildi. Aynı kaynak tekrar kullanıldığında sadece yazar adı ve sayfa numarası verildi eser adı "a.g.e" şeklinde geçti. Ancak aynı yazarın birden fazla eserinden yararlanılmış ise eser adları da aynen yazıldı.

Hicri tarihleri miladi tarihlere çeviren Faik Reşit Unat'ın Hicri Tarihleri Miladi Tarihlere Çevirme Kılavuzundan yararlanıldı.

Kullanılan kaynakların tümü tezin sonunda "Kaynakça"da verildi.

III- "Müfred devâ" ve "Müfredât" kavramlarının tanımı

Müfred, "ferd" isminden türetilmiş Arapça bir isimdir. Çeşitli sözlüklerde karşılığı "tek, yalnız; basit, mürekkep olmayan" şeklinde verilmiştir¹. Müfredât ise müfred kelimesinin -ât eki ile çokluk yapılmış halidir. "Basitler, mürekkep olmayan şeyler; toptan bilinen şeylerin ayrıntıları" gibi manalar taşır².

İslâm ve Osmanlı tıp literatüründe bu kelimeler biraz daha özel anlamlar yüklenmişlerdir. Müfred kelimesi "ilaç, çare" anlamında Arapça bir isim olan "devâ"³ kelimesiyle birleşelerek "müfred devâ" şekliyle basit ilaç (basit drog) karşılığında, müfredât kelimesi "müfredât-ı tıbb" veya "müfredât" şekliyle basit ilaçlardan bahse-

1 2 "Müfred" ve "Müfredât" maddeleri için bkz F. Devellioğlu: Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. 3. bs., Ankara, 1978; J.W. Redhouse: A Turkish and English Lexicon İst., 1921; F. Steingass: Persian-English Dictionary. 6. bs., Great Britain, 1977; Ş. Sami: Kamus-ı Türki. İst., 1317 (1899)

3 "Devâ" maddesi için bkz. F. Devellioğlu: a.g.e., ;J.W. Redhouse: a.g.e., ; Ş. Sami: a.g.e.,

dilen bilim dalı ve bu konuda yazılmış eser mânasında söyleneğelmıştır.

Müfredât kelimesi Redhouse ve Steingass sözlüklerinde "müfredât-ı tıbb" başlığıyla "the materia medica"⁴ (tıbbi maddeler; tedavide kullanılan maddelerle ilgili tıp dalı)⁵; "simples in medicine"⁶ (tıpta basit droglar) şeklinde açıklanır.

Ş.Sami ise Kâmûs-i Türki'de "müfredât"ın tanımını daha ayrıntılı olarak verir:

"Her biri kendi başına bir devâ olan edviye-i basiteden (basit devâlardan) maddud olan (bilinen, tanınan) nebâtat-ı tıbbiyye (tıbbi bitkiler) ve bunlardan bahis kitab."⁷

Müfredât kelimesinin bir başka açıklamasını da B. Şehsuvaroğlu yapmaktadır:

"Tıp müfredâtı-Materia medica-Matière médicale. Tababetde kullanılan drogların isimlerini, nereden çıktıklarını, fizik özelliklerini, kimyasal yapılarını, onlardan yapılan ilaçları ve nihayet bu drogların dozlarını bildiren ilimdir."⁸

B.Şehsuvaroğlu'nun yaptığı bu ayrıntılı tanıma Ş.Sami'nin tanımından yararlanarak "ve bunlardan bahseden kitap" ifadesini eklersek "müfredât" kelimesinin tam karşılığını vermiş oluruz. Zira "müfredât"dan yani müfred devâlardan bahseden kitaplar genellikle bu başlığı taşıymaktaydılar: "Kitâbü'l-câmi'u müfredâtı'l-edviye ve'l agdiye", "Edviye-i

müfred", Ferâidü'l-müfredât" gibi, Dolayısıyla kelime sadece bir ilim dalını ifade etmekte kalmamış, bir eser türü olarak da yerleşmiştir.

"Müfred devâ" terimi ise bugün "basit drog" ifadesiyle karşılanmaktadır. Farsça droa "koku, devâ"⁹ kelimesinden geldiği söylenen drog kelimesinin, "eczanelerde, nebâtatçılarda, baharatçılarda satılan tıbbi ve endüstriyel çeşitli maddelere verilen isim"¹⁰ "ecza-yı tıbbiyye ve ispençiyariyye ve kimyeviyye ile boyacılığa mahsus eşya"¹¹ "Eczacılık, kimya ve boya endüstrisinde kullanılan bitkisel, hayvansal, madensel ilkel maddelere verilen isimdir"¹² gibi çeşitli tanımları vardır. Bu tanımlarda görüldüğü gibi drog, "ecza" kelimesiyle karşılanmaktadır. Nitekim T. Baytop da drog kelimesinin Osmanlıca ecza karşılığı kullanılabileceğini, ilaç olarak kullanılmaması gerektiğini; drogun bir hammadde (mesela afyon), ilacın ise bir tedavi vasıtası (mesela safranlı afyon tentürü) olduğunu söyler.¹³ A. Baytop ise drog ile ilaç arasındaki farkı bir örnek ile ayrıntılı biçimde açıklamaktadır:

"Bir tıbbi bitkinin etken organı, kurutma gibi bir işlem ile devamlı olarak saklanabilir bir hale getirilirse, istenilen zamanda kullanılmaya hazır bir drog haline gelmiş demektir. Droglardan da hareket ederek ilaçlar hazırlanır. Örneğin bir bitkinin çiçekleri toplanıp kurutuluyor ve bu çiçeklerden hazırlanan enfüzyon ilaç

4 J.W. Redhouse: a.g.e., "müfredât" maddesi.

5 İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü. 6. bs. İst., Redhouse Yayınevi.

6 F.Steingass: a.g.e., "müfredât" maddesi.

7 Ş. Sami: a.g.e., "müfredât" maddesi.

8 B. Şehsuvaroğlu: Eczacılık Tarihi Dersleri, İst., 1970, "İ.Ü. Yay. No.1582". İ.Ü. Ecz. Fak. Yay. No. 10", s.13.

9 B. Şehsuvaroğlu: a.g.e., s.266. Ayrıca bkz. T. Baytop: Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi; Geçmişte ve Bugün. İst, 1984, İ.Ü. Yay. No. 3255", "Ecz Fak. No. 40", s. 97.

10. P. L'arousse: Grand Dictionnaire Universal. Paris, "drogue" maddesi.

11. Nyssen: Lugat-ı Tıbb; Fransızcadan Türkçeye 2. bs, Çev. Cemiyet-i Tıbbiyye-i Osmaniyye, İst., 1901, "drogue" maddesi.

12. T. Baytop: a.g.e., s.97

13. T. Baytop: Farmokognozi Ders Kitabı. 1.c., 3 bs., İst., 1980, s.1

olarak kullanılıyorsa kurutulmuş bu çiçekler bir drogtur"¹⁴.

Şu halde "drog" kelimesini devâ yerine kullanmamak gerekmektedir. Ancak incelediğimiz eserlerde müfret devâların hem hammadde olarak yani drog olarak hem de ilaç olarak tanıtıldığını görüyoruz. Bu söylediklerimizi bir iki örnekle şöyle açıklayabiliriz. Mesela, akik için "yüzük idüp takınsalar korkudan emin ola ve kaddından sızan kanlar kese..."¹⁵ veya yakut için "... ve ta'liki (asılmışı) bilhassa taun ve veba ve vesvas ve hafakan.. manidir. Ve ağızda ahzı (ağıza alınması) ateşi ve rayiha-yı kerihelyi dafidir"¹⁶. Burada akik ve yakut taşlarının ham halleriyle işlenmiş olarak yani drog olarak bazı dertlere devâ gösterildiğini görüyoruz. Nebâti ve hayvani maddelerde de aynı durum söz konusudur. Mesela kavun için "eğer olmuşunu yiseler sidügi yürüde"¹⁷ denmektedir. Kısacası müfret devâ olarak tanıtılan süt, üzüm, patlıcan, kavun gibi hayvani ve nebâti maddeler de hem ham halleriyle bir gıda¹⁸ olarak bazı dertlerin devâsı olarak verilirken, işlenmiş şekilleriyle ilaç halinde de müfret devâ kapsamına girebilmektedir. Nitekim Redhouse'da drog kelimesinin karşılığının hem ilaç hem ecza¹⁹ ola-

rak verilmesi de bu görüşlerimizi doğrular niteliktedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, müfret devâ kavramının karşılığı basit drog veya basit ilaç ifadeleriyle karşılanamamakta, her iki ifade de eksik kalmaktadır. Bu durumda "müfred devâ" ifadesini değiştirmek yada mutlaka sadeleştirmek isteniyorsa "basit devâ" şeklinde söylemek en uygun ifade gibi görülmektedir.

IV-Osmanlı dönemine kadar "Müfred devâ" ve "Müfredât"ların tarihçesi

1-Eski medeniyetlerde "müfred devâ" kullanımına ve ilgili eserlere kısa bir bakış

A) Mezopotamya medeniyeti dönemi

Fırat ve Dicle arasındaki bölgede bilhassa Akad, Sümer, Babil ve Asurların oluşturdukları, M.Ö. 2900'lü yıllarda başlayıp M.S. 7 yüzyıla kadar devam eden²⁰ Mezopotomya medeniyetine ait kil tabletlerin²¹ okunması, kullanılan drogaların mühim bir kısmının bitkisel olduğunu göstermiştir. Ancak, az olmakla beraber hayvan menşeli olanlar, minareller ve kimyasal maddeler de yer almaktadır²². İsmi sık geçen bitkisel droglar arasında

14. A. Baytop: Farmasötik Botanik. 4. bs., İst., 1984, s.7-8.

15 İbn Baytar: Tercüme-i Müfredât-ı İbn Baytar Cer. Tıp Fak.Tıp TarihiKtp. Yazma Nu: 544, v.301a.

16 Ahmed Sâni: Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn. Cer. Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Ktp. Yazma Nu: 730, v.237 b..

17. İbn Baytar: a.g.e., v. 76a.

18. Burada gözönüne alınması gereken husus İslam ve Osmanlı tıbbında tedavinin esasını teşkil eden gruplardan birinin yiyecek içecek yani gıda olmasıdır. Nitekim nebâti, hayvani ve madeni olarak, üç ana gruba ayrılan müfret devâların kapsamı içinde, yukarıda da belirttiğimiz gibi süt, üzüm, kavun vs. gıdaların yanısıra çeşitli yemek tarifleri, ekmeğin pişirme usulleri v.s de yer almaktadır.

19 J.W. Redhouse: a.g.e., "drog" maddesi.

20A. Sayılı: Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp. Ankara, 1966, T.T.K. Bsm. "T.T.K. Yay., VII. Seri, Sa. 52".

21 Mezopotamyalılar yazı yazmak için kil tabletler kullanmışlardır. Bu tabletlerin dayanıklı olmaları sebebiyle zamanımıza intikal etmiş belgelerin sayısı çoktur. Geniş bilgi için bkz. A. Sayılı; a.g.e., s. 6.

22 A. Sayılı a.g.e., s. 430, Ayrıca bkz T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. İst. 1985, "İ.Ü. Yay. No. 3358, Ecz. Fak.. No. 47, s.8."

çöplene, adamotu, banotu, haşhaş, kekik, nane, safran gibi bugün dahi tababette kullanılanlar vardır. Mineral ve kimyasal ilaçlar arasında kükürt, arsenik, güherçile, antimon, demir oksit, bakır tozu, şap gibi maddeler bulunmaktadır²³. Bu maddelerin içinde uzak yerlerden ithal edilenlerin de bulunması dikkat çekicidir²⁴.

Sümer'lerin bitkisel ilaçları arasında tahıl, sebze, ağaç kısımları, baharat, çeşitli sakızlar ve yabani bitkiler yer almaktadır. Bitkilerin kök, kabuk, yağ ve odun gibi kısımlarını tedavi maksadıyla kullanmaktaydılar. Bu kısımlar çeşitli yöntemlerle hazırlanmakta ve çeşitli şekillerle kullanılmaktaydı. Pişirme, suda veya başka sıvı ortamlarda hülusalara çıkarılması gibi yöntemlerle ilaç hazırlama usullerini biliyorlar ve bunlar için özel kaplar kullanıyorlardı²⁵.

Bu medeniyete ait kil tabletlerde, şifalı maddeleri içine alan listelere, reçetelere rastlanmaktadır. Bu listelerde çeşitli maddelerin ve ilaçların nelere yaradıkları, mesela böcek, yılan ve akrep sokmalarına iyi geldikleri gibi hususlar yazılmaktadır. Ayrıca bu ilaçların, içinde eritildikleri süt, yağ, bira ve şarap gibi ortamlar bakımından da oldukça büyük çeşitlilik gösterdikleri görülmektedir²⁶. Asur'lar zamanından kalma ve Nabû-leu adlı doktorun imzasını taşıyan bir tablet üç sütun halinde düzenlenmiştir. Birinci sütuna bitki adı, ikinci sütuna hangi hastalığa iyi geldiği, üçüncü sütuna ise ilacın hazırlanma ve kullanma

şekli yazılmıştır. Bu uzun tabletin birinci sütununda 150'yi aşkın bitki zikredilmiş; tohum, yaprak, kök, kabuk, tomurcuk, sakız ve usare gibi kısımlarından hangisinin kullanılacağı açıklanmıştır. Buna benzer listelere Akad'lar zamanında da rastlanmıştır²⁷.

Reçetelerde genellikle ilacın hangi zamanlarda hazırlanacağı ve hasta tarafından hangi vakitlerde alınacağı açıklanmaktaydı. Ancak kullanılan miktarlar nadiren bildirilmiştir²⁸. İlaçlar dahilen ve sindirim sistemi yoluyla alındığı gibi kulak ve burun içine üflenen, masaj yoluyla cilde emdirilen ve buhar yapılarak kullanılanlar da vardı²⁹.

Bütün bu rasyonel tedavi yöntemlerinin yanısıra Mezopotamla medeniyetinde tıbbı geniş ölçüde sihir ve efsun hakimdi. Tıp ile ilgili çeşitli tanrılar vardı. Sin adı verilen ay tanrısının özellikle şifalı bitkilerle ilişkisi olduğu düşünülüyordu ve bu bitkilerin yetişmesi bu tanrının tesirlerine atfedilmekteydi. Bu sebepten bazı bitkilerin ay ışığında toplanmaları veya güneşte bırakılmaları gerekiyordu³⁰. Tedavi rahip hekimler tarafından sihir ve ilaç yardımıyla yapılmaktaydı. Bununla beraber çeşitli devâların şifa verici tesirleri ve zararları zaman içinde tecrübelerle öğrenilmiş ve bu suretle tıp ve eczacılığın ilk müspet esasları Mezopotamya'lıları tarafından atılmıştır³¹.

23 A. Sayılı: a.g.e., s.431; T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi., s. 9; Bedi N. Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 33; N. Baylav: eczacılık Tarihi., İst., 1968, Yörük Mtb., s.13-14

24 A. Sayılı: a.g.e., s.422, 431, Ayrıca bkz. T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi, s. 14.

25 A. Sayılı: a.g.e., s.422, 430, 432

26 A. Sayılı: a.g.e., s.430

27 A. Sayılı: a.g.e., s. 424

28 A. Sayılı: a.g.e., s. 432; Ayrıca bkz. N. Baylav: a.g.e., s. 18

29 A. Sayılı: a.g.e., s. 431

30 A. Sayılı: a.g.e., s.416. Ayrıca bkz, T Baytop: Türk Eczacılık Tarihi s. 8; S. Ünver: Tıp Tarihi I. İst., 1943. "İ.Ü. Yay Aded: 190", s. 27.

31 A. Sayılı: a.g.e., s. 12-13

B) Mısır medeniyeti dönemi

M.Ö. 3400 ile M.Ö. 1200 yılları arasında Nil Nehri etrafında gelişen³² Mısır medeniyetinden günümüze kadar gelen bazı papirüslerde³³ droglarla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.

Bu papirüslerin içinde Ebers papirüsü adını taşıyan tomar tıbbi papirüslerin en uzun ve eczacılık yönünden en zenginidir³⁴. 800'den fazla reçete, 700 kadar hayvansal, bitkisel ve madensel drog ihtiva eden bu papirüste tedavi ile birlikte baş vurulacak ilaçların hazırlanma tarzları ve kullanılış şekilleri de anlatılmaktadır³⁵.

Ebers papirüsündeki reçetelerde en çok ismi geçen bitkisel droglar arasında acımarul, adasoğanı, ardıç meyvası, banotu, çiğdem, hardal, hintyağı, incir, centiyanne, keten tohumu, kişniş, mürver, nar kabuğu, pelin otu, safra, sakız, sarı sabır, soğan, tarçın, terementi ve üzüm sayılabilir³⁶.

Mısırlılar tedavide hayvansal drog olarak timsah, su aygırı, aslan, kaz gibi hayvanların kanı, yağı ve bazı organlarını³⁷; madensel drog olarak da bakır sülfat, kurşun sülfat, kükürt, antimon, alüminyum gibi maddeleri kullanıyorlardı³⁸.

Bu droglar bitki çayı, tablet, hap, lapa, merhem, göz losyonu, buhar banyosu,

fital, lavman gibi şekillerde uygulanıyordu³⁹.

Mısır tababetinde zehirlilik (toksikite) özelliği yada şiddetli etkileri açık olan maddelerin kullanılmadığı basit ve hastaları hırpalamayacak tedavi yollarına baş vurulduğu görülmektedir⁴⁰. Ayrıca kullanılan ilaçların çoğu basit olmasına karşın çeşitli maddelerin karışımından meydana gelen ilaç ve reçetelere de rastlanmaktadır. Terkip şeklindeki ilaçların bazılarında reçeteye giren her maddenin miktarı açık bir şekilde belirtilmekte, bu ilaçların hazırlanma tarzları da ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Dolayısıyla, eski Mısırlılarda bir uzmanlık dalı olarak eczacılığın başlangıcı ile karşılaşıldığı söylenebilir⁴¹.

Ancak, Mısır tıbbında da Mezopotamya tıbbında olduğu gibi önemli bir yer tutan sihir unsuru tıp ile karışmış durumdadır. Çeşitli sihirli formüllerle esasen şifalı özelliklere sahip maddelerin tesirlerinin artırıldığı düşünülmekteydi. Dolayısıyla sihir formülleri hap, merhem yahut lapa şeklindeki tıbbi etkileri olan maddelere tatbik ediliyor, böylece tedavinin daha başarılı olduğuna inanılıyordu. Bu sihirli formüller bazen de ilacın hazırlanması sırasında uygulanmaktaydı⁴².

Ayrıca Mısır tıbbında tanrılara da bü-

32 F.H. Garrison: An Introduction To The History Of Medicine. 4. bs., W.B. Saunders Company, Philadelphia-London, 1929, s. 53.

33 Tıpla ilgili M.Ö. 1900 ile 1200 yılları arasına ait 8 tıbbi papirüs vardır. Bunların içinde tıp alanında en çok bilgiyi verenler Ebers Papirüsü ve Edwin Smith Papirüsü'dür. Bkz. F. Marti-İbanez: The Epic Of Medicine. New York, 1962. s.51.

34 35 Yaklaşık M.Ö. 1500 tarihinden kalmadır. Ancak dil araştırmaları papirüsün daha eski eserlerden kopya edilmiş olduğunu göstermektedir. 1862'de G. Ebers tarafından bulunmuştur. Bkz.T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi, s. 10-11; F.H. Garrison: a.g.e. s. 21; A. Sayılı a.g.e., s.115-116; F.N. Uzluk: Genel Tıp Tarihi I. Ankara 1958, "A.Ü. Yay 68", s.23-24.

36 T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. s. 10-11; N. Baylav: a.g.e., s. 20.

37 F.H. Garrison a.g.e., 56; F. Marti-İbanez: a.g.e., s.50; S. Ünver: a.g.e., 40,41

38 N. Baylav: a.g.e., s. 21; F. Marti-İbanez: a.g.e., s.50; S. Ünver: a.g.e., 40,41

39 P. Boussel-H.Bonnemain-F.J. Bové: History Of Pharmacy And The Pharmaceutical Industry. Paris-Laussanne, (t.y.), Asklepios Press, s. 22. bkz.Ayrıca N. Baylav: a.g.e., s. 22; F. Marti-İbanez: a.g.e., s.50.

40 A. Sayılı: a.g.e., s.152.

41 A. Sayılı: a.g.e., s. 146. Ayrıca bkz.F.H. Garrison: a.g.e. s.56.

42 A. Sayılı: a.g.e., s. 115,127.

yük önem verilmekteydi. Dolayısıyla tıbbın bir de dini yönü vardı. Mısır inancına göre tanrılar hem hastalık getirir hem de şifa verirlerdi⁴³.

Mısır ve Mezopotomya ilimlerinin tarih sahnesinde oynadıkları asıl önemli rol Yunan ilmini etkilemeleridir. Yunan tıbbının erken çağlarından itibaren bilhassa Mısır tıbbından etkilendiği açıkça görülmektedir. Hipokrat koleksiyonunda ve daha büyük ölçüde olmak üzere Theofrastus, Dioskorides, Pliny ve Galen gibi hekimlerin eserlerinde Mısır tıbbından öğrenilmiş ilaç ve reçetelerle karşılaşılabilir⁴⁴.

C)Eski Hint medeniyeti dönemi

İndus nehri vadisinde gelişen bu medeniyette tıbbın tarihi iki devreye ayrılır: Veda'lar dönemi, Brahman'lar dönemi⁴⁵. Birinci devrede yazılan Rig-Veda (M.Ö.1500), Ayur-Veda gibi din kitaplarında tıp ile ilgili bazı bilgiler de yer almaktadır⁴⁶.

M.Ö. 800-M.S. 1000 yılları arasında ikinci devrede ise üç büyük kitap vardır: Charaka Samhita (M.S. 2. yy.), Susruta Samhita (M.S.5. yy.) ve Vagbhata Samhita (M.S. 7. yy.)⁴⁷.

Ünlü hekimler tarafından hazırlanan ve kendi adları ile anılan bu üç büyük eserden en meşhuru olan Susruta Samhita (Susruta Külliyyatı), Ayur-Veda'ya dayanılarak yazılmıştır⁴⁸. Altı bölüm olan

eserde⁴⁹ 760'dan fazla hayvansal ve bitkisel drog kayıtlıdır⁵⁰. Susruta Külliyyatından, eski Hint tababetinde infüzyon, maserasyon ve dekoksiyon yöntemlerinin kullanıldığını, ayrıca pudra, toz, hap, krem, yağ, göz losyonu olarak kullanılan sıvılar, lavman sıvıları ve liniment (ağrıları dindirmek için kullanılan sıvı ilaç) hazırlamayı bildiklerini öğreniyoruz⁵¹.

Oldukça zengin olan Hint müfredatında afrodisyak ve zehirlere de özel bir önem verilmiş, bilhassa zehirli yılan ve diğer hayvanların sokmalarına karşı (panzehir) geliştirilmiştir⁵².

Hint tıbbında en sık kullanılan bitkisel droglar arasında sarmısak, halile, biber, zencefil, ağır kökü, hint yağı, teke diken, demir hindi, kenevir, kakule, bir cins kauçuk olan lycium, bildircin otu sayılabilir. Ayrıca zehirli yılan, bezoar, inek idrarı gibi hayvani devâlar ile demir sülfat, boraks, aliminyum gibi mineraller ve kıymetli taşlar da tedavide kullanılıyordu⁵³.

Hint tıbbında bütün bunların yanında empruk uygulamaların da varolduğu görülmektedir. Nitekim Susruta Samhita'da, Susruta şu tanımlamayı verir: "Bir tedavinin gerçek anlamda başarılı olabilmesi için güzel bir toprakta büyümüş bitkilerin güzel bir günde toplanması, uygun bir dozda ve uygun bir zamanda verilmesi lazımdır"⁵⁴.

Hint tıp ve eczacılığı eski İran, Orta Asya-Uygur ve Yunan tıp ve eczacılığını

43 A. Sayılı: a.g.e., s. 136.

44 A. Sayılı: a.g.e., s.441. Ayrıca bkz N. Baylav: a.g.e., s. 20.

45 A. Demirhan: Kısa Tıp Tarihi, Bursa, 1982, "Bursa Ü. Yay. No. 2-018-0060", s. 26

46 A. Demirhan: a.g.e., s.26, N. Baylav: a.g.e., s. 27. Ayrıca bkz. B. Şehsuvaroğlu: a.g.e., s.74

47 F.H. Garrison: a.g.e., s.70; F. Marti-Ibanez a.g.e., s.51; Ayrıca A. Demirhan: a.g.e., s.26

48 A. Terzioğlu: "Eski Hint'te Eczacılık" Tıp Tarihi ders teksiri s. 15

49 B. N.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s.74 A. Terzioğlu: "Eski Hint'te Eczacılık, s.15.

50 A. Demirhan: a.g.e., s. 27; F.N. Uzluk a.g.e., s. 30.

51 P. Boussel-H.Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., s. 23.

52 F.H. Garrison: a.g.e., s. 71, Ayrıca bkz.A. Demirhan: a.g.e., s.27.

53 P. Boussel-H.Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., s. 23 bkz.Ayrıca N. Baylav: a.g.e., s. 228.

54 P. Boussel-H.Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., s. 23 Ayrıca bkz. B. Şehsuvaroğlu: a.g.e., s.75.

etkilemiştir. Bu toplumların o dönemlerde Hint devâları açısından zenginlikleri de bunu kanıtlamaktadır⁵⁵. Hint tıp ve eczacılığı İslâm dünyasına da etki etmiş, birçok Hint eczacılık kitapları tercüme edilmiştir. Mesela Hintlilerin meşhur hekimlerinden Sanak'ın cevher ve zehirlere dair kitabı Farsça'ya; Guder tarafından yazılmış bir başka eser de Arapça'ya çevrilmiştir⁵⁶. Hint tıp ve eczacılığı Ortaçağ Avrupasını da etkilemiş, çeşitli Hint ilaçları erken dönemlerde Batı farmakopelerinde yer almıştır⁵⁷. Mesela, Radix Rauwolfiae (Yılan kökü).

D) Eski Çin medeniyeti dönemi

Antikçağın büyük medeniyetlerinden biri olan Eski Çin'de M.S. 2700'lü yıllarda yaşadığı kabul edilen İmparator Shen-Nung Çin'de tababetin ve farmakolojinin kurucusu kabul edilir⁵⁸. Bilinen en eski eserin de bu imparator tarafından yazılan Pen Ts'ao olduğu bildirilmektedir. Han sülalesi zamanındaki tarihi kaynaklarda Shen-Nung'un yüzlerce tıbbi nebâti ve kökleri kamçısı ile biçip toplayarak inceleyip tadına baktığı bildirilmektedir⁵⁹. Shen-Nung zehirlerle deneyler yapmış, bağımlılığı keşfetmiş, tıbbi bitkileri sınıflamış, doz ayarlamaları üzerine bazı fikirler ileri sürmüştür⁶⁰. eserinde yer alan 100'den fazla ilaç tarifi içinde bulunan afyon, ravend, bıldırcın otu, kroton gibi bitkisel droglar; demir, arsenik, kükürt gibi

anorganik droglar bugün dahi tedavide kullanılan droglardır⁶¹.

Bitkilerin tedavi gayesiyle kullanılışlarını tarif eden en eski eserler bu medeniyete aittir⁶². Çin tıbbında 2000'e yakın drog vardır⁶³. Bunlardan afyon teskin edici ve uyku verici olarak kullanılıyor; demiri kansızlığa; cıvayı frengiye veriyordu. Sodyum sülfat ve ravendi müşhil; nar ağacını da solucan düşürücü olarak kullanmışlardır⁶⁴. Cücelerin tedavisinde ise hastalara koyunların trioid bezini yedirdiyorlardı⁶⁵. Çin müfredâtında bunlardan başka efedrin, kafir, şolmogra, ginseng kökü, tatula, çavdar mahmuzu, zencefil, tarçın, biber, tatlı sülümen gibi droglar da yer almaktaydı⁶⁶.

Son senelerde Çin müfredâtında yer alan ilaçlar üzerinde yapılan araştırmalar çok kıymetli sonuçlar vermiştir. Mesela sıtmaya karşı kullanılan dichroe fibrifuganın sıtmayı iyi edici alkaloidleri olduğu tespit edilmiştir. Yine çok eskiden beri cinsi kuvveti artırmada kullanılan ginseng (Radix Ginseng) kökünün Panax asitleri ile B1 ve B2 vitaminlerini içerdiğini, bunların hakikaten cinsi arzuyu artırır şekilde sinir sistemini etkilediği ortaya çıkmıştır⁶⁷. Bir başka örnek de efedrin'dir. Bir Çin drogu olan ma houg'dan çıkarılan efedrin Çinliler tarafından M.S. 2. yüzyıldan beri öksürük ve akciğer hastalıklarında kullanılmıştı. Modern tıp tarafından ancak 19. yüzyıl sonlarında yeni-

55 B. Şehsuvaroğlu: a.g.e., s.76 A. Demirhan: a.g.e., s. 27.

56 A. Terzioğlu: a.g.e., s. 15; N. Baylav: a.g.e., s. 29

57 F. Marti-İbanez: a.g.e., s.54; ayrıca bkz A. Terzioğlu: a.g.e., s. 15

58 F. Marti-İbanez: a.g.e., s.54;P. Bousset-H.Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., 24

59 E. Atabek: "Çin tababeti". Tıp Tarihi ders notları, s. 37.

60 P. Bousset-H.Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., s. 24; F.H. Garrison a.g.e., s. 73

61 F.N. Uzluk a.g.e., s. 31;B. N.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 78

62 T. Baytop: Farmokognozi Ders Kitabı. 1.. s. 7

63 F. Marti-İbanez: a.g.e., s.54

64 S. Ünver:a.g.e., 57

65 F.N. Uzluk: a.g.e., s. 32

66 P. Bousset-H.Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., s. 26

67 Erdal Atabek: a.g.e., s. 42

den keşfedilen efedrin bugün astım ve bronşitlerde tesirli bir ilaç olarak kullanılmaktadır⁶⁸.

Eski Çin müfredatında kıymetli taşların, bilhassa yeşim ve incinin de özel bir yeri vardı⁶⁹.

Çin tıbbında hayvani drogların da bolca kullanıldığını görüyoruz. Bu hayvan menşeli tedavileri imzalar teorisi⁷⁰ ile açıklamak mümkündür. Buna göre hayvan vücudundaki her parça insan vücudundaki aynı parçayı iyileştirmektedir. Aynı sebeple insan ürünleri de insanları iyileştirmek için kullanılmaktaydı. Dolayısıyla idrar, dışkı, sperm, genç kadın sütü, plesanta gibi maddelerin de tedavide yeri vardı. Mesela hasta tarafından canlı bir insanın toplardamarından emilen insan kanının vereme çok iyi geldiği düşünülürdü⁷¹.

Çin tıp ve eczacılığında Hint ve Uygur tıbbının tesirleri görülmektedir. Buna mukabil Çin tıbbı Roma, İran, Bizans ve Selçuk tıbbına etki etmiştir. Kurulan siyasi ilişkiler sonucu buralara gönderilen elçilik heyetlerinin en kıymetli hediyeleri tıbbi droglar ve kokulu maddelerdir⁷².

E-Eski Yunan Medeniyeti

Akdeniz'in doğu kıyıları ve Adalarda oluşmuş bu medeniyette tababet ve eczacılığı iki dönemde inceleyebiliriz. Bunlardan birincisi M.Ö.9. yüzyıldan M.Ö. 5. yüzyıla kadar süren mitolojik dönem,

ikincisi M.Ö. 5. yüzyılda Hipokrat'la başlayan bilimsel dönemdir⁷³.

Mitolojik dönemde Homer⁷⁴ bazı drogların etkileri ve bazı bitkilerin özelliklerinden bahseder. Ancak eserlerinde herhangi bir farmakolojik veya tıbbi bilgi bulmak imkansızdır⁷⁵.

Bilimsel döneme gelince, bu dönem tababetin, babası sayılan Hipokrat'la başlar. M.Ö. 460-377'de İstanköy adasında yaşamış olan bu ünlü hekim tababeti felsefe ve dinden ayırıp ilmi esaslara bağlamıştır. 150 kadar eseri bulunmaktadır⁷⁶. Bilhassa Mısır tıbbından geniş bir şekilde etkilenmiş olan⁷⁷ Hipokrat'ın eserlerinde bulunan drog miktarı 400 kadar olup bunların bitkisel droglar teşkil etmektedir⁷⁸.

Hipokrat tedavide basit ilaçları tercih etmekteydi. Bunlar arasında diyeti ilk sırada ve en önemli tedavi şekli olarak belirtti. Mesela bazı akut hastalıklarda sadece kabuklu arpanın suyunu veya sadece ihlamuru tavsiye ediyordu.

Hipokrat'a göre hastalıklar ağızdan, mideden ve mesaneden boşaltma yoluyla tedavi edilebilir veya durdurulabilirdi. Terletme ise pek çok hastalıklarda uyguladığı bir yöntemdi ve hastayı terletmek için çok miktarda pişmiş un yemesini, saf şarap içmesini ve kendini battaniyeye sarak dinlenmesini önermiştir⁷⁹.

Boşaltıcı olarak müşil, kusturucu, idrar söktürücü droglardan faydalanmıştır.

68 P. Bousset-H.Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., s. 27 E. Atabek: a.g.e. s. 42

69 P. Bousset-H.Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., s. 26,27

70 Çinde ilaçla tedavinin dayandırıldığı teorilerden biridir. Bu felsefenin özünde şu düşünce yatmaktadır: "Tabiat yarattığı her şeyi, onda gizlemek istediği niteliklerin görüntüsüyle biçimlendirir"

71 P. Bousset-H.Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., s.27.

72 B. N.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 80.

73 T. Baytop: Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi; s. 17; B. N.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 90.

74 Homer: Homeros (İ.Ö. 9 yada 8. yy.) Eski Yunan'ın en büyük destanları İlyada ve Odyssea'yı yazdığı kabul edilen yazar.

75 P. Bousset-H.Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., s. 42.

76 T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi, s. 18.

77 N. Baylav: a.g.e., s. 35.

78 T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi, s. 18.

79 P. Bousset-H.Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., s. 42.

Müşhil olarak sütlegen, kavun, lahana, defne gibi hafif müşhilleri tercih etmiş, ancak mecbur oldukça mahmude, hintyağı, ebucehil karpuzu, kara çöpleme, zûfa otu; idrar arttırıcı olarak sarmısak, soğan, hıyar, kavun, karpuz, pırasa, balkabağı ve rezene kullanmıştır. Eğer hastasının uyumasını sağlayacaksa afyon, adamotu, banotu tohumu, haşhaş vermiştir⁸⁰.

Hipokrat'ı tababet sanatı üzerinde büyük bir tesir meydana getiren Aristoteles (M.Ö. 384-322) takip eder. Tıbbi botanik, zooloji, mukayeseli anatomi, embriyoloji, teratoloji ve fizyolojinin esaslarını kuran Aristoteles bilhassa hayvanlar üzerinde yaptığı araştırmalarla biyolojinin babası sayılmaktadır. En önemli eseri *Canlıların Tarihi* "*Historia animalium*" adını taşır. Onun canlılar üzerinde yaptığı sınıflama bugün bile değerini korumaktadır⁸¹.

M.Ö. 3. yy'dan itibaren Büyük İskender'in fetihleriyle birlikte Yunan kültürü Atina dışında kurulan yeni merkezlere taşındı. İskender'in büyük imparatorluğunun merkezi olarak kurduğu İskenderiye şehri bir müddet sonra devrinin en büyük bilim merkezi haline geldi⁸².

İskenderiye tıp ve eczacılık ekolünü kuran ve buradan yetişen Theophrastus (M.Ö. 370-286) botaniğin babası sayılmaktadır. Eserlerinden pek azı zamanımıza gelebilmiştir. Botanikle ilgili bilinen iki eserinden biri "*Peri Phyton Historia*" yani *Bitkilerin Tarihi Hakkında İncelemeler* "*Les recherches sur les plantes*" adını taşır. 9 kitaptan oluşan bu eserde 500'den fazla bitkinin tarifi yer alır. Bitkilerin Oluşları "*Les causes des plantes*" adını ta-

şıyan ikinci eseri ise 6 kitaptır. Burada bilhassa cinsler arasındaki farklar anlatılmıştır. Theophrastus eserlerinde tıbbi bitkilerden ziyade bitkilerin üremesi, büyümesi ve birbirleriyle olan morfolojik farklılıkları üzerinde durmuştur. Eğrelti otunun etkilerini bildiren ilk hekim olarak bilinir⁸³.

İskenderiye ekolünde farmakoloji ve tedavi alanında en büyük özellik "polifarmasi"dir. Bu uygulama M.S. 2. asırda İskenderiye'de yetişen Galen vasıtasıyla bütün tababete yayılmıştır ve halen bu gibi bileşik ilaçlara onun ismine izafetle "Galenik preparat" denilmektedir⁸⁴.

Bu dönemin gösterdiği önemli özelliklerden biri de zehirlenmelere ve antidotlara (panzehir) karşı gösterilen ilgidir. Pontus Kralı Mithridates (M.Ö. 120-63) zehirlenmeye karşı kendini korumak için, mithridaticum denilen bir antidot (panzehir) yapmıştır. Bu panzehirin içinde 54 drog bulunuyordu. Sonradan bilhassa Romalı hekimler tarafından terkipte bazı değişiklikler yapılmıştır. İmparator Neron (M.S. 54-68)'un hekimi olan yaşlı Andromak tarafından hazırlanan Tiryak (*Therioca*), mithridaticum'un değişik bir çeşididir. İlk zamanlar bir panzehir olarak bilhassa zehirli hayvan sokmalarına karşı kullanılan tiryak zamanla her derde devâ bir ilaç olarak şöhret kazanmıştır⁸⁵.

Bu medeniyette tedavi ve bitkisel droglar hakkında çok önemli eserler yazılmış ve eserler yüzlerce yıl İslâm ve Avrupa tababetini etkilemiştir.

Yunan medeniyeti bilhassa Mısır ve Mezopotamya'dan kısmen de Hint tıbbi ve eczacılığından etkilenmiştir⁸⁶.

80 P. Bousset-H. Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., s.42; T. Baytop: *Türk Eczacılık Tarihi*, s. 18.

81 F.H. Garrison: a.g.e., s.101; F.N. Uzluk a.g.e., s. 5.

82 B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s.95-96.

83 B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 80 a.g.e. 99, T. Baytop: *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*; s. 18; Ayrıca F.H. Garrison: a.g.e., s.102.

84 B. N.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 99.

85 B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 99-103; T. Baytop: *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*; s. 19.

86 T. Baytop: *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*; s. 17; F.N. Uzluk a.g.e., s. 35.

F) Greko-Romen medeniyeti dönemi

M.Ö. 156, M.S. 576 yılları ⁸⁷ arasındaki bu medeniyette bilhassa devlet idaresine yani hukuk ve askerliğe fazlasıyla önem verilmiş, hekimlik ve eczacılık pek gelişmemiştir. Bu sebeple eski Yunan tababet ve eczacılığının ve bilhassa İskenderiye ekolünün Roma'ya hakim olduğunu görüyoruz⁸⁸.

Bu medeniyetin konumuzla ilgili önde gelen isimleri arasında ilk sırada Celsus, Dioskorides, Pliny ve Galen vardır.

Celsus M.S. 3-64 yılları arasında yaşamıştır. Hekim-eczacı değildir, ancak tıp ve eczacılık tarihinde önemli bir yeri vardır. M.S. 25-35 yılları arasında Latince olarak yazdığı Tıp Üzerine "De Medecina" isimli 30 ciltlik ansiklopedik eserinden sadece 8 cildi günümüze gelebilmiştir. Eserde Yunan hekimliği hakkında bir mükaddimeden sonra birinci ve ikinci ciltlerde yeme-içme anlatılmıştır. Üçüncü cilt hummalardan; dördüncü cilt baştan ayağa hastalıklardan; beşinci cilt ilaçlardan ve yara tedavisinden; altıncı cilt beş duyu organıyla zührevi hastalıklardan; yedinci ve sekizinci ciltler cerrahiden bahseder. Eczacılık tarihi açısından çok önemli olan beşinci cilt drogların sınıflandırdığı bir listeye başlar. Burada ilaçlar yara temizleyici, hazmettirici, kan durdurucu, yumuşatıcı, söktürücü gibi sınıflara ayrılmakta; zambak, güherçile, safran, susam, haşhaş, adamotu gibi droglardan söz edilmektedir⁸⁹.

M.S. 20-79? yılları arasında Adana civarında Anazarbada doğan Pedacius Di-

oskorides "materia medica" ilminin kurucusudur⁹⁰. İskenderiye ve Atina'da hekimlik ve eczacılık öğrendikten sonra Roma'ya geçerek İmparator Neron (M.S. 54-68) ve Vespasian (M.S. 69-79) in ordularında askeri hekim-eczacı olarak çalışmıştır. Bu sebeple Doğu ülkelerini ve Anadolu'yu gezen Dioskorides bilhassa tıbbi bitkiler ile ilgilenmiş, topladığı drogları inceleyerek meşhur farmakolojik eserini yazmıştır. Grekçe olarak yazdığı "Peri hyles iatrikes" Latinceye "Materia Medica", Arapçaya "Kitâbü'l-haşayiş" isimleriyle çevrilmiştir. Eserin resimli, resimsiz pek çok nüshaları vardır. Eser 16. yüzyıla kadar önemini muhafaza etmiş, tedavi kitabı yazarlarınca ana kaynak olarak kullanılmıştır⁹¹.

Dioskorides'in bu eseri beş kitaptan meydana gelmiştir. Birinci kitapta kokulu (aromatik) bitkiler, sıvı yağlar, merhemler, ağaçlar ve tohumlar; ikinci kitapta hayvani devâlar, bal, süt, hayvani yağlar, tahıl ve baharatlar; üçüncü kitapta kökler, usaralar, otlar; dördüncü kitapta otlar ve kökler; beşinci kitapta şaraplar ve anarjodik droglar yer almaktadır⁹².

Bu eserde 600'e yakın tıbbi bitki tanımlanmakta, tedavi özellikleri anlatılmaktadır. Bu drogların 149'ü Hipokrat zamanında da kullanılırdı. 90'ı ise halen tedavide kullanılmaktadır⁹³. İsmi geçen bitkilerin önemli bir kısmı Anadolu ve Akdeniz bölgesi bitkileri olup halen de tedavi maksadıyla kullanılmaktadır. Bu eser Anadolu tıbbi bitkileri hakkında bilinen en eski ve en önemli kaynaktır⁹⁴.

87 F.H. Garrison: a.g.e., 105.

88 B. N.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 112, 113.

89 B. N.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 116-117; P. Bousset-H.Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., 54, Ayrıca bkz. F.H. Garrison: a.g.e., s. 108, F.N. Uzluk: a.g.e., s. 66-67.

90 T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. s. 20, F.H. Garrison: a.g.e., s. 109.

91 T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. s. 20-21, Ayrıca bkz. B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 115.

92 T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. s. 20-21; P. Bousset-H.Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., s. 58; F.H. Garrison: a.g.e., s. 109.

93 F.H. Garrison: a.g.e., s. 109.

94 T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi., s. 21.

Bu dönemin konumuz açısından önemli bir başka şahsiyeti de M.S. 23-79 yılları arasında yaşamış olan Yaşlı Pliny⁹⁵'dir⁹⁶. Yazdığı pek çok eserden günümüze ulaşan Tabiat Tarihi "Historie Naturelle" 37 ciltlik büyük bir ansiklopedik eserdir. Bu muazzam eserin son 18 cildi tıpla ilgilidir. 20-27 ciltler arası bitkisel droglar; 28-32 ciltler arası hayvansal droglar; 33-37 ciltler arası anorganik droglar anlatılmaktadır⁹⁷. Bu eserler 1000'e yakın drog kaydedilmiştir⁹⁸.

Etkisi 17. yüzyıla kadar devam eden Galen (M.S. 130-201) bu dönemde yetişmiş en büyük hekimdir. İslâm yazarları tarafından Calinos diye tanınan bu Romalı hekim Bergama'da doğmuş, öğrenimini Bergama, İzmir ve İskenderiye'de yapmıştır. Bizzat kendi hazırladığı ve kullandığı ilaç terkipleri ile tanınmış, bilhassa, geliştirdiği tıyrak formülü ve müşhil terkipleri (Picra ve Hiéra) meşhur olmuştur⁹⁹. Galen İskenderiye ekolünün en büyük özelliği olan (poliformasi)yi benimsemiştir. Halen bu gibi bileşik ilaçlara onun ismine izafetle "Galenik Preparat" denilmektedir¹⁰⁰.

Tedavi ilmine dair 50 kadar eseri vardır. Bu eserlerinde 50 kadar bitkisel, hayvansal ve anarjonik drog tanımlanmış, etkilerini belirtmiştir¹⁰¹.

2-Ortaçağ'da "müfred devâ" kullanımına ve ilgili eserlere kısa bir bakış

A) Bizans dönemi (M.S. 395-1453)¹⁰²

Galen'in ölümünden sonra duraklamaya başlayan Roma tıp ve eczacılığı Bizans döneminde daha da geriler. Hıristiyan inancına dayalı Bizans tababetinde hastalık ve ölüm Tanrının verdiği bir ceza olarak kabul edilirdi. Dolayısıyla bu dönemde hekime ve ilaca önem verilmemiş, tıbbı geniş ölçüde sihir, büyü ve şarlatanlık hakim olmuştur¹⁰³.

Bu dönemde yapılmış orjinal çalışmalar son derece azdır; daha çok önceki müelliflerin eserlerinden derlemeler yapılmıştır. Bin yılı aşkın bir süre devam eden Bizans İmparatorluğu'nda tıp ve eczacılığa katkısı olan dört büyük hekime rastlarız¹⁰⁴. Bu hekimlerden konumuzla ilgili olanlar Oribasius, Tralles'li Alexander, Aegina'lı Poul'dur.

M.S. 325-403 yılları arasında yaşamış olan Oribasius. İmparator Julian'ın özel hekimiydi. 70 kitaptan oluşan tıp ansiklopedisinin bir bölümü müfred devâlara aittir. Daha sonra oğlu için bir özetini de yaptığı bu eserinde Galen'in fikirlerine birçok yenilikler eklemiştir¹⁰⁵.

Tralles'li Alexander (M.S. 525-605) Bizans'lı hekimler arasında orijinallik gösteren tek hekimdir. Bağırsak kurtları ve

95 Yeğeni Genç Pliny (M.S. 62-113) ile karıştırılmaması için kendisine Yaşlı Pliny denmektedir. Bkz. B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 117.

96 F.H. Garrison: a.g.e., s. 112.

97 P. Boussel-H.Bonnemain-F.J. Bové: a.g.e., s. 56; B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 117.

98 T. Baytop: Farmakognozi Ders Kitabı. 1.c s. 9. Ayrıca bkz. N. Baylav: a.g.e., s. 40

99 T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi., s. 23; B. Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 118-119.

100 B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 119,

101 T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. s. 23.

102 F.H. Garrison: a.g.e., s. 21

103 E. Atabek:Ortaçağ Tababeti, İst., 1977, "İ.Ü. Cer. Tıp. Fak. Yay. Rektörlük No. 2272",

"Dekanlık No. 42", s. 3-6, Ayrıca bkz. F.N. Uzluk: a.g.e., s. 72; F.H. Garrison: a.g.e., s. 121

104 F.H. Garrison: a.g.e., s. 122;F.N. Uzluk: a.g.e., s. 72

105 F.H. Garrison: a.g.e., s. 122;B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s 120

solucan ilacı olarak ravendi (rhubarb); gut hastalığı için çiğdemi (colchicum) ilk olarak tarif etmiştir¹⁰⁶.

Bu dönemde yetişen önemli şahıslardan biri de Paul d'Egine (M.S. 625-690) dir. Hekim ve eczacı olduğu kadar büyük bir cerrah olan Paul'un Epitom adlı 7 ciltlik eserinin son cildi müfret devâlarla ilgilidir¹⁰⁷.

B)Klasik İslâm medeniyeti dönemi (8-13.yy.)

Arapça yazan Müslüman toplulukların meydana getirdiği İslâm medeniyeti Yunan-iskenderiye okulunun yanısıra zengin Hint ve İran kaynaklarına dayanır¹⁰⁸. Bu kaynaklar, Kuran-ı Kerim, Peygamber hadisleri (tbb-ı nebevi) ve Arap Yarımadasındaki geleneksel tababet ile birleşerek İslâm tıp ve eczacılığının temelini oluşturdu¹⁰⁹.

İslâm medeniyetinde "tercüme devri" diye adlandırılan ve yaklaşık 750-900 tarihleri arasında süregelen hazırlık döneminde Bağdat'taki ilk halifelerin (El-Mansur, El-Reşid, El-Me'mun) teşvik ve himayeleriyle Hipokrat, Galen, Dioskorides gibi üstadların yanısıra çeşitli Hint ve İran eserleri de tercüme edilmiştir¹¹¹.

13. yy.'a kadar uzanan ikinci devre ise "telif devri" diye adlandırılır ve İslâm tababetinin en parlak zamanıdır¹¹². Nitekim bu devrede yetişen Razi, İbn Sina, Bi-

runi, Gafiki, Zahravi, İbn Rüşd gibi büyük bilim adamlarının eserleri asırlarca Avrupa tıbbını etkilemiş, bir kısmı Latinceye çevrilerek üniversitelerde okutulmuş, kısacası tıpta Rönesans'ın temelini oluşturan eserler olmuşlardır. Dolayısıyla İslâm hekimleri bazı araştırmacıların iddia ettikleri gibi sadece eski bilgileri aktarmakla kalmamış, yeni görüş ve buluşlarıyla tıp ve eczacılığın ilerlemesine büyük katkılarda bulunmuşlardır¹¹³.

İslâm hekimleri farmakolojiye tıbbın diğer dallarından daha fazla önem vermişlerdir. Nitekim eczacılığın bir meslek dalı olarak tıptan ayrılması bu dönemdedir. 11. yy. da Biruni Kitabü's-saydala adlı eserinde bu ayrımı yapmakta ve "saydelani veya saydenani" adını verdiği eczacının etraflı bir tarifini vermektedir:

"Saydelani veya saydenani diye basit ilaçların hangi nevinin iyi olduğunu ve bunlardan hangisinin üstün tutulması ve seçilmesi gerektiğini öğrenmeyi ve tıbbın tanınmış kişileri tarafından ortaya konulup herkesçe kabul edilmiş bulunan terkipleri, en geçerli metod ve teknikleri kullanarak, en iyi şekilde hazırlamayı kendine sanat edinmiş olan kişiye derler"¹¹⁴.

İslâm hekimleri uyguladıkları tedaviye bilhassa bitkisel droglardan faydalandılar. Klasik Yunan kaynaklarında görülmeyen kafuru, demirhindi, sinameki, mürri-safi, sandal, misk, tarçın, ravend, karanfil, hindistan cevizi, kübabe, anber gibi birçok

106 F.H. Garrison: a.g.e., s. 124;F.N. Uzluk a.g.e., s. 73.

107 F.H. Garrison: a.g.e., s. 124;Ayrıca bkz. B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 120

108 T . Baytop: Türk Eczacılık Tarihi, s. 30.

109 Seyyid Hüseyin Nasr: İslam ve İlim. Çev. İ. Kutluer. İst., 1989, İnsan Yay. s. 173; T . Baytop: Türk Eczacılık Tarihi, s. 33; B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 120.

110 E. Atabek: Ortaçağ Tababeti. s. 15.

111 Geniş bilgi için bkz.E. Atabek: Ortaçağ Tababeti. s. 12-15; B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 143-144.

112 E. Atabek: Ortaçağ Tababeti. s. 15.

113 B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 146;T . Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. s. 33.

114 T . Baytop: Türk Eczacılık Tarihi., s. 57;B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 153; N. Baylav: a.g.e., s. 81.

yeni drogu tanıttılar ve kullandılar¹¹⁵.

Cıvanın bir drog olarak kullanılması da ilk defa bu dönemde, büyük İslâm alimi Razi ile dir. Razi; Galenden beri şiddetli bir zehir olarak düşünölen ve kullanılan cıvayı tedaviye sokmuş, deri hastalıklarında, uyuza karşı cıvalı merhemler kullanmıştır. Tatlı sölümen ve ak sölümenin, cıvanın aksine daha zehirli olduğunu, kanlı ishaller yaptığını söyleyen de Razi'dir¹¹⁶.

Yine bu dönemde ilk defa ilaçları tatlandırarak şerbet haline getirdiler ve julebleri (ilaca karıştırılan tatlı sıvı) tedaviye soktular. İslâm eczacıları bunlardan başka gülsuyu, portakal ve limon kabuğu, kitle zamkı ve diğer benzer maddelerden yapılmış özleri (ekste) de kullanarak hazırladıkları ilaçları daha çekici hale getirdiler. Kısacası, İslâm eczacılarının droglar açısından belki de en büyük katkısı, daha önce pek az önem verilmiş olan bir konuda, "hazırlanan ilaçların daha kolay, daha zevkli alınabilen bir hale getirilmesi" konusunda yaptıkları çalışmalardır.

İslâm hekim ve eczacıları drogların miktarları üzerinde de önemle durdular; hazırladıkları ilaçların miktarlarının ne şekilde olacağına ilişkin düzenlemeler yaptılar. Ayrıca drogların "denetimi" kavramı da bu dönemde ortaya çıktı. Eczacılıkla ilgili faaliyetde bulunanlar drogların toplanması, saklanması ve dağıtılması ile ilgili olarak sorumlu tutuldular¹¹⁷.

İslâm hekimleri eczacılık alanında bilhassa Dioskorides'ten çok etkilendiler. Onun Materia Medica isimli eseri 9. yy.da Kitâbü'l Haşayiş fi heyula't-tıbb adıyla

Arapça'ya çevrildi; kısa bir süre sonra da bir numaralı başvuru kitabı oldu¹¹⁸. Ve M.S. 1. yy'da Dioskorides'le başlayan sadece drogları anlatan eserler yazma geleneği İslâm medeniyetinde en gelişmiş şeklini aldı. mamafih Materia Medica'nın Arapça'ya çevrilmesinden evvel de bu konuda yazılmış bazı eserler vardı. Bunlardan biri olan Kitâbü'n-nebât, İslâm aleminin orijinal çalışmalarından sayılır. B.Şehsuvaroğlu, B.Silberberg'in Dinaveri'nin (895-992) bu eseri için daha İslâmiyetin 3. asrında Yunan botaniğinin 1000 senelik hülasesı olan Theophraste ve Diokkorides'i çok aştuğunu söylediğini bildirmektedir. 6 ciltten oluşan bu eserin sadece 3. ve 5. ciltleri günümüze gelebilmiştir. Kitâbü'n-nebât, sadece tıbbi ve farmakolojik bir eser olmayıp nebâtların morfolojik ve fizyolojik özelliklerini incelemekte isimlerini muhtelif dillerde vermekte ve aynı zamanda bitkileri sınıflamaktadır¹¹⁹. Bitki örneklerinin tasvirindeki titizlikle tanınan bu eser daha sonraki yazarlarca da geniş ölçüde kullanılmış ve etkisi yüzyıllarca devam etmiştir¹²⁰.

İslâm medeniyeti döneminde bu konuda önemli katkıları olan hekimlerden biri de Razi (865-925)dir. Daha evvelce de belirttiğimiz gibi cıvayı bir drog olarak ilk defa kullanmış, boraks ve güherçileyi tanıtmış; demirhindi sinemaki, hıyarşenbe gibi orta dereceli müshillerin, alkol, asit formik ve sülfirik asitin tıp ve eczacılıktaki kullanımını tarif etmiştir. İlk defa kimya müstahzarlarını kullandığı için eczacılıkta kimya ilminin başlamasına Râzi'nin yol açtığı söylenmektedir¹²¹. Galen'den beri

115 F.H. Garrison: a.g.e., s. 137; Ayrıca bkz. History and Philosophy of Science II. Edited by Hakim Mohammed Said. Pakistan, Hamdard Foundation Press, s. 106

116 B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 150, Ayrıca bkz N. Baylav: a.g.e., s. 79

117 History and Philosophy of Science II. s. 107.

118 Seyyid Hüseyin Nasr a.g.e., s. 185-186

119 B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s 152., ;T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi., s.36

120 Seyyid Hüseyin Nasr a.g.e., s. 56

devam eden poliformasi modasına rağmen o çağlarda, "perhizle tedavi yapabildiği zaman ilaç kullanma, bir ilaçla tedavi mümkün iken fazla ilaç verme" diyen de odur¹²². Ayrıca ilaçların doz miktarlarını üzerinde önemle durmuş; verdiği ilaçlarda "hap" şeklini tercih etmiştir¹²³.

Eczacılık alanında en değerli İslâm eseri olarak kabul edilen Kitâbü's-saydala ise, eczacılığın babası sayılan¹²⁴ Ebu Reyhan Biruni (973-1051)'ye aittir. Biruni'nin önemi devrinde kullanılan ilaçlar hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra, daha evvelce de bahsettiğimiz gibi, eczacılığı bir meslek olarak tıptan ayırması ve eczacının tarifini yapmasıdır. Biruni, ilaç hazırlarken nelere dikkat edilmesi gerektiği, kullanılacak drogun özellikleri gibi konularda da bilgiler verdiği¹²⁵ bu eserinde 850 drogu ayrıntılı olarak tanıtmakta ve muhtelif dillerdeki isimlerini vermektedir¹²⁶.

İslâm medeniyetinin yetiştirdiği en büyük alim olan İbn Sina (980-1037)'nin bu konudaki katkılarına gelince, hapların altınla ve gümüşle kaplanması ilk defa onun fikridir¹²⁷. kalp ilaçlarını anlattığı "Edviye-i kalbiyye", hindiba ve sikencebin droglarını ele aldığı "Risâle-i hindiba ve "risâle-i sikencebin" adlı eserleri ile de eczacılık bilimine katkılarda bulunmuştur¹²⁸. Meşhur-eseri El-Kanun fi't-tıbb'ın basit ilaçlara ayrılan ikinci bö-

lümünde 800'e yakın drogun tarifi ve tıbbi kullanışı yer almaktadır¹²⁹.

Daha çok bir cerrah olarak tanıdığımız Ebu'l-Kasım zehravi (936-1013) ise 30 ciltten meydana gelmiş olan Et-tasrif fi't-tıbb adlı eserinin 27. cildinde müfret devâlardan, 28. cildinde ilaç hazırlanmasından, 29. cildinde tedavide kullanılacak ilaçların eş etkili olanlarını veya kullanılan ilacın zararlı etkisi görüldüğünde verilecek diğer ilaçları anlatmaktadır. Zehravi ilaç hazırlamada süblimasyon (arıtma) ve distilasyon (damıtma) usüllerini göstermiştir¹³⁰.

12. yüzyılın en büyük nebâatçısı ve eczacısı kabul edilen¹³¹ Gafiki'nin Kitâbü'l-edviyetü'l-müfrede adlı eseri ise müfret devâlar özellikle de şifalı bitkiler konusunda en büyük kayda değer İslâm eseri olarak kabul edilmektedir. Bu gün elimizde sadece 1. cildi (A'dan K harfine kadar) olan eser bilgi zenginliği ve drog tasvirlerinin gerçeğe uygunluğu bakımlarından müstesna bir eserdir¹³².

Son olarak kendi alanında bir zirve olan, etkisi İslâm ve Osmanlı dünyasında yüzyıllarca süren büyük Müslüman botanikçi İbn Baytar'dan kısaca bahsetmek istiyoruz:

İbn Baytar (12.yy) Cami'u müfredati'l edviye ve'l-agdiye adlı eserinde 1400 civarında drogu ayrıntılı biçimde tanıtmakta

121 B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 150; N. Baylav: a.g.e., s. 79. Ayrıca bkz. History and Philosophy of Science II. s. 106

122 B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 150

123 History and Philosophy of Science II. s. 107; N. Baylav: a.g.e., s. 79.

124 History and Philosophy of Science II. s. 109.

125 Geniş bilgi için bkz. B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 153-154; N. Baylav: a.g.e., s. 81-83.

126 Seyyid Hüseyin Nasr a.g.e., s. 188.

127 History and Philosophy of Science II. s. 107.

128 B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 156; History of Philosophy of Science II. s. 107.

129 Geniş bilgi için bkz. N. Baylav: a.g.e., s. 69-96; T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. s.39.

130 A. Altıntaş: "İslam Tababeti" Ders teksiri, s.8-9.

131 T. Baytop, M.Meyerhof'un Gafiki'yi 12. Asır İslam hekimleri arasında en büyük farmakoloji ve botanik alimi olarak kabul ettiğini bildirir. T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. s. 44.

132 Seyyid Hüseyin Nasr a.g.e., s. 188; T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. s. 42.

ve tıbbi kullanışlarını vermektedir. Bunların 200'ü bitkisel olmak üzere 300 kadarı yeni droglardır. Yunan ve Arap alimlerinin fikirlerine kendi şahsi müşahade ve tetkiklerini de katarak vücuda getirdiği eseri 16. asır ortalarına kadar en mühim edviye kitabı olarak kalmıştır. Sadece ilaçlardan değil gıdalardan da bahseden bu eser İslâm ve Osmanlı hekimlerince geniş bir şekilde incelenmiş, yararlanılmış ve buna dayanılarak bir çok tedavi kitabı hazırlanmıştır¹³³. İbn Baytar'ın bu eseri, Anadolu'ya da geçmiş olması sebebiyle, Türkiye tıbbi bitkileri için de çok önemli bir kaynaktır¹³⁴.

İslâm medeniyeti döneminde müfred devâlar üzerine çalışan, eser yazan ve bu konuda katkıları olan müellifler bu saydıklarımızla sınırlı değildir. Daha evvelce de söylediğimiz gibi İslâm hekim ve eczacıları bu konuda çok önem vermişlerdi; dolayısıyla pek çok eser vücuda getirdiler. Bunlar arasında İbn Cülcül (10. yy.)'ü Dioskorides'in *Materia Medica*'sı üzerinde yaptığı araştırmalar sonucunda ortaya koyduğu iki önemli eseriyle¹³⁵; Davud el-Antaki (10. yy.)'yi Osmanlı hekimleri tarafından sık sık müracaat edilen eseri Tezkere, i Davud'la¹³⁶; İbn Vefid (11.yy.)'i yine Dioskorides'in ve Calinos'un müfred devâlarını inceledikten sonra kaleme aldığı, en az 50 kere basılan meşhur eseri

Kitâbü'l edviyetü'l-müfred¹³⁷ ile İbn Zühr (12.yy) 'u Kitâbü't-tesir fi'l-müdevat ve't-tedbir¹³⁸ adlı eseriyle; İbn Rüşd(12 yy) ü Kitâbü'l-edviyetü'l-müfred¹³⁹ 'siyle İslâm tıp ve eczacılığına katkıda bulunmuş büyük alimler arasında saymak yerinde olacaktır.

3-Türklerde"müfred devâ" kullanımına ve ilgili eserlere kısa bir bakış

A) İslâmiyet öncesi Orta Asya dönemi

M.Ö. 3. yy.'a kadar Asya'da çok geniş bir sahada hanlıklar ve beylikler halinde yaşayan Türk boyları M.Ö. 220'de Hun imparatorluğu'nun kurulmasıyla birleşirler¹⁴⁰. 425 yıl hüküm süren Hun İmparatorluğu'nu Tabgaçlar, Avarlar ve Göktürklerin kurdukları devletler takip etmiş¹⁴¹; son olarak 744'de Uygurlar yaklaşık 16. yy'a kadar devam edecek olan büyük bir devlet ve medeniyet kurmuşlardır¹⁴².

Orta Asya Türklerinin tababet ve eczacılığına dair bilgilerimiz çok azdır. Ancak 20. yy.'ın başlarında Turfan'da yapılan araştırmalarda elde edilen bazı metinler sayesinde Uygur tıp ve eczacılığına dair bir takım bilgiler elde etmek mümkün olmuştur¹⁴³. Bu metinlere göre Uygurların kullandıkları bitkisel droglar arasında ka-

133 İslam Ansiklopedisi: "İbn Baytar" maddesi: T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi s. 44-45

134 T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi., s. 45.

135 Geniş bilgi için bkz. B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 158-159.

136 Geniş bilgi için bkz.B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 159.

137 Geniş bilgi için bkz.B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 159-160.

138 Geniş bilgi için bkz.B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 161-162.

139 Geniş bilgi için bkz.B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 162-163.

140 B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 174. Geniş bilgi için bkz. Ana Britannica, "Hunlar maddesi"

141 B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 174-175.

142 Özkan İzgi: Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi. Ankara, 1989. T.T.K. Bsm. T.T.K. Yay. II Dizi-Sa 26", s.13-16,32.

143 Turhan'da yapılan araştırmalar sonunda ortaya çıkarılan Uygurca metinler R.Rahmeti Arat tarafından incelenmiş, "Zur Heilkunde der Uiguren" adıyla iki cilt halinde yayınlanmıştır (1930-1932) Daha sonra bu eser S. Ünver tarafından incelenerek "bir hekim gözüyle" yeniden düzenlenmiş ve Uygurlarda Tababet adıyla bir eser ortaya konmuştur. Orta Asya Türklerinin tıp ve eczacılığına dair bütün bilgilerimiz bu kaynaklar ışığındadır. Bkz. S. Ünver: Uygurlarda Tababeti İst. 1936, "Yeni Laboratuvar Yay. No: 7". "TC. İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü, Sayı 3"

ya tuzu, üstübeç, nişadır gibi maddeler bulunuyordu¹⁴⁴. Ayrıca bol miktarda hayvani drog kullanılıyordu: Et, et suyu, yoğurt, süt, bal, çeşitli hayvan safraları, kirpi derisi, yılan derisi gibi¹⁴⁵. Uygurların hayvani drogları diğer medeniyetlerin tersine çok daha yaygın kullanmaları Türklerin hayvancılık ile olan yakın ilişkisi ile açıklanabilir¹⁴⁶.

Yine bu metinlerden, Uygur tıbbında ateşe gömerek pişirme, kaynatma, kaynatarak köpük elde etme, maddeyi yakarak külünü elde etme gibi yöntemler kullanıldığını; fitil, merhem, pastil, toz, macun v.s. hazırlamayı bildiklerini de öğreniyoruz¹⁴⁷. Ayrıca ilacın verilme zamanı, miktarı (dozu) ve tatbik mahalleri konusunda da çok dikkatliydi. İlaçların muayyen zamanlarda, günlerde ve saatlerde verilmesine özen gösteriyorlardı: "Yara şişmeden evvel", "üç sabah aç karnına", yalnız iki kaşık", gibi¹⁴⁸. İlaçların alınacak miktarları içinse "kaşık ucu", "bıçak ucu", "mercimek kadar", gibi kendilerine has ölçüler kullanmışlardır¹⁴⁹. İlaçlar dahilen, sindirim sistemi yoluyla alındığı gibi boğaza kamışla üflenen, masaj yoluyla emdirilen, buhar yapılan, damlatılan, idrar yoluna sokularak kullanılanları da vardı¹⁵⁰. Uygurlar ilaçları sulandırmak

için et suyu, süt, şarap; tatlandırmak için de bal kullanmışlardır¹⁵¹. Ayrıca Uygur tababetinde uygulanan ilgi çekici bir tedavi tarzı yaralara nişadıyla küflü peynir karışımı sürülmesidir¹⁵².

Bütün bu maddi tedavi yöntemlerinin yanında büyü ve sihir yoluyla da tedavi yapılıyordu. Bu tedaviyle uğraşanlara "efsuncu" dendiğini; bunların cin ve peri çarpmasından olan hastalıkları tedavi ettiklerini Kutadgu Bilig¹⁵³'den öğreniyoruz¹⁵⁴.

Uygurlar Hint ve Çin tıbbından etkilenmişlerdir. Bu etkiyi kullandıkları devâ isimlerinde görmek mümkündür¹⁵⁵. Ancak aynı zamanda Hint ve Çin tıbbı da Uygur tıbbından etkilenmiştir. Nitekim 730'da Toharistan Yabgusu¹⁵⁶ tarafından elçi olarak Çin'e gönderilen Nanto adındaki Türk alimi beraberinde Çin tabiplerinin hiç bilmedikleri birçok drog ve müstahzarat götürmüştür. Bu konuda bir başka örnek de Çin vakanüvisleri tarafından kaydedilmiştir. Bu kaynaklar 759'da yine Toharistan Yabgusu tarafından Çin imparatoruna gönderilen hediyeler arasında 200 çeşit tıbbi müstahzarat, bir çok cins itriyat bulunduğunu kaydederler¹⁵⁷.

Bugün Anadolu'da Uygur tıbbının izlerini görmek mümkündür. Orta Asya'dan

144 S. Ünver: Uygurlarda Tababet. s.18-20.

145 S. Ünver: Uygurlarda Tababet. s. 20-21.

146 T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. s. 51.

147 S. Ünver: Uygurlarda Tababet. s.17.

148 S. Ünver: Uygurlarda Tababet. s. 16-17, 32.

149 S. Ünver: Uygurlarda Tababet. s. 18-33.

150 S. Ünver: Uygurlarda Tababet. 17-18, 32-33.

151 S. Ünver: Uygurlarda Tababet s. 17.

152 S. Ünver: Uygurlarda Tababet s. 1.

153 Kutadgu Bilig Karahanlıların vezirlerinden Yusuf Has Hacib tarafından Hakaniye Türkçesiyle 1069'da yazılmış bir eserdir. Türk dil ve edebiyatının âbidelerinden olan bu eser ayrıca Türk medeniyetinin başlıca kaynaklarından biri sayılır.

154 Yusuf Has Hacib: Kutadgu Bilig. 2.c. 4. bs. Çev. R.R. Arat., Ankara, 1988; "T.T.K. Yay. II. Dizi-Sa 20 C" s. 315.

155 S. Ünver: Uygurlarda Tababet. 21,34,37.

156 B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 179; M. Şemseddin: "İslam medeniyetinde Türklerin mevkii" Birinci Türk Tarih Kongresi Ankara (t.y.) T.C. Maarif Vekaleti s. 291. Ayrıca O.İzgi "Yabgu" kelimesinin karşılığını şöyle verir: "Yabgu ünvanı Türk devletlerinin Doğu kısmını idare eden kişinin ünvanıdır" Bkz. O. İzgi: a.g.e., s. 16.

157 M. Şemseddin: a.g.e 291.

Anadolu'ya gelen Türkler kendi uygarlıklarını da beraberlerinde getirmişlerdir. Nitekim Anadolu'da halen kullanılan birçok bitki isminin ve çeşitli tıbbi tabirlerin Orta Asya kökenli olması bu düşüncüyü doğrular niteliktedir¹⁵⁸.

T. Baytop, Uygur tıbbına dair bir değerlendirmesinde şu ifadeyle kullanır: "Kaynaklarımız yeterli olmamakla beraber Orta Asya Türklerinde kendilerine özgü bir tıp kültürü olduğunu, bunun Avrupa ve Arap kaynaklarında farklılıklar gösterdiğini bize açıklayacak durumdadır"¹⁵⁹.

B) Selçuklu dönemi

Büyük ekseriyetini Oğuzlar teşkil etmek üzere çeşitli Türk boylarının meydana getirdiği ve kurucusu Selçuk Bey'e nispetle Selçuklu adını alan bu devlet 1038'de kurulmuştur. 1092'de Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Kirman (1092-1187), Suriye (1092-1117), Irak ve Horasan (1194'e kadar) ve Anadolu (1071-1308) Selçukluları olarak parçalanarak devam etmiş ve bu suretle Selçuklular 300 yılı yakın bir süre hüküm sürmüşlerdir¹⁶⁰.

Bu dönemde yazılan eserlerin çoğu Arapça, bir kısmı da Farsçadır. Ayrıca bu kaynakların pek çoğu günümüze kadar gelmemiştir. Dolayısıyla tam bir tetkik yapmak ve bu dönem katkılarını tespit et-

mek bizim için oldukça güçtür. Ancak Emeviler zamanındaki tıp ve eczacılığın, üzerinde durulacak büyük değişiklikler göstermeden Selçuklu hakimiyeti zamanında da devam ettiği bildirilmektedir¹⁶¹.

İlaçların hazırlanmasında kullanılan özel metod ve aletler hakkında fazla bir bilgimiz olmamakla beraber ağırlık ölçüsü olarak kullanılan dirhemler, drogların toz edilmesinde ve pomatların yapılmasında kullanılan tunç ve taş havanlar ve distilasyon apareylerine ait bazı örnekler zamanımıza kadar gelmiştir¹⁶². Ayrıca O. Turan bu dönem vakfiye ve vesikalarına dayanarak yaptığı araştırmalar sonucunda, şehirlerde tıbbi ecza satmaya mahsus dükkanlar olduğunu, buralara Hindistan'dan bile tıbbi nebâtlar getirilip satıldığını bildirmektedir¹⁶³.

Mevlana Celaleddin-i Rumi ve etrafındekileri anlatan bir eser olan Menakibü'l-Arifin¹⁶⁴ adlı eserde ise bu dönemde kullanılan droglara ait örnekler buluyoruz. Eserde, görme azlığına karşı çiğ şalgam; hava ve bu değişikliğine bağlı rahatsızlıklarda sulandırılmış şarap; kabızlığa karşı mahmude ve ağızda eritilerek alınan sarı helile; barsak koliklerinde içinde afyon özü bulunan tiryak kullanıldığı bildirilmektedir¹⁶⁵.

Ayrıca İbn Baytar'ın meşhur eseri Cami'u müfredâti'l-edviye ve'l-agdiye,

¹⁵⁸ T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi s. 53; T. Baytop: Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi. s. 17.

Ayrıca bkz. S. Ünver: Uygurlarda Tababet. s. 36.

¹⁵⁹ T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi s. 53.

¹⁶⁰ Selçuklu Devleti'nin kuruluş ve gelişmesine dair geniş bilgi için bkz. İslam Ansiklopedisi, "Selçuklular" maddesi.

¹⁶¹ S. Ünver: Selçuklu Tababeti. Ankara, 1940, "T.T.K. Yay. VIII. seri, No. 7" Ayrıca bkz. N. Baylav: a.g.e., s. 108.

¹⁶² T. Baytop: "Selçuklular devrinde Anadolu'da eczacılık" İst. 1981, I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi 4-18 Eylül 1981 Bildiriler Kitabı. 2.c. s. 185.

¹⁶³ T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. s. 57.

¹⁶⁴ Mevlana'nın oğlu Arif Celebi'nin dervişi olan Ahmed Eflakî Dede'nin Farsça olarak kaleme aldığı bu eser, 13. yüzyılın ikinci ve 14. yüzyılın birinci yarısında Türkiye kültür hayatını yansıtan bir kaynaktır. Bkz. A.S. Levend: Türk Edebiyatı Tarihi. 2. bs. 1.c. Ankara, 1984. "T.T.K. yay. VIII. Dizi-Sa", s. 426.

¹⁶⁵ A. Taneri: Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı. Konya, 1977, "Bilge Yay.", No. 42, "Tarihi Eserler: 1, s. 86,87.

müellifin Anadolu'yu gezmiş olması sebebiyle, bu dönem drogları için bir kaynak niteliğindedir¹⁶⁶.

Selçuklu devrinde bu konuda yazılan eserlerin en mühimi Seyyid Zeynüddin İsmail Cürcani (ölm. 1137) nin Farsça olarak kaleme aldığı Zahir-i Harzemşahi adlı eseridir. Harzemşah (1077-1231) Devleti'nde de görev yapmış olan Cürcani, Harzemşahlar adına yazdığı bu eserini 10 fasıl üzerine tertip etmiş, 9. fasılda böcek sokmaları ve zehirlerden, 10. fasılda bitkisel, hayvansal ve karma devâlardan bahsetmiştir¹⁶⁷. Eserin karma devâlardan bahseden son kısmı Osmanlı döneminde iki kere Türkçe'ye çevrilmiştir¹⁶⁸.

Selçuklu döneminde yaşamış konumuzla ilgili bir başka hekim, Hubeys et-Tiflisi'dir. Evdiyütü'l-edviye isimli eserinin önsözünde zamanında yaygın olarak kullanılan ilaçlarla ilgili meşhur kitapları gözden geçirdiği, yaptığı inceleme sonucunda müfredât kitaplarında bulunması gereken ilaçların bulunmadığını, müstensihlerin elinde kitapların tahrif edildiğini görünce bu durumun kendisini ilaçların cinsleri, neveleri, tabiatları, özellikleri, toplanması, depolanması, kullanım müddetleri, yakılması, dondurulması, pişirilmesi ve başka hususlarının bilinmesi hakkında bir kitap hazırlamaya ittiğini söyler. Eser iki makale üzerine tertiplenmiştir. Birinci makale müfret devâlarla

ilgilidir¹⁶⁹.

Yine bu dönemde müfret devâlarla ilgili olarak, Dioskorides'in Materia Medica'sının tercümesi kayda değer. Eser, Artuklular¹⁷⁰ adına Süryanice'den Arapçaya, sonra da Arapça'dan Farsçaya çevrilmiştir¹⁷¹.

1308'de Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla başlayan Beylikler Dönemi'nde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde irili ufaklı beylikler kuruldu: Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Germiyanoğulları, Karamanoğulları, Osmanoğulları¹⁷² gibi. Bir kısmı hakimiyetlerini uzun süre sürdürmekle beraber sonunda Osmanlı Devleti'nin idaresi altında toplanan bu beyliklerde de tıp ve eczacılığın hemen hiç değişiklik göstermeden devam ettiği bilinmektedir. Ancak bu dönemden başlayarak Türk diline önem verilmiş, Türkçe eserler yazılmasının yanısıra, Arapça-Farsça yazılmış olanların Türkçe'ye tercümeleri teşvik edilmiştir. Bu dönemde yazılmış telif, bilhassa tercüme eserler oldukça fazladır¹⁷³. Ancak biz konumuzla ilgili eserler üzerinde duracağız. Bunların ilki Aydınoğlu Umur Bey (ölm. 1348) adına yapılmış Cami'u müfredâti'l-edviye ve'l-agdiye tercümesidir. İbn Baytar'ın bu meşhur eseri adı bilinmeyen biri tarafından Arapça aslından Türkçe'ye çevrilmiş-

166 T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. s. 57,65

167 B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 182-183.

168 Bu çevirilerin ilki 15. yüzyılda Şerefeddin Sabuncuoğlu, ikincisi 16. yüzyılda Ebu Fadli

Mehmed Efendi tarafından yapılmıştır. Bkz. B.Şehsuvaroğlu: a.g.e., s. 289.

169: Cevat İzgi "Anadolu Selçuklu tabibleri", III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri arasında yayınlanmak üzere T.T.K.'da baskıdadır.

170 Anadolu Selçuklular devrinde yararlılıklarda bulunmuş bir Türkmen hanedanı olan Artuklular için bkz. Türk DiyanetVakfı İslam Ansiklopedisi, "Artuklular" maddesi.

171 Geniş bilgi için bkz. S. Ünver: "İstanbul'da Dioscorides eseri ve Artuklular" Dirim, No: 3-4, 1941'den a.bs.

172 Anadolu Beylikleri için bkz Türk DiyanetVakfı İslam Ansiklopedisi, "Anadolu Beylikleri" maddesi.

173 B.Şehsuvaroğlu: "Anadolu'da Türkçe ilk tıp eserleri" İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası, İst., 1957'den a.bs; Ayrıca bkz. K. Süveren-İ.Üzel: "İlk Türkçe tıp yazmalarına genel bir bakış." Tıp Tarihi Araştırmaları 2, İst. 1988, s.126-142.

tir. Eserde devâlar alfabetik sırayla tanıtılmış, her devânın Yunanca ve Türkçe ismi verilmiştir¹⁷⁴.

İkinci eser yine bir tercümedir. Kamilü's-sinaati't-tıbbiye tercümesi. Ali b. Abbas el-Mecusi (ölm. 994)'nin bu eseri yine ismi bilinmeyen biri tarafından Aydınoğlu Umur bey adına Türkçeye çevrilmiştir. Eser müfret ve mürekkep devâlardan ve bunların çeşitli ispençiyari şekillerinden bahsetmektedir¹⁷⁵.

V-Osmanlı döneminde "müfred devâ" kullanımına ve ilgili eserlere kısa bir bakış

Anadolu Selçukluları tarafından 13. yüzyılın sonlarında Söğüt çevresine bir uç beyliği olarak yerleştirilen Osmanoğulları burada bağımsızlıklarını ilan ederek (1299) 20. yüzyılın ilk çeyreğine (1923) kadar sürecek olan büyük bir devlet kurmuşlardır¹⁷⁶.

Osmanlılarda tıp ve eczacılık genel hatlarıyla Selçuk ve İslâm tıp ve eczacılığının bir devamı olmakla beraber Osmanlı hekimlerinin getirdiği bazı yeni görüş ve katkılar da vardır. Ancak aradaki asıl mühim fark "dil"dir. 1308 de Anadolu Selçuklu Devletinin dağılmasıyla başlayan Beylikler Döneminden itibaren "Türkçe"ye verilen önem Osmanlı Devleti döneminde de devam etmiş; Türkçe eserler yazılmasının yanısıra Arapça-Farsça yazılmış olanlarının da Türkçeye tercüme edilmeleri teşvik edilmiştir.

Osmanlılar Anadolu'ya yerleştikten sonra Selçuklulardan kalma bütün tedavi

kurumlarını muhafaza etmekle beraber Anadolu ve Rumeli'de yeni hastaneler de kurmuşlardır¹⁷⁷. Bu Osmanlı hastanelerinde Selçuklu hastanelerinde olduğu gibi hastane eczanelerine drog sağlamak ve ilaç hazırlamak işleri ile görevli uzman kişiler bulunuyordu. Bu hastanelerin vakfiyelerinden, eczacıların "aşşab" adı altında ayrı bir meslek grubu olduğunu, ayrıca tabbah, edviye-kûb gibi çeşitli yardımcı görevlilerin de bulunduğunu öğrendiğimiz gibi bu kişilerde aranan diğer nitelikleri de ayrıntılı olarak öğreniyoruz¹⁷⁸.

Hastane dışında ise hekimin yazdığı terkipleri hazırlayan veya halkın doğrudan doğruya ilaç ihtiyacını gideren "attar" (aktar) esnafı vardı. Aktarlar ilaç yapımında kullanılan bitkisel, hayvansal ve madensel ilkel maddelerin yanısıra çeşitli baharatlar da satardı¹⁷⁹.

Osmanlı döneminde hekimlerin de zaman zaman ilaç yaptıklarını biliyoruz. Bilhassa gizli tutmak istedikleri terkipleri aktara göndermez, kendileri hazırlarlardı¹⁸⁰.

Bu işlere uğraşan daha başka esnafın varlığını da Evliya Çelebi'den öğreniyoruz. Evliya Çelebi 17. yüzyılın ortalarında İstanbul'da sağlıkla ilgili maddeleri hazırlayıp satanları şöyle sınıflar. Tutyacılar¹⁸¹ "tutyacıyan"; macuncular 'esnaf-ı macuncıyan"; çeşitli devaların suyunu çıkaranlar "esnaf-ı meşrubat-ı deva"; gül suyu ve diğer hoş kokulu sular satanlar "esnaf-ı gülabcıyan", çeşitli devaların yağını çıkaranlar "esnaf-ı edhan-ı edvi-

174 B.Şehsuvaroğlu: Eczacılık Tarihi Dersleri. s. 281.

175 Geniş bilgi için bkz. B.Şehsuvaroğlu: Eczacılık Tarihi Dersleri. s. 282-283

176 Geniş bilgi için bkz. İslam Ansiklopedisi, "Osmanlı" maddesi

177 S. Ünver: Tıp Tarihi Yıllığı II. İst., 1983, İ.Ü. Cer. Tıp. Fak. Rektörlük No. 3086, Dekanlık No. 122", s.10. Ayrıca bkz. B.Şehsuvaroğlu: Eczacılık Tarihi Dersleri. s. 235.

178 Geniş bilgi için bkz. N. Sarı: "Osmanlı Darüüşşifalarına tayin edilecek görevlilerde aranan nitelikler". *Yeni Tıp Araştırmaları I*, İst., 1995.s. 11.53

179 N. Baylav: a.g.e., s. 136; T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. s. 73-77.

180 N. Akdeniz: Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi. İst., 1977, s. 43; N. Baylav: a.g.e., s. 135.

181Göz hastalıklarının tedavisinde veya sürme olarak kullanılan maddelerden herhangi biri, genellikle de çinko. Bkz. J.W. Redhouse: a.g.e. "Tutya" maddesi.

ye"¹⁸². Bunların herbiri eczacılıkla ilgili meslek grupları idi.

Salih b. Nasrullah ölm. (1670) ise 17. yüzyılda aslında herbiri eczacılıkla ilgili olan bu çeşitli meslek gruplarını yeni bir isim altında topladı: "İspeçyar". Ve görevlerini, uymaları gereken kuralları v.s. Bildirerek "eczacı mesleği" ayırımı keşinleştirdi. Salih b. Nasrullah'a göre "İspeçyar", otlar ve eczalar dükkanında mevcut olup hekimin ısmarladığı üzere şerbetler ve macunlar ve haplar yapan kimseye derler.. İspeçyarın dükkanı hekimin evine yakın olmalı, zira ispeçyar hekimin tutar elidir, ispeçyarsız hastalara gereği gibi ilaç vermek mümkün değildir..."^{183 184}.

Osmanlı tıbbında, tedavide, İslâm tıbbında olduğu gibi "müfred" ve "mürekkeb" devalar kullanılıyordu. Müfred devalar "Müfredât" kitaplarında tanıtılırken mürekkep devaların "Akrabadin" adı verilen eserler içinde yer aldığını görüyoruz. Kullanılan droglar çoğunlukla bitkisel olmakla birlikte hayvani ve madeni olanlar da vardı. Nebati drog olarak meyveler, sebzeler, çiçekler, çalı türleri, mantarlar,

ağaçlar, otlar, tahıllar v.s. kullanıyor; bunların kök, sap, yaprak, çiçek, kabuk, tohum gibi organları taze veya kurutulmuş olarak işlem görüyordu. Hayvani drog olarak ise kuş, balık, at, eşek, tilki, deve gibi hayvanlar etleri, sütleri ve yağlarıyla; ayrıca kan, idrar, dışkı gibi artıklarıyla müfred deva olarak kullanılıyordu¹⁸⁵. Bunlar dışında bal, yumurta, ayrıca akrep, sülük, kırmızı gibi böcekler de hayvani droglar arasında yer almaktaydı. Osmanlı tababetinde kullanılan madeni (anorganik) droglara gelince, bunlar arasında çeşitli toprak cinsleri (kil-i Kıbrisi, kil-i mahtun gibi) tuz, şap, üstübeç, kükürt, cıva, nişadır, bakır, demir, altın, gümüş, zırnık, inci, mercan, akik gibi maddeleri sayabiliriz¹⁸⁷.

Gerek müfred deva olarak gerekse terkiplerde daha çok nebati drogların kullanıldığını belirtmiştik. Ancak, 18. yüzyılda Paracelsus'tan yapılan çevirilerle ülkeye giren "tubb-ı cedid" akımı madeni droglarla tedaviyi yaygınlaştırdı¹⁸⁸. Hatta birçoğu zehirli olan madeni devalarla cahilce yapılan tedavilerden halkın zarar görmesi üzerine "tubb-ı cedid" in uygulanmasını sı-

182 Evliya Çelebi: Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Türkçeleştiren Zuhuri Danişman, 2. bs. İst. 1971, 2.c. s. 188-189.

183 Salih b. Nasrullah: Akrabadin. Ali Emiri Ktp. Tıp 28. Metnin Latin harflerine çevrilmiş tamamı için bkz. N. Baylav: a.g.e., s. 191-193. Ancak bu eserde ve bazı kaynaklarda "Karabadin" için verilen Süleymaniye Ktp. Hamidiye 1035 numara yanlıştır. Zira bu numarada Salih b. Nasrullah'ın başka bir eseri "Nüzhetü'l ebdan fi Tercemeti Gâyeti'l-itkân" kayıtlıdır.

184 Salih b. Nasrullah: Nüzhetü'l ebdan'da da çok kısa olarak ispeçyardan bahsetmekte, ancak burada, ispeçyar tabibin tutar elidir, sözünü Hipokrat'a izafe etmektedir: "Üstad-ı İbokrat der ki: "İspeçyarlar tabibin tutar elidir. Eli olmayan tabib yalnız sanatla niçe ilaç ider". Bkz Salih b. Nasrullah: Nüzhetü'l ebdan fi Tercemeti Gâyeti'l-itkan. Çev. Mustafa Ebu'l-Feyz. İst. 1303 (1885), Matbaa-i Osmaniye, s. 6.

185 Bu konuda geniş bilgi için N. Sarı-M.B. Zülfikar: "İslam tıbbından Osmanlı tıbbına kuşlarla tedavi". IV. Milletlerarası Yemek Kongresi. Türkiye 3-6 Eylül Bildiriler Kitabı, (ş.y.) 1993, Konya Kültür ve Turizm Vakfı Yay., s. 259-271; N. Sarı-M.B., Zülfikar-Aydın: "Osmanlı tıp yazmalarından balık pişirme tarifleri". Tarih ve Medeniyet, Sayı: 22, Aralık 1995, s. 57-60.

186 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Feza Günergun (Baytop): Osmanlı Yükseliş Devrinde (14.17. yy.) Kullanılan İlaçlar ve Elde Ediliş Yöntemleri. İst. 1984, Tıp Fak. Deontoloji Anabilim ve Tıp Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi.

187 Osmanlı tıbbında Paracelsus etkisi için bkz. N. Sarı -M.B. Zülfikar: "The Paracelsusian influence on Ottoman medicine in the seventeenth and eighteenth centuries" Transfer of Modern Science and technology to the Muslim World: Proceedings of the International Symposium on Modern Sciency and the muslim World, İstanbul 2-4 September 1987, İst 1992, s. 157-179.

188 Bu hükmün tam metni için bkz. N. Baylav: a.g.e., s 191; N. Akdeniz:a.g.e., 149-150.

nırlayan yasaklamalar çıkmıştı¹⁸⁹. Aynı şekilde yine bu yüzyılda yüksek rütbeli kişilere hazırlanan mürekkep devaların içine inci, yakut, mercan gibi kıymetli taşların konulması moda olmuştu¹⁹⁰.

Tedavide kullanılan bu drogların sağlandığı yerlere gelince; bir kısmı dışardan, bilhassa doğudan ithal edilmekle birlikte pek çoğu Osmanlı topraklarında Anadolu'da yetişiyor ve ihraç ediliyordu. Mesele, şapın en iyi cinsi Anadolu'dan Avrupa'ya giderdi, bilhassa Kütahya şapı çok makbuldü. Aynı şekilde Adana ve Silifke'de yetişen pamuk da aranan cinsler arasındaydı. Osmanlı Devleti kara kervan yollarına hakim olması sebebiyle drog ihracatında uzun seneler önemli bir rol oynamıştır¹⁹¹. Drog ticaretinin merkezi İstanbul'da Mısır Çarşısı idi. Burada aktar esnafı drog ve baharatı dış ülkelerden getiren tüccarlardan toptan alır, halka ve küçük esnafa perakende olarak satardı. Aktarlara ait olan dükkanlar iki kısmından ibaretti. Önde ahşap peyke halinde satış yapmaya ve drog kaplarını sıralamaya yarayan bölüm, arkada ise depo ve imalathane olarak kullanılan kısım bulunuyordu. Droglar özel biçimli cam kavanoz, toprak çömlek, tahta veya teneke kutularda saklanır, üzerlerine drogun ismi yazılırdı. Aktarlar burada yukarıda sözünü ettiğimiz gibi hem tabibin gönderdiği terkibi hazırlar, hem halkın doğrudan doğruya ilaç ihtiyacını giderir, hem de bazı sağlık kuru-

luşlarına drog temin ederdi¹⁹².

Droglarla tedavinin dayandırıldığı görüş ise "hıtlar nazariyesi" idi. Eski Yunan medeniyetinde doğan ve gelişen¹⁹³ bu nazariye İslâm medeniyetinde büyük ölçüde kabul görmüş ve etkisini yer yer 19. yüzyıl ortalarına kadar sürdürmüştür. Osmanlı dönemi eserlerini incelediğimizden dolayı bu bölümde ele aldığımız hıtlar nazariyesi kısaca şu temel üzerine kurulmuştur: Kainat yani makrokozmoz dört unsurdan meydana geliyordu: Hava, su, toprak, ateş. Bu temel cevherlerin sıcak, soğuk, yaş ve kuru unsurları vardı. Buna göre ateş, kuru ve sıcak; su, yaş ve soğuk; hava, sıcak ve nemli; toprak ise soğuk ve kuruydu. Aynı şekilde insan vücudunda yani mikrokozmozda da hıtl vardı, bütün organlar bu hıtlardan meydana geliyordu: Kan, balgam, sevda, safra. Ateş, sıcak ve kuru olan safraya; hava, sıcak ve yaş olan kana; su, soğuk ve yaş olan balgama; toprak soğuk ve kuru olan sevdaya tekabül ediyordu. Vücuttaki bu dört hıtlı dengeli bileşimi sağlığa delalet ederdi. Aynı şekilde mevsimler, renkler, hastalıklar, yiyecekler ve ilaçlarda da bu sıcak, soğuk, kuru ve yaş unsurları vardı¹⁹³. Bu sebeple İslâm ve Osmanlı tıbbında tedavide, gıdalardan da büyük ölçüde yararlanılmış; müfredât kitaplarında, çeşitli yemek tarifleri; çeşitli ekmek tarifleri, sebzeler, meyvalar müfredât deva kapsamında yer almışlardır¹⁹³. Gıda ve devalardaki bu un-

189 N. Baylav: a.g.e., s. 174-176.

190 B.Şehsuvaroğlu: Eczacılık Tarihi Dersleri. s. 296.

191 T. Baytop: Türk Eczacılık Tarihi. s.77 ; N. Baylav: a.g.e., s. 136.

192 Geniş bilgi için bkz. Celal Saraç: İyonya Pozitif Bilimi. İzmir, 1971, "Ege Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Yay. No.1".

193 Geniş bilgi için bkz N. Sarı: Osmanlı Tıp Yazmalarında "Mal-i Hülya ve Tedavisi (XV-XVIII. yy.) İst., 1982. İ.Ü.Cer. Tıp. Fak. Tıp Tarihi ve Deontoloji Bilim Dalı, Basılmamış Doçentlik Tezi. s. 13-18

(193) VI. bölümde tanıtacağımız müfredât kitaplarından alınan örneklerde bunu açıkça görmek mümkündür. Ayrıca bkz. N.Sarı: "Osmanlılarda yeme adetlerinin klasik devir tıp anlayışı ile ilişkisi3. Catering Gourmet, MCMLXXXVII, Rönesans Yay., s.22-30; N. Sarı-M.B. Zülfikar: "Beslenme ile sağlık arasında kurulan ilişki ve Tabiatname, Bursa Tıp Tarihi Günleri Sempozyumu 14-15 Mayıs 1992, Bildiri Özetleri, s. 27.

surlar çeşitli yoğunluk derecelerinden (4 derece) birine sahipti. Mesela, zaferanın ikinci derecede sıcak ve birinci derecede kuru olduğu bildirilmektedir¹⁹⁴. Bu derecelendirmenin ne anlama geldiğini Salih b. Nasrullah şöyle anlatır: "Bir deva gereken miktarda alındığı halde vücutta özel bir belirti vermiyor, ancak tekrar alındığında belirti veriyorsa bu deva birinci derecede (derece-i evvel)'dir. Bu deva gereken miktarda alındığında tekrar kullanmaya gerek kalmadan vücutta bir belirti meydana getiriyorsa ikinci derecede (derece-i sani)'dir. Bir deva gereken miktarda alındığında vücudun işleyişine zarar getirecek derecede belirti veriyorsa bu deva üçüncü derecede (derece-i salis)'dir. Ve eğer bir devanın verdiği belirti öldürücü derecede ise bu devaya da dördüncü derecede (derece-i rabia) derler"¹⁹⁵.

Gıda ve devaların sahip oldukları bu dört yoğunluk derecesi kendi içinde de üç mertebeye ayrılıyordu. "Derece-i evvelin ibtidası, ortası veya ahiri" gibi. Mesela, delice otun tabiatı bildirirken, üçüncü derecenin başlangıcında (ibtidalarında) sıcak, ikinci derecede kurudur, deniliyordu¹⁹⁶. Salih b. Nasrullah bu mertebelerin ne anlama geldiğini de şöyle açıklar: "Bu mertebeler, devaların fiillerinin kuvvet ve zayıflık yönünden birbirlerine olan farklılıklarını gösterir"¹⁹⁷. Buna göre delice otun sıcaklığı üçüncü derecenin en hafif (zayıf) mertebesindedir.

Bozulan hılt dengesini tekrar itidal durumuna getirmek yani vücudu sağlığına

kavuşturmak için belli unsurlar bu yoğunluk derecelerine göre belli miktarlarda verilir. Kısacası devaların verilmesine dair üç kural vardı. 1- Sıcaklık, soğukluk, kuruluk veya yaşlık yapanlardan birini yerine göre kullanmak 2-Bunun miktarını tayin 3-Bunun zamanını tayin¹⁹⁸. Nitekim VI. bölümde vereceğimiz müfret deva örneklerinde de bunu açıkça görmek mümkündür. Her bir müfret deva tanıtılırken kaçınıcı derecede hangi unsurlara sahip olduğu, "mikdar-ı şerbeti" yani alınacak miktarı ve hangi zamanlarda verileceği konuları belirtilmiştir.

Deva ve gıdaların bir de mizaçları vardı. Bazıları kâbız (kabızlık veren), bazıları mülattif (yumuşatıcı), bazıları müfettih (açıcı) veya mühalhil (uzva nüfuz edici) olabilirdi. Mesela muhaddir ve münevvim yani uyuşturucu ve uyutucu olanlar arasında marul, nilüfer, haşhaş, it üzümü, lüffah, afyon gibi müfret devalar sayılabilir¹⁹⁹. Veya müşhil ve müleyyin yani yumuşatıcı olan devalardan ebegümeci, hatmi, yer fesleğeni, pazı, tatlı erik, hıyarşenbe, kudret helvasını örnek olarak verebiliriz²⁰⁰. Yapılacak tedavide yukarıda saydığımız kuralların yanında bu özelliklerin de gözönüne alınması gerekiyordu. Dolayısıyla müfredât kitaplarında devaların bu mizaç hususiyetleri de önemle belirtmiştir.

Osmanlı tıbbında geniş ölçüde mürekkep devalarla tedavi yapılmakla birlikte, müfret devayla tedavi daima üstün tutulmuş, konuyla ilgili bir çok eserde bu

194 Osman b. Abdurrahman: Kitâbü'n-nebât Cer.Tıp. Fak. Tıp Tarihi Ktp. Yazma Nu. 19, v. 132b-133b

195 Salih b. Nasrullah: Nüzhetü'l-ebdân fi Tercemeti Gâyeti'l-itkân, s. 28.

196 Osman b. Abdurrahmana.g.e., v.72b-73a.

197 Salih b. Nasrullah: a.g.e., s. 28.

198 A. Muhtar Özden: İbn Sina tıbbına bir bakış. Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı. İbni Sina; Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler. İst., 1937, "T.T.K. Yay. VII. Seri-No:1". s.47.

199 Salih b. Nasrullah: a.g.e., s. 34.

200 Salih b. Nasrullah: a.g.e., s. 35.

husus belirtilmiştir²⁰¹. Aşağıda örnek olarak vereceğimiz Reşid Efendi 710/1de kayıtlı yazmada²⁰² da tedavide müfret devaların tercih edilmesi gerektiği, hangi durumlarda müfret devanın yeterli olmadığı gayet sade bir dille anlatılmaktadır:

"Malûm ola ki müfred devayla ilâc mümkün iken mürekkeb ilâca taarruz eylemez. Lakin maksuda kâfi müfred her zaman bulunmadığından mürekkebatla ilâca muhtacı. Zira ilâc eyleyeceğimiz devâ-yı müfredin tadı ya ziyade acıdır, tatlı ile terki ideriz. Mesela, sabırı balıla karıştırdığımız gibi. Ya kokusu yaramazdır, râyihası güzel şeyler ile terki ideriz. Mesela, hıyarşenberi gül suyıyla islâh iderler. Yahud ol müfred devânın kuvveti zayıftır, marazı ise kâvidir. Maraz mukaddem olmadığından kuvveti arttıracak devâlar ile terki olunur. Yahud devânın nüfuzu kâfi olup sâbit olmamağla sâbit kâfi şeyler ile terki olunur. Ya nüfuz bâtidir, nüfuz itirici şeyler ile terki olunur. Hususan bazı âzâyâ mahsus devâlar var. Ol âzâyâ nüfuzı maksûd olduğu zaman ol mahsus devâlar ile terki olunur. Mesela, kalbe müteallik ilâclarda za'feran katarlar. Yahud maraz mürekkebdir, bir deva kifayet eylemez. Marazına göre göre terki eylemek iktiza ider".

Kısaca vermeye çalıştığımız hıtlar nazariyesi esasına göre yazılan müfret deva eserlerine geçmeden önce, bu konudaki eserlerin kapsamı üzerinde de biraz durmak istiyoruz.

Müfret devalardan bahseden eserler geniş bir çerçevede incelenebilir: Çünkü, hemen her tıp kitabı içinde tedaviye de yer verilmiş, burada müfret ve mürekkep devalar anlatılmıştır. Mesela 15. yüzyılda Hacı Paşa tarafından yazılan Müntehâb-ı şifâ üç "bahş"a ayrılmıştır. "Evvel bahş"ın birinci "bâb"ı, nazari, ikinci "bâb"ı ameli tıptan bahseder. "İkinci bahş" gıdaların, şerbetlerin ve devaların beyânındadır. "Üçüncü bahş"ta isemazarların sebepleri ve alametleri ve ilaçları anlatılmaktadır. Görüldüğü gibi genel tıptan bahseden bu eserin "ikinci bahş"ında kısa bir bölüm olarak müfret devalardan bahsedilmektedir²⁰³. Müfret devaları bu şekilde bölüm olarak tanıtan dolayısıyla "müfredât" tanımına (bk. s.. 57-59) uymayan bu eserler ağağıdaki sıralamaya dahil edilmemişlerdir.

Müfret devalardan bahseden ancak "müfredât" tanımına uymayan eserlerin bir kısmı da monografilerdir. Tek bir drogu ele alan bu eserlerde ele alınan drogun türleri, yetişme şekli, fiziki özellikleri, tıbbi özellikleri anlatılmakta, kısacası drog her yönüyle incelenmektedir. Daha çok tercüme olan bu tıp eserlerin 18. yüzyılda yoğunluk kazandıkları görülür. 17. yüzyılda Zeynelabidin b. Halil'in Havass-ı Biberiye'si; mütercimi bilinmeyen Biberiye Risâlesi²⁰⁴; 18. yüzyılda Bursalı Ali Münşi'nin Kınakına Risâlesi ve Helvetius'dan

201 Mesela, Mualecat-ı Şeyh İbn Baytar'ın önsözünde mütercim Mehmed b. Ahmed şöyle der: "Devâ-yı müfred üzere iken mürekkeb ihtiyar olunmaz. Eğer müfred bulunsa kafidir. Bulunmadığı takdirde etibbâ-yı mütekaddimin müfred eczayı niçe dürlü marazlar ilacında tecrübe idüp andan her mizaca göre mürekkeb devalar düzmüşlerdir..." Süleymaniye Ktp. Hamidiye 1016, v. 3a. Aynı şekilde Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Tuhfetü'l-eribü'n-nafiatü'r-ruhani ve't-tabib adlı eserinde de benzer fikirler buluruz: "Hastaya mübaşeret olundukda kadir oldukları mertebe müfred edviye ile mualece itmeye cehd ideler..." Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 710/2. Bu örnekleri arttırmak mümkündür.

202 Salih b. Nasrullah Gâyetü'l-beyân v.78b-79a.

203 Bkz. Celalüddin Hızır (Hacı Paşa): Müntehab-ı Şifa I, Çev: Zafer Önler. Ankara 1990, "Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu T.D.K. Yay. 559".

204 Geniş bilgi ve bu tarzda yazılmış eserlere örnek olarak bkz. M. Değer: "Risâle-i Büberiye" Tıp Tarihi Araştırmaları 5. İst. 1993., s. 152-170.

çevirdiği Altınotu (İpekakuanha) Risâlesi²⁰⁵; Ebu'l-Hayr Ahmed'in Yusufi'den tercüme ederek tıbbi faydalarını eklediği Çay Risâlesi; yine bu yüzyılda Ahmed Sâni tarafından ibn Cemi'den çevrilen Ravend-Risâlesi²⁰⁶; Zeki Ali'nin çevirdiği 'Tercüme-i Risâle-i Biberiye bu tür eserlerin arasına sayılabilir. Bunlar da aşağıdaki sıralamaya dahil edilmemişlerdir.

Bir de "lugat" şeklinde kaleme alınan eserler vardır. Bunlarda esas gaye edviye isimlerini tespittir²⁰⁷. Mesela 17. yüzyılda Larendeli Derviş Siyahi'nin Lugat-ı müşkülât-ı ecza'sı, Hezerfen Hüseyin Efendi'nin Fihrisü'l-ervam ve Lisanü'l-et-tibba adlı eserleri; 18. yüzyılda Mustafa el-Üsküdarî'nin tertiplelediği²⁰⁸ Müretteb-i müfredât-ı Siyahi bu tür eserlerdendir. Bunlar da aşağıdaki sıralamaya dahil edilmemişlerdir.

Osmanlı döneminde (14-19. yy.) yazılmış tespit edilebilen "müfredât" eserlerine gelince:

Bu dönemde müfret devalardan bahseden ilk eser 792(1390) yılında kaleme alınmış olan Edviye-müfrede'dir. Gere-

de'li İshak b. Murad'ın (?-?), Arkut dağında kaleme aldığı bu eserin özelliklerini kendi kaleminden aktaralım:

"İshak b. Murad diledi ki bu illerde bulunur ve dahi Türkî dilinde adı bilinür edviye-i müfredeyi cem' idüp bu beyaz içinde sevâda getüre. Mizacından ve hâsiyetinden ve menfaatinden ve mazaratından ve islâh-ı zararından Türkî dilince şerh eyleye ta ki kalan dillerde bir niçe kişilere âsânarak ola..." Daha sonra bu "risâle"yi iki kısma ayırdığını, birinci kısımda "ot"lardan yani ilaçlardan²⁰⁹ bahsettiğini, ikinci kısımda bunların yararlı kullanışlarını anlattığını bildirir^{210 211}.

Konumuzla ilgili bir başka eser de Şirvanlı Mehmed b. Mahmud (?-?)un Sultan II. Murad (1421-1451) adına yazdığı Tuhfe-i Muradî fi ilmi'l-cevâhir adlı eseridir. Müfret devalardan bahseden eserlerin genel özelliklerinden biri de drogların karışık bir şekilde (nebati, hayvani, madeni) verilmeleridir. Ancak Tuhfe-i Muradî, sadece anorganik droglardan bahsetmesi sebebiyle, bu özelliği taşımayan bir kaç eserden ilki olarak karşımıza çıkar. Bir padişaha takdim edilecek kitabın ancak

205 Bkz. F.N. Uzluk: XVII. Yüzyıl Türk Hekimlerinden Ali Münşi'nin İpecacuanha Monografisi, Ankara, 1954.

206 Geniş bilgi ve bu tarzda yazılmış eserlere örnek olarak bkz B. (Şenol) Erciyas: Ravend Risâlesi ist., 1987 İ.Ü. Cer. Tıp. Fak. Deontoloji Anabilim ve Tıp Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

207 Eserlerin önsözlerinde de bu gaye açık bir şekilde ifade edilmektedir. Mesela, Hezarfen Hüseyin Efendi Fihrisü'l-ervam adlı eserinde gayesini şöyle dile getirir: "Malum ola ki hâlâ diyar-ı Rum'da olan aşşab ve aktarların ekseri Ervam'dan olup Türkî lisandan gayri lugat bilmemeleriyle iştira ve fûruht eyledikleri edviye ve eczaları Türkî isimleriyle zabt idüp lakin edviyeye muhtac olanlar fâide ve zararların bilmek için hükemanın telif eyledikleri müfredât-ı tıb kitaplarına müracaat etmek murad eylediklerinde Türkî isimleri ile bulunması mümkün olmayup lugata ihtiyaçları olduğu ecilden..." Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi. 705/2, v.135b.

208 Mustafa el-Üsküdarî, Derviş Siyahi'nin Lugat-ı müşkülât-ı ecza adlı eserini ".. müfredât beyninde tertibe riayet olunmadığından matlub olan eczanın bulunmasında zahmet çekildiğini" düşünerek yeniden tertiplemiş ve bu ismi vermiştir. Bkz. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 710/3.

209 T. Baytop eserin mukaddimesini sadeleştirirken "Birinci kısımda bitkilerin tanıtılması yapılmıştır" der. Oysa burada "ot" bitki manasına değil, ilaç manasıdır. Bkz. T. Baytop: Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi. s. 38.

210 İshak b. Murad: Edviye-i müfrede. Süleymaniye Ktp. Pertevniyal 744, v.199b-200a.

211 Bu eser hakkında etraflı bir araştırma yapılmıştır. Bkz. M. Canpolat: "XIV. yüzyılda yazılmış değerli bir tıp eseri, Edviye-i müfrede". Türkoloji Dergisi, c. 5, Sayı: 1, 1973, s.21-47.

bir cevâhir kitabı olabileceğini düşünen Şirvanlı Mahmud eserini yirmi beş "bâb"a, her "bâb"ı da bir cevhere ayırmıştır. Burada inci, yakut, zümrüt, zebercet, elmas, akik, firuze, mıknaş, mercan, lacverd, yeşim, billur, mine, çini gibi anorganik droglar tanıtılmaktadır. Bu drogların hangi özellikleri üzerinde durulduğunu Şirvanlı Mehmed şöyle açıklar:

".... Her bâbı bir cevhere mahsus itdüm. Ve ol bâb içindeki neden olduğın ve nite olduğın ve nürde olduğın ve eyüsin ve tilüsin ve hâsiyyetin ve fâidesini ve kıymetin ve cilasın ve düzmesin ve saklamasın beyân itdüm..."²¹²

Varlığından B. Şehsuvaroğlu sayesinde haberdar olduğumuz bir eser de Cedâvil-i tıbbî's-sınâa'dır. Başka hiçbir kaynaktan rastlamadığımız²¹³ bu eser hakkında Şehsuvaroğlu şu bilgileri verir: "Kırkağaç'tan geldiği söylenen ve halen Manisa Kütüphanesi Muradiye 1853 numarada kayıtlı olan bu eserin her ne kadar yazarı ve yazılış yılı belli değilse de dil itibarıyla bizce XV. yüzyıla aittir", Eser, müfret devanın ismi, mahiyeti, mizacı, kuvveti, bedeli, v.s.den bahseden 15 cetvel üzere tertiplenmiştir²¹⁴.

Yine bu yüzyılda, hekim Amasyalı Emirdevlet (1415-1496) tarafından yazılan bir başka eseri de T. Baytop vasıtasıyla öğreniyoruz. Tıbbi Maddeler Sözlüğü adıyla tanıtılan eser 1478'de İstanbul'da yazılmaya başlanmış, 1482'de tamamlanmıştır. Eserde 1400 kadar bitkisel, hayvansal drog, galenik preparat, bitkisel usa-

reler ile bunların kullanım alanları, etkileri v.s. hakkında etraflı bilgi bulunmaktadır. Ayrıca her drogun Ermenice, Yunanca, Arapça, Acemce ve Türkçe isimleri kaydedilmiştir²¹⁵.

Konumuzla ilgili önemli eserlerden biri de Müfredât-ı İsa Efendi fi't-tıbb'dır. Hekimbaşı Sakızlı İsa Efendi (?-1649) nin bu eseri çeşitli kaynaklarda Nizamü'l-edviye ve Müfredât-ı tıbb adlarıyla farklı eserlermiş gibi zikredilmiştir²¹⁶. Eserde devaların genellikle Türkçe, Arapça, Farsça zaman zaman da Yunanca, Hintçe, Berberice, İtalyanca, Süryanice, Latince, İspanyolca, Macarca v.s. karşılıkları verilmiştir. Ayrıca nadir de olsa verilen yöresel karşılıklar eserin önemini arttırmaktadır. Mesela "Aalusun, hüsn-i yusuf dirler ve nazar otı dahi dirler. Ve bazı yerlerde kuduk otı dirler. Hüsn-i yusuf diye Tokat, Amasya ve Bursa'da itibar olunur..."²¹⁷ "Tafsilatlı deva açıklamalarının yer aldığı bu kapsamlı eser 18. yüzyıl müfredât eserlerinde, mesela, "Ferâidü'l-müfredât"da kaynak olarak kullanılmıştır (bkz. sh. ???).

Yine bu yüzyılda Mehmed b. Ahmed b. İbrahim b. Hasan (?-?)'in konuyla ilgili bir tercümesi vardır: Eserin önsözünde o sıralarda Budin sonra da Mısır valisi olan Vezir Hüseyin Paşa adına bir kitap tercüme etmek istediğini, İbn Baytar'ın Muâlecât-ı İbn Baytar adlı eserinden başka faydalı eser bulamadığını, 1673'de tercümeyle başladığını ve adını Muâcelât-ı Şeyh İbn Baytar koyduğunu anlatır²¹⁸.

212 Mehmed b. Mahmud: Tuhfe-i Muradi fi ilm-i'l-cevâhir, Süleymaniye Ktp. Ayasofya 3577.

213 Eser İslami Tıp Yazmaları Kataloğunda kaydedilmemiştir.

214 B.Şehsuvaroğlu:a.g.e., s. 290.

215 T. Baytop: Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi, s 39-40. Emirdevletin hayatı için bkz. F. Günergun: a.g.e., s159.

216 Bu kaynaklardan bazıları B.Şehsuvaroğlu:a.g.e. 293, S. Ünver: Tıp Tarihi Yıllığı II, s. 24; A. Adıvar: Osmanlı Türklerinde İlim, 4. bs., İst., 1982, Remzi Ktp. s. 158.

217 İsa Efendi: Müfredât-ı İsa Efendi fi't-tıbb. Cerrahpaşa tıp Fak. Tıp Tarihi Ktp. No. 580, v.1a (Bu nüshanın baş kısmı eksiktir.)

218 Mehmed b. Ahmed b. İbrahim b. Hasan: Muâcelât-ı Şeyh İbn Baytar. Süleymaniye Ktp. Hamidiye 1016, v.1b-2a.

Eserde deva sıralaması hastalıklara göre yapılmıştır. Dolayısıyla mütercim'in Muâcelât-ı İbn-i Baytar adıyla verdiği eser, İbn Baytar'ın Kitâbü'l-mugni fi'l-edviyeti'l-müfredât adlı eseridir²¹⁹.

17. yüzyılda karşımıza çıkan eserlerden bir diğeri de Tercüme-i cedide fi'l-havassi'l müfrededir. Mehmed b. Ali (?-?) nin 1102 (1690-91) yılında tamamladığı bu eser sadece bitkisel devaları anlatır. Eserin önsözünde Arap, Acem ve Latin hekimleriyle görüşüp nice sırlara vakıf olduğunu²²⁰, sonra da aklına böyle bir eser yazmak geldiğini bildiren müellif her devanın Latince, Arapça ve Türkçe isimleri, tabiatı, yetiştiği yerleri, etkileri ve kullanılışları hakkında bilgi vermiştir²²¹. Taş baskı olarak basılan eserin en önemli özelliği nebâtların resimlerinin olmasıdır. Bilhassa yazma nüshadaki²²² resimler son derece güzeldir.

18. yüzyılda kaleme alınmış müfret devalardan bahseden eserler VI. bölümde kapsamlı olarak incelenecekleri için burada ele alınmamıştır.

19. yüzyıla geldiğimizde ise karşımıza Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi (1771-1826)'nin Mizanü'l-edviye'si çıkar. Eser, Hamse-i Şanizâde'nin beşinci kitabı olup basılmamıştır. Şanizâde eserin önsözünde bu kitabı iki kısım halinde tertip ettiğini, birinci kısımda müfret devalardan, ikinci kısımda mürekkep devalardan bah-

settiğini, eserin sonuna da ıstılahat-ı tıbbiyye adını verdiği bir tıp ıstılahatları (terminoloji) kısmı eklediğini bildirir. Bugün elimizde sadece birinci bölüm vardır. Alfabetik olarak devaların tanıtıldığı bu bölümde her devanın Türkçe, Arapça, Farsça, Yunanca, Latince, Fransızca, İtalyanca isimleri verilmiş sonra fiziki özellikleri, kullanılan kısımları, kullanım şekilleri, özellikleri, deva olarak kullanım alanları, kullanım miktarı ayrıntılı olarak bildirilmiştir. Eser yapı olarak müfredât kitaplarının özelliklerini taşımasına rağmen içerik olarak farklılıklar arz etmektedir. Mesela, yüksük otunun kullandığı hastalıklardan bahsederken, "aort"da olan anevrizmadan bahseden Şanizâde bu devanın dahil kullanımında hâzık bir tabibin gözetiminde kullanılmasını tavsiye eder. Yine aynı devanın kullanım miktarını anlatırken dozun tedricen artırılmasını, bunu yaparken de nabzın kontrol edilmesi gerektiğini bildirir. Bütün bunlar Şanizâde'nin batı tıbbından aldığı ve aktardığı yeni bilgilerdir²²³.

Şanizâde'nin Miyarü'l-etibbâ'sı "müfredât" (materia medica) türü eserlerin son büyük örneğidir. Bundan sonra, Osmanlı tıbbında tedavi ilminin temeli olan müfredât kitaplarının yerini kodeksler ve bu konuda yazılmış ders kitapları alacaktır. 1839'da Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane'de açılan ilk eczacı sınıfından eczacıla-

219 İbn Baytar'ın Câmî'u müfredati'l-edviye ve'l-agdiye adlı eserinde devalar alfabetik olarak sıralanır. Kitâbü'l-mugni fi'l-edviyeti'l-müfredê adlı eserinde ise hastalıklar sıralanır ve devalar bu hastalıkların tedavisinde kullanılmalarına göre tanıtılır. Geniş bilgi için bkz. G. Sarton: Introduction to the History of Science. Vol II, Part II. Washington, 1950. s.663-664.

220 T. Baytop, bu eseri tanıtırken "Yazar kitabının giriş kısmında da belirttiği gibi eserini batı kaynaklarından yararlanılarak hazırlamıştır" der. Ancak biz önsözde böyle bir ifadeye rastlamadık. T. Baytop: Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi. s 42.

221 Mehmed b. Ali: Tercüme-i cedide fi'l-havassi'l-müfredê (ş.y.), 1102 (1690), taş baskı, 110 s. 222 Eserin tek nüshası İst. Tıp. Fak. Tıp Tarihi ve Deontoloji A.B.D. Ktp. No. 4458'de kayıtlıdır.

223 Bkz. A. Kazancıgil-M.B. Zülfiyar: XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi; Tabib Şanizâde Mehmed Ataullah; Hayatı ve Eserleri, İst. 1991, Özel Yayınlar, s. 62-66.

rın mezun olmasıyla eczacılık mesleğinin batılı anlamda standart bir uygulamayla icra edilebilmesi için "ilaçlara ilişkin uygulamaları standartlaştırmak üzere devlet tarafından basılan kitaplara verilen ad²²⁴ olarak tanımlayabileceğimiz kodekslere geçildi. Kodekslerde de müfredât kitaplarındaki gibi nebâti, hayvani ve anorganik droglar yer alıyordu ancak artık drogların özellikleri hıtlar nazariyesine göre açıklanmıyordu. Terimler, ölçüler değişmişti, drogların kimyasal yapılarına ait özellikler bildiriliyordu. Ayrıca kodekslerde müfredât kitaplarında rastlamadığımız şekilde her drog için standart formüller veriliyordu. Osmanlı döneminde kodeks niteliği taşıyan iki kitap yayımlanmıştır. Bunlardan ilki C.A. Bernard (1808-1844)'ın Fransızca ve Latince olarak kaleme aldığı *Pharmacopea Castrensis Ottomana* (*Pharmacopée Militaire Ottomane*)dir. Eser, ordunun ve bilhassa askeri eczanelerin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere hazırlanmıştır. İkinci eser olan *Düstûrü'l-edviye* ise Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye fenn-i ispençiyari muallimi Hüseyin Bey tarafından 1866 Fransız Kodeksi Türkçe'ye çevrilerek hazırlanmıştır. 1874'de İstanbul'da basılan bu eser 1908'e kadar müracaat kitabı olarak kalmıştır²²⁵.

Kodekslerin dışında eczacı ve tıp mekteplerinde okutulan tıbbi botanik ve tıp müfredâtı dersleri ve bunlar için yazılan ders kitapları da vardı. Bunların, tıbbi droglara yer vermeleri bakımından müfredât kitaplarına benzemekle beraber metot ve içerik olarak bir hayli farklı olduklarını, sınıflandırmanın değiştiğini, drog açıklamalarında hıtlar nazariyesine

yer verilmediğini ve buna benzer pek çok farklı bilgilerin mevcut olduğunu görüyoruz. C.A. Bernard'ın *Elements de Botanique* adlı eseri, Mehmed Ali'nin *İlm-i nebâtat-ı tıbbiyye'si*²²⁶ Hüseyin Efendi'nin *"Müfredât-ı tıbb ve fenn-i tedavi"* isimli eseri Osmanlı döneminde, bu konularda yazılmış eserlerdir.

224 Bkz. Ana Britannica, 'kodeks' maddesi.

225 B.Şehsuvaroğlu:a.g.e., s. 309-310 ;T. Baytop: *Türk Eczacılık Tarihi* s. 283.

226 Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. Baytop: "1839-1960 yılları arasında İstanbul'da basılmış farmasötik botanik ders kitapları" *Marmara Ü. Eczacılık Dergisi* c. 8. sayı 1 1992'den a.bs., s. 65-84.

VI-18. YÜZYILDA YAZILMIŞ "MÜFREDÂT"LARIN TANITILMASI

1-Risâle-i Fezziyye fi lugati'l-müfredâti't-tbbiyye

A) Müellifin ve eserin tanıtılması

18. yüzyılda yazılmış müfredât kitaplarının ilki Ebulfeyz Mustafa tarafından Kazasker Fezzullah Efendi¹ adına kaleme alınmış olan Risâle-i Fezziyye fi lugati'l-müfredâti't-tbbiyyedir.

Eser pek çok kaynakta Hekimbaşı Hayatizâde Mustafa Fezzi Efendi (ölm.1692)'ye ait gösterilmiştir^{2,3}. Ancak, müellif eserinin mukaddimesinde kendini tanıtan adını ve künyesini şöyle verir:

"... *Mustafa b. Mehmed b. Ahmed et-Tabib*"⁴

Tabib Mustafa'nın lakabını da, Nüzhetü'l-beyân fi Tercemeti Gâyeti'l-itkân isimli çevirisinden öğreniyoruz.

"...*Mustafa Ebu'l-Fezz dâileri*..."⁵

İncelediğimiz Risâle-i Fezziyye nüshalarının istinsah kayıtları ise Tabip Mustafa'yı "Ebu'l-Fezz Medhi Mustafa Efendi" diye tanıtmaktalar⁶. Kendisinin hiç zikretmediği bu "Medhi" adı mıdır, lakabı

mıdır, bilemiyoruz.

Ebulfeyz Mustafa'nın doğum tarihi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yok. Ancak Hulasâtü't-tıbb adlı eserinin önsözünde 1163(1749) senesinde 72 yaşında olduğunu bildirmesinden 1091 (1680) tarihinde doğduğu anlaşılmaktadır.⁷

"... *fehvasınca tarih-i hicretin 1163 senesine bâliğ oldukda sinn-i fakir yetmiş ikiye bâliğ olmuş idi*..."⁸

Ebulfeyz Mustafa tabip olduğunu yukarıda zikrettiğimiz künyesinde bildirir. Ayrıca bir başka eserinde, Düstürü't-tabib fi 'ameli mizani't-terkiib'de de Sultan Ahmed Darüşşifasında birinci tabip olduğunu anlatmaktadır:

"... *husûsan Sultan Ahmed Hazretleri Darü's-şifâsına tabib-i evvel itmekle*..."⁹

Ayrıca yine incelediğimiz Risâle-i Fezziyye nüshalarının istinsah kayıtları onu bize "*huzzâk-ı etibbâ-i zamaneden*" ve *Sultan Ahmed Dârü's-şifâsı Reisü'l-etibbâsı*"¹⁰ olarak tanıtmaktadır. "Tabib-i evvel"lik makamıyla "Reisü'l-etibbâ"lık makamı aynı mıdır? Bilemiyoruz.¹¹

1 Fezzullah Efendi: 18. yüzyıl Osmanlı devlet adamı. Hekimbaşı Salih b. Nasrullah'ın torunu Kazasker Yahya Efendi'nin oğludur.

2 Hayatizâde Mustafa Fezzi Efendi (?-1692) Osmanlı hekimi. Süleymaniye Tıp Medresesi müderrislerinden olan Hayatizâde 1667'de hekimbaşılığa getirildi. Tıbbâ dair Resailü'l-müşfiyye li emrazi'l-müşkile adını taşıyan bir hamsesi vardır.

3 Bu kaynaklardan bazıları: Hayatizâde Mustafa Fezzi: Yabancı Bitki Sözlüğü; Yabancı Bitkilerin Tıpta İlaç Olarak Kullanışları. 2c. Çev. Hadiye Tuncer, Ankara 1978, "T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı", Bursalı Mehmed Tahir; Osmanlı Müellifleri, 3c. İst., 1342(1923), s. 232-233; B. Şehsuvaroğlu; a.g.e., s.298; O.Ş. Gökyay: Destursuz Bağa Girenler. İst. 1988, s.188-190; Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları Kataloğu, s. 218-219,

4 Ebulfeyz Mustafa: Risâle-i Fezziyye fi lugati'l-müfredâti't-tbbiyye Cer. Tıp. Fak. Tıp Tarihi Ktp. Yazma Nu. 115'1, v.1b.

5 Salih b. Nasrullah: Nüzhetü'l-ebdan fi Tercemeti Gayeti'l-itkân s. 4.

6 Risâle-i Fezziyye Cer. Tıp. Fak. Tıp Tarihi Ktp. Yazma Nu. 115'1, v.108, Nu; 149, v.126b.

7 Hicri olarak verdiğimiz bu tarihleri miladi tarihe çevirdiğimizde 1091(1680)-1163(1750) tarihlerini bulmaktayız. Ancak bu durumda aradaki fark 70 çıkmaktadır. Konuya tarih çevirisiyle uğraşan uzmanların açıklık getireceğine inanıyoruz.

8 Ebulfeyz Mustafa: Hülâsa'tü't-tıbb. Süleymaniye Ktp. Raşid Efendi 691, v.65a.

9 Ebulfeyz Mustafa: Düstürü't-tabib fi ameli mizani-t-terkiib. Bayezid Devtel Ktp. Veliyüddin Efendi 2559/2, v.115b.

10 Risâle-i Fezziyye fi lugati'l-müfredâti't-tbbiyye Cer. Tıp. Fak. Tıp Tarihi Ktp. Yazma Nu: 1151, v.108b; No: 149, v. 126b.

11 Bu konuda bkz. Nil Sarı: "Osmanlı darüşşifalarına tayin edilecek görevlilerde aranan nitelikler" s. 29-31.

Tabip Mustafa'nın tıp "fenni"ni nasıl öğrendiğini de Risâle-i Feyziyye'den öğreniyoruz. Burada, gençlik yıllarından bugüne gelinceye kadar tıpla uğraştığını; tıbbın bütün inceliklerini ve hakikatlerini, bütün kaidelerini ve pratik uygulamalarını öğrenmek için uzun yıllar Reisü'l-etibba'nın hizmetinde çalıştığını ve Allah'ın lutuf ve keremiyle, gücü yettiğince pratik uygulamaları yapar ve hastayı tedavi eder hale geldiğini anlatır:

"... *âvân-ı şebâbdan ilâ yevminâ hâzâ fenn-i tıbbâ iştigâl ve dakâyık ve hakâyıkını istikmal üzere kavâ'id-i külliyye-i ilmiyye tahsilinde bezl-i maddûr ve sanayi-i cüzîyye-i 'ameliyye talebinde niçe sinîn ü şühür Reisü'l-etibbâ hizmetinde sa'y-i na-mahsur idüp bi-fazl-ullîhi Teala ve kereme umur-ı ameliyyeyi hârice tabîk ve tedbir-i merzâda alâ-kadri't-tâka tecrübeyi tahkike yetiştirmiş iken...*" (v.1b-2a).

Kimdir bu hizmetinde bulunduğu Reisü'l-etibbâ? Kaynaklar Tabip Mustafa'nın Hayatizâde'nin talebesi olduğunu ve bu eseri onun adına yazdığını kaydederler¹². Ancak biz bu eserde Hayatizâde ile ilgili hiçbir kayda rastlamadık. Zaten Ebulfeyz Mustafa'nın doğum tarihini tespit etmiş olmamız böyle bir ihtimali tamamen ortadan kaldırmaktadır. Çünkü buna göre Hayatizâde öldüğünde Ebulfeyz Mustafa 13 yaşındaydı. Ayrıca yukarıda sözünü ettiğimiz Düstûrî't-tabîb fi ameli mizani't-terkîb adlı eserini "*Reisü'l-etibbâ Ömer Efendi*"ye "*arz ettiği*" bildirmesi¹³ ve Risâle-i Feyziyye'de Ömer Efendi için kullandığı "*rehnümâ-yı tarikat-ı fenn-i tabâbet olan vaktinin feridi ve asrının va-*

hidi Reisü'l-etibbâ-i şehriyâri, üstadım, velinimetim, merhum..." (v.94a) ifadesi¹⁴ bize bu Reisü'l-etibbâ'nın yani Ebulfeyz Mustafa'ya ustalık etmiş kişinin Ömer Efendi¹⁵ (ölm. 1723) olabileceğini kuvvetle düşündürmektedir.

Ayrıca Risâle-i Feyziyye, Hayatizâde Mustafa Feyzi adına değil Kazasker Feyzullah adına yazılmış, eserin adı da onun adına nisbetle Risâle-i Feyziyye diye isimlendirilmiştir. Bu durum eserin mukaddimesinde açıkça ifade edilmektedir. Müellifimiz, "dertlilerin ve kimsesizlerin sığınağı olan bir meleke tabiatlı zâtn yüce kapısına intisâb ve istinâd" ettiğini bildirerek, ondan uzun uzun, övgülerle söz eder (v.2a-b) "Fakirlik akrebinin sokmasıyla yaralı", "Sıkıntı ateşinin iltihabıyla hummalı" iken bu hallerden onun sayesinde kurtulduğunu ve bu edviye lûgatını onun bol nimetlerine bir teşekkür ifadesi olarak tasarladığını anlatır:

"... *bu 'abd-i da'ileri les'-i akârib-i fâka ile zahm-hurde iken şifahane-i sa'adetlerinde pad-zehri hamîyyetleri ile şifa-yâb ve bu bende-i nâcizleri iltihâb-ı nâr-ı müzâyaka ile teb-zede iken çeşmesar-ı 'inâyetlerinde zülâl-i mekremetleri ile sir-âb olup bu ni'am-ı cezîlenin teşekkürü siyakında tasmim olunan lûgat-ı edviyyenin...*" (v.2b).

Ve böyle kerem sahibi bir zatın adına yazılan bu risâlenin bir isimle müsemma olması uygun olacağından bu risâle şerefli isimlerine kıyasla Risâle-i Feyziyye fi lûgati'l-müfredâti't-tıbbiyye ismiyle isimlendirilmiştir, diyerek sözlerini bitirir:

"İmdi böyle bir zat-ı kerimü's-şânın namuna tahrir olunan risâle dahi bir isim-

12 Bursalı Mehmed Tahîr, Ebulfeyz Mustafa'yı Hayatizâde'nin talebesi olarak gösterir ve bu eserini onun adına yazdığını söyler. Bkz. Bursalı Mehmed Tahîr; a.g.e., 3.c., s.237

13 Düstûrî't-tabîb fi ameli mizani't-terkîb. v.115b-116a.

14 Ebulfeyz Mustafa, Risâle-i Feyziyye'de pek çok yerde de, isim zikretmeden, "Üstad rahmetullahu tealadan mesmûdur ki..." şeklinde ifadelerle üstadından bahsetmektedir. Mesela bkz. 66a, v.55a, v.46, v.102b, v.6a vs.

15 Ömer Efendinin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. A.S. Ünver: Hekimbaşı Ömer Efendi, Hayatı ve Eserleri, İst. 1955, Dirim Laboratuvarı Yayınlarından.

16 Bkz. Cer. Tıp Fak. Tarihi-Ktp. 615-5 SAL.

le müsemma olmakla sezâ-vâr olmağa risâle-i merkuma nam-ı şeriflerine nisbet olunup Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiyye ismiyle tesmiye olunmuşdur" (v.3a)

Ebulfeyz Mustafa'nın eserlerine gelince, bunların biri Hekimbaşı Salih b. Nasrullah'ın Gâyetü'l-itkân isimli Arapça eserinin Türkçeye tercümesidir. Nüzhetü'l-ebdân fi Tercemeti Gayeti'l-itkân adını verdiği bu tercümeyi Hekimbaşı Salih b. Nasrullah (ölm. 1669)'ın torunlarından Kazasker Feyzullah Efendi'nin ricası üzerine yapan Ebulfeyz Mustafa tercümeyi 1141 (1728) senesinde tamamlamıştır. eser 1303 (1885) de İstanbul'da basılmıştır¹⁶.

Bir diğer eseri Düstürü't-tabib fi amelî mizani't-terkib'dir. 1136 (1723) de yazdığı bu eser, müfret-mürekkep devalardan ve ölçülerden bahseden küçük bir eserdir¹⁷.

Ebulfeyz Mustafa'nın bir başka eseri de Hülâsatü't-tıbb"dır. Bu eser de bazı kaynaklarda Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi'ye ait gösterilmiştir¹⁸. Ancak Hülâsatü't-tıbb'in önsözünde eserin müellifinin Hayatizâde değil Ebulfeyz Mustafa olduğu gayet açıktır:

"... bu fende dahi meşâhir-i etibbâdan merhum Salih Efendi'nin Gâyetü'l-beyân'ı ve tercümesine muvaffak olduğum Gâyetü'l-itkân tercümesi ki.."¹⁹

Bu eser müellifin tabiriyle "tabibe bilmesi lazım olan kavaidin hülâsası"nı anlatan küçük hacimli bir eserdir²⁰.

Ebulfeyz Mustafa'nın bir başka eseri

de Tuhfe-i Müteehhilin (Müşevvikü't-taba' fi emri'l-cima) adındaki bir bahname kitâbıdır. Eserin ön sözünde yazar, Şirazi'nin bahnâme tercümesi olduğunu söylüyorsa da fihrist ve içeriği başka Şirazi tercümelerine uymamaktadır.^{20a}

Kaynaklar Ebulfeyz Mustafa Efendi'nin Yenişehir, Bursa ve Mekke molla-lıklarında bulunduğunu ve 1157 (1744) da İstanbul'da vefat ettiğini²¹ bildirmektedirler²². Ancak daha evvelce bildirdiğimiz gibi Hülâsatü't-tıbb'in önsözünde 1163 (1749) de 72 yaşında olduğunu bildirdiğinden dolayı bu tarih doğru olamaz.

Tekrar Risâle-i Feyziyye'nin mukaddimesine dönerek bu eseri ne sebeple ve ne şekilde yazdığını da kendi kaleminden aktaralım:

Ebulfeyz Mustafa Efendi'nin böyle bir eser yazmasının asıl sebebi "merzâ-yı müslimîn"ın tedavisi esnasında karşılaşılan bazı güçlüklerin hallidir. Bu güçlükler, bazı hâzık tabiblerin Latince kitaplardan tercüme ettikleri mürekkebatı içeren ve Akrahadin adı verilen eserlerde yer alan terkiplerin içindeki müfret devaların isimleri konusunda ortaya çıkmaktadır. Bu eserlerden ne zaman bir terkip almak gerekse o terkinin devaları ya Türkçe, ya Arapça'ya Farsça veya Latince yazıldığından bu devaların ne oldukları bilinmek istendiğinde Türkçe ismi verilenin Arapça karşılığını bulmada zorluk veya Arapça ismi yazılanların çoğu Yunanca veya Farsça'dan Arapçalaştırılmış olduğu için Arapça lugat kitaplarında da yazılmadı-

17 Bkz. Bayezid Devlet Ktp. Veliyüddin Efendi 2559/2.

18 Bursalı Mehmed Tahir; a.g.e., 3.c., s.233, İslami Tıp Yazmaları Kataloğu s.215.

19 Hülâsatü't-tıbb v.64b-65a.

20 Bkz. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 691

20a. İ. Uzel: "Yeni bulunan bir bahname: Tuhfe-i müteehhilin." IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi, 18-20 Eylül 1996, Bildiri Özetleri, İst., 1996.

21 H. Tuncer, Ragıp Paşa Ktp. de 945 numaralı yazmadaki bir şerhdeki müellifin gerçek ölüm tarihini bulduğunu bildirir. Tuncer'in bahsettiği 945 numaralı yazma Hülâsatü't-tıbb'dir. Ancak biz bu eserde böyle bir kayda rastlamadık. Bkz. H. Tuncer; a.g.e. 1 c. s. XVI.

22 Bursalı Mehmed Tahir; a.g.e., 3.c., s.237

ğından -Türkçesini anlamada zahmet çekeceği şüphesizdir. Ebulfeyz Mustafa devam ederek, dilerdim ki, der, müfret devanın ismini- gerek Türkî ve gerek Arabî-bulabildiğimiz ölçüde toplayıp elifbe sırasıyla tertip edeyim. Bu dileğini gerçekleştirmiş ve her bir harfi iki fasla ayırıp birinci faslı Türkçe ikinci faslı Arapça kelimelere ayırmıştır. Bunu, her bir müfret deva Türkçe isimle geçtiğinde Arapçasını, Arapça olarak zikredildiğinde Türkçesini bilmeye kolaylık olsun, diye yaptığını bildirir.

"... merzâ-yı müslimine tedavi esnâsında bazı huzzâk-ı etibbânın kütüb-i Latiniyyeden tercüme buyurdıkları mürekkebat-ı nefiseyi hâvi akrâbadin ismiyle müsemâ olan tercümelerinden her çend ki bir terkiib ahz olunmak muktezi olsa ol terkiibin edviye-i müfredeleri kimi Türkî ve Arabî isimle tabîr ve kimi Yunanî ve Efencî lafzla tahrîr olunup kütüb-i müfredâtıdan hakikatleri üzere bilinmek murad oldukda Türkî isimle ta'bir olunanların Arabîsi bilinmede murâd oldukda Türkî isimle tabir olunanların ekserisi Arabîsi bilinmede 'usret ve Arabî lafzla tahrir olunanlar dahi Yunanî'den ve Farişî'den muarreb olmağla luga-ı Arabîyye kitâblarında tahrir olunmayub Türkîsi fehm olunmada zahmet emr-i mukarrer olmağın dilerdim ki edviye-i müfredenin esamileri gerek Türkî ve gerek Arabî zafer-yab olduğumuz mertebe cem' olunup huruf-ı tehecci üzere tertib ve her bir harf iki faslı müştemil olup fasl-ı evveli luga-ı Türkiyye ve fasl-ı sanisi luga-ı Arabîyye olup her bir edviye-i müfrede Türkî isimle zikr olundukda Arabîsini ve lafz-ı Arabî ile zikr olundukda Türkîsini bilmek asan ola diyu böyle bir nadide luga-ı edviye cem'ine.."(v.2a)

Ebulfeyz Mustafa daha sonra da eserinin kaynaklarını bildirir²³. Buna göre, birinci fasılda edviye-i müfredenin Türkî

isimlerini halk dilinde geçerli olan kelimelerle yazmış, ikinci fasılda ise eski hekimlerden Şeyh Dâvûd-ı Antakî'nin Tezkeresindeki müfret deva isimlerini vermiştir. Ayrıca Tezkere-i Dâvûd'da olmayan ancak hekimler arasında geçerli olan ve kullanılan müfredâtı dahi yazdığını bildirir:

"... evvelki faslı edviye-i müfredenin Türkî isimleri elsine-i nâsda cari olan el-fazla ta'bir ve ikinci faslı etibbâ-ı müteahhirinden Şeyh Dâvûd-ı Antakî'nin Tezkeresinde zikr eylediği esami-i müfredât iltizamen tahrir ve Tezkere-i Dâvûd'da olmayup beyne'l-etibbâ mütedavil ve müsta'mel olan müfredât dahi tahrir olunup.." (v.2b-3a)

Eserin mukaddimesi Ebulfeyz Mustafa'nın Feyzullah Efendi'ye bir ricasıyla son bulur: Bu eser binlerce hicap duyusıyla kendilerine arz ve hediye edildiğinde, sonsuz lutuflarından ümit edilir ki, eseri iltifat nazarlarına mazhar buyurup itibara ulaştırarak bu duacı kullarını sevinderele ve yapılan hataları af ve inayet etekleriyle örteler.

"... âsitân-ı kerem-âşiyân ve 'atebe-i devlet-ünvânlarına hezâr şerm ü hicâb ile 'arz ü ihdâ olundukda eltaf-ı ma-lâ nihâyelerinden me'muldür ki mazhar-ı nim-nigâh-ı iltifatları buyurulup hiz-i derece-i itibâra vüsûl ile abd-i dâ'ileri mesrur ve vaki' olan sehvi zellin dahi dâmen-i 'afv ü 'inayetleri ile mestur buyuralar.." (v.3a)

Risâle-i Feyziyye ne zaman telif edilmiştir? Elimizde bununla ilgili bir bilgi yok. Ancak eserinde Reisül'ettiba Ömer Efendi'den bahsederken "merhum" ifadesini kullanması ve Ömer Efendi'nin 1136(1723) tarihinde vefat etmiş olması eserin telifinin bu tarihten sonra olduğunu göstermektedir.(v94a).

Risâle-i Feyziyye, Hadiye Tuncer ta-

23 Ebulfeyz Mustafa'nın mukaddimede bildirmedığı ancak metin içinde tespit edebildiğimiz diğer kaynaklarının listesi bu bölümün sonunda "Ek 2" olarak verilecektir.

rafından günümüz Türkçesine de çevrilmiş ve 1978 tarihinde, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı kitapları arasından iki cilt olarak yayımlanmıştır. Ancak eserdeki hatalar bu çeviriyi güvenilir kılmamaktadır: Hadiye Tuncer, eserin müellifi olarak Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi'yi gösterdiği gibi eserin orijinalinin iki bölüm olduğunu söyleyerek İsa Efendi'ye ait Müfredât-ı İsa Efendi adlı eseri de, Risâle-i Feyziyye'ye dahil eder. Ayrıca eserin tek nüsha olduğunu, bu sonuca varmak için yurtiçi ve yurtdışı onlarca kütüphane taradığını, başka nüsha bulamadığını bildirir. Oysa Risâle-i Feyziyye çok istinsah edilmiş bir eserdir ve sadece Türkiye kütüphanelerinde 14 nüshası bulunmaktadır. Eser ve müellif hakkında verilen bilgilerde daha bir çok yanlış vardır²⁴. Ayrıca, Osmanlıca metnin çevrilmesinde çok sayıda okuma hataları yapıldığı, anlaşılmayan yerlerin atlandığı, zaman zaman da yanlış çevirilerin yer aldığı görülmektedir²⁵.

B) Üzerinde çalışılan nüshanın tanıtılması

1-Nüshanın fiziki özellikleri

Eserin Türkiye kütüphanelerinde kayıtlı, bilinen 14 nüshası vardır²⁶. Biz çalışmamıza istinsah tarihi en eski nüshayı esas aldık. Anlaşılmayan veya teyit edilmesi gereken konularda Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Ktp. Yazma Nu. 149 numarada kayıtlı 1147 (1734) istinsah tarihli nüshaya başvurduk. Üzerinde çalıştığımız nüshanın fiziksel özellikleri şunlardır:

24 Bunlara ilaveten, H. Tuncer'in bu çevirisine A.K. Bedevian'dan alarak eklediği bitki resimlerinin, klişelerin sıralanmasındaki bazı düzensizlikler sonucu kaydığı, dolayısıyla resimler ile metin arasındaki pek çok uygunsuzluk meydana geldiği bildirilmektedir. Bkz. T. Baytop; Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi. s.41

25 Bu çeviride yapılan okuma ve çevirme hataları için bkz. O.Ş. Gökyay: a.g.e., s. 188-195

26 Türkiye kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları Kataloğu. s. 218-219

27 Bu tespit için bkz. "Müellifin ve eserin tanıtılması" bölümü.

Eserin Adı: Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tibbiyye

Kayıtlı bulunduğu kütüphane: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Ktp. 115/1

Müellifi: Mustafa b. Mehmed b. Ahmed et-Tabib

Telif tarihi: 1723'den sonra²⁷

Müstensihi:

İstinsah tarihi: 20 Sefer 1144(1731)

Tam bir nüsha olup olmadığı: eksiksiz bir nüshadır.

Cildi: Kahverengi meşin sırtlı bordo bez cilt

Kağıdın evsafı: Aharlı, filigranlı kağıt

Ebadı: 208X142 157X75 mm

Varak adedi: 108

Yazı cinsi: Talik

Sahifedeki satır sayısı: 23

Nüshaya ait diğer özellikler: İtinâlı bir nüsha değildir. Söz başları, deva isimleri kırmızı mürekkeple belirlenmiştir. Bu nüshada sayfa kenarlarında bir hayli yazı bulunmaktadır. Bunların bir kısmı metin istinsah edilirken atlanan yerlerdir. Ancak büyük bir kısmı da nüshaya sonradan yapılmış eklerdir. Mesela, bazı devaların Latince isimleri, devalarla ilgili bir takım bilgiler ki bunlar adı geçen devanın tıpta kullanışıyla ilgilidir, bazı mürekkebat tarifleri v.s. yer almaktadır. Bu nüshanın istinsah kaydı da ilgi çekicidir, aynen veriyoruz:

"*Huzzâk-ı etibbâ-i zamânedan Sultan Ahmed Dârü's-şifâsı Reisi Ebu'l-Feyz Mustafa Efendi'nin tertib ve tesvid eyle-*

dikleri Müfredât-ı tıbbiyye nam risâleyi Rumîli Hisarında Sanevber nam hatunun yalısında tahrir ve itmamı Hamedan ve Kirmanşah müjdelerinin yevm-i sürurı ki bin yüz kırk dört senesi Şaferü'l-hayrının yigirminci günüdür. İşbu zeyl keth ve terkim ve temyizine tarihtir". (v.108b)

2-Nüşhanın içerik özellikleri

Eserin mukaddimesi: Eserin mukaddimesi vardır. Bu nüshada v. 1b-3a arasında bulunan mukaddimenin çeşitli bölümleri metin içinde aktarıldığı gibi tamamı da, bölümün sonunda, "Ek 1" de bugünkü harflere çevrilerek verilmiştir.

Eserin bölümleri: Eser bölümlere ayrılmamıştır. Mukaddimenin hemen arkasından başlayan deva tanıtımı eserin sonunda tamamlanır.

Eserin fihristi: Yoktur

İlk ve son devalar: Türkçe devaların sıralandığı birinci fasıldaki ilk deva v.3a'da "Ebegümeçi" (*malva sylvestris*); son deva v. 108a'da "Yılan bahçı" (*Anguilla*)dır. Arapça devaların sıralandığı ikinci fasılda ise ilk deva v. 7b'de Aalussun (*Alyssum*); son deva v. 108b'de Yenmeh'dir²⁹.

Deva sıralaması: Devaların elifbe sırasına göre tanıtılmıştır.

Deva isimlerinin ve karşılıklarının³⁰ verildiği diller: Eserde deva isimleri, Türkçe ve Arapça olmalarına göre iki ayrı fasılda incelenmiştir. Mesela:

"Harf-ı elifbe evvelki fasıl: Lugat-ı edviye-i Türkiyye beyânındadır" başlığı altında ebegümeçi, iblis tırnağı, erik ağacı,

ıspanak, üvez gibi devalar tanıtılmaktadır. Daha sonra gelen ikinci fasılda ise "Harf-i elifbe ikinci fasıl: Lugat-ı edviye-i Arabiyye beyânındadır" başlığı altında atrilâl, erz, ernab, aftimun, efsentin gibi devalara yer verilmiştir. Ancak Türkçe ve Arapça başlıkları altında tanıtılan devaların yanında zaman zaman farklı dillerden - Farsça, Yunanca, Berberice, Latince, Hintçe, olduklarını belirten açıklamalara da rastlanır. Mesela, Arapça devaların tanıtıldığı fasılda:

Âtrilal ism-i Berberîdir. Mânâsı.." (v.7b) (*Carum ammiodies*)

Veya, Türkçe devaların tanıtıldığı fasılda,

Çınar Farisîdir. Türkîde dahi müsta'meldir..." (28b) (*Platanus orientalis*)

İpepakuganu ismi Efrencidir. Kari-bü'l- ahd zuhur iden devalardandır..." (v.3a) (*Psychotria ipecacuanha*) gibi

Deva karşılıklarıysa Arapça, Türkçe, nadiren de Farsça verilmiştir. Ayrıca tek tük olarak "diyar-ı Mısır" "ehl-i Magrib" gibi bölgesel karşılıklara da rastlanmaktadır.

Bu eserde deva isim ve karşılıklarıyla ilgili dikkat çeken husus pek çok devanın aynı isim altında, hem Türkçe hem Arapça fasılda, iki kere zikredilmesidir. Mesela:

Utruc Farisiden muarrebdir. Arabca metek dahi dirlir. Türkçe ağaç kavunu dirlir" (v.8a) (*Citrus medica*)

Ağaç kavunu Arapca zammla utruc ve ekşisine.." (v.5a) (*Citrus medica*)

"İncü Arabca lü'lü dirlir... (v.5b-6a) (Margarita)

29 Bu deva İbn Baytar Müfredâtı'nda da geçmektedir. Latince ismi tespit edilemeyen bu nebâti deva hakkında geniş bilgi için bkz. Joseph v. Sontheimer: Grosse Zusammenstellung über die Kräfte der bakanten einfachen Heil-und Nahrungsmittel von Ebn Baithor. 2c., Stuttgart 1840-1842

30 Eserlerde deva tanıtılırken madde başı olarak verilen ismine deva ismi; aynı devanın çeşitli dillerde verilen isimlerine de deva karşılığı denmiştir

Lü'lü harf-i elfde incü resminde beyân olunmuşdur" (v.97a) (Margarita)

Keçi Arabca feth-i mim ve sükun-ı ayn ile ma'z dirler, ism-i cinsdir. Vahidinde ma'iz dirler ve tbdâ keçi südine leben-i ma'iz dirler" (v.88a-b) (Capra Hircus)

"Ma'iz keçi didikleri hayvandır. Harf-i kefe de resminde geçdi" (v.99a) (Capra Hircus)

Deva isim ve karşılıklarıyla ilgili tespit edebildiğimiz diğer hususlar da şunlardır:

*Deva karşılıkları zaman zaman bir dilde, nadiren birden fazla dilde verilmiş, bazen de hiçbir dilden karşılığı verilmeden hemen açıklamaya geçilmiştir. Mesela:

Kuzı kulağı Arabca hummâz dirler..." (v.81b)(Rumex Acetosella)

"Mâü'l-verd Türkçe gül suyu ve Farisîce âb-ı hâkister dirler" (v.99a) (Aqua rosarum)

Yakut ahcâr-ı nefisedendir. Marufdur.." (v.108a) (Hyacinthus)

*Müellif bazı deva isimlerini ve karşılıklarını nereden, kimden aldığını açıklar:

Istragâlis İbn Baytar'dandır. Türkçe tavşancıl tırnağı dirler bir otdur..." (v.9a) (Orubus tuberosus?)

"Sâmîr yumâ Türkçe banbal otu dirler ve diyâr-ı Mısır'da 'akreb otu dirler. İbn Şerîf merhum der ki sâmir yumâ didikleri pembel otu dirler..." (v.65b) (Heliosotropium europeum)

"Kâşim Hacı Paşa merhum Şifâsında kâşim-i Rumî ancuaan-ı kumidir ve ancudân-ı Rumî saliyus'dur dimiş..." (v.90a) (Ligusticum Levisticum)

*Zaman zaman deva isimleriyle ilgili imla ve söyleyiş hususiyetlerine dikkat çekilmiştir.

"Afs Farisî'de mâzû dirler. 'Avam tahrif idüp mâzû dirler..." (v.73b) (Gallae)

"Su'd zamm-ı sin ve sükun-ı ayn ile topalak didikleri devadır..." (56b) (Cyclaman coum?)

"Şâh-ı bellât Farisî-i muarrebdir..." '60b) (Castanca vesca)

"Sa'ter sahihi sin ile dir. Lakin tıb kitaplarında şa'ire iltibâs lazım gelmesün için sad ile kitabet olunur. Ma'rufdur. 'Avam tahrif idüp za'ter dirler.." (v.66a) (Origanum)

Deva açıklamaları: Çoğunlukla bir cümleyi geçmeyen deva açıklamaları zaman zaman bir kaç satır, ender olarak da yarım-bir varak sürer. Bu açıklamalarda genellikle devanın çeşitli dillerdeki karşılıkları yer alır. Bazen devanın çeşitlerinden, renginden, biçiminden, hangi bölgeye ait olduğundan bahsedilir. Uzun süren açıklamalarda ise genellikle o devaya ait garip olaylardan söz edilmektedir. Ancak devaların tedavi edici özelliklerine ait hiç bilgi verilmez. Mesela,

Bergâsî bezr-i kutuna ki Türkçe karnı yarık dirler. Marufdur" (v.19b) (Plantago Psyllium)

"Galiki ? Mısır'a mahsus bir otdur. Bu diyârda mechuldür, diyu bazı mecmua kenârında görülmüşdür. Bazıları draht-ı palamut dirler" (v.76a-b) (?)

"Yasemin maruf çiçektir. Beyazı ve sarısı olur. Ful didikleri dahi bu nevidendir. (v.108a) (Jasminium sambac)

"Yâkût ahcâr-ı nefisedendir. Marufdur. Kırmızı ve sarı ve mavi renkte olur. Sarısına frenkler diyasintu dirler". (v.108a) (Hyacinthus)

"Kâzi kizr? dahi dirler. Bilad-ı Arabın mamûr yirlerinde olur bir ağaçtır. Çiçeği hurma çiçeğine müşâbih râyihâsı gayet tayyib olmağla yağını ve suyunu çıkarırlar kâzi yağı ve kâzi suyu dirler. marûfdür. Mekke-i Mükerrreme'de dahi olurmuş ve onların malumudur. Hatta bazı hacılar kumkumalarla suyunu bu diyara götürürler. Meşhur ve mücerrebdir ki çi-

31 Bu deva adamotu olabilir. Yetiştigi yerler ve hakkındaki rivayetler birbirine uymaktadır. Bkz. T. Baytop: Türkiyede Bitkiler ile Tedavi. s. 158-159

çek çıkaran kimselerde ibtidâ zuhûrunda kâzi suyundan bir mikdar içürseler on adedden ziyade çıkarmaz dirlir. Lakin zann-ı galib budur ki bu hassa zikr olunan kazi değildir. Nitekim Hacı Paşa merhum Şifa'sında dir ki cüderi için isti'mâl olunân haşeb-i Hindî'dir. Yani Hind ağaçlarından bir ağaçtır bu ise tal'dur. Yani çiçektir. Üstad rahmetullahu teâlâdan mesmû'dur ki cüderi için istimal olunan kâzi marûf ve meşhûr olan kâzinin gayrıdır. Zira bun cüderilerde çok isti'mâl itdürdük, vasf itdükleri hassadan kat'an eser hasıl olmadı, diyu buyurdular. Nakl olunur ki çiçek açmaz imiş. Gök gürlere ise tomura kılınmış. Şimşek yalabib oynadıkda tomurcuqları yarılırmış. Yıldırım atılıp indikde çiçeğini açarmış. Fe-subhanallahü'l-mülkü'l helâk" (v.90a-b) (Pandanus odoratissimus)

"Sâm-i ebrâs başı küçük, kuyruğu uzun alaca kelerdir. Arabca fethle vaz'ite dahi dirlir. Katl olunması vacib hayvan-ı müziyyeden bir canavardır. Meşhûrdur ki ayda bir kerre hayz görür. Eğer kanından bir ta'ama isâbet idecek olursâ ol tâ'âmı yiye kimesne bârâs olur, dirlir. Neûzübillâh. Bu dâhi Diskoridus'un musâvver kitâbında vasf itdığımız gibi tasvir olunmuşdur (v.56a) (?)

"Samakilis? bazı nüshalarda semikilis resminde vâki olmuşdur. İlgün ağacına müşabih bir ağaçdır ki beyaz çiçekleri olur. Bu ağacın tıbda menfaati olmayup ancak sayesinde uyumadan ihtirâz için zikr olunmuşdur ki altında uyuyan kimesne fücçeten ölür diyu zikr iderler. Neûzübillah min zalik. Şeyh Dâvûd dir ki bir pir bana hikaye itdi ki Hint'te bir asl yassı yapraklı urdan ağaç olur ki ol ağacın altında bir âdem bir mikdar meks eylese vücudı şişmeğe başlar. Lakin ol ağacın ismi bilinmedi. Câiz ki samakilis didikleri şecer bu oladır. El-minnetullahu Teala şehrimizde bu misilli eşcar-ı habise yokdur (v.58a)

Kürsel lüffâh nevindendir. Bu deva için bazı vekayi-i garîbe nakl iderler. Hatta bu abd-i fakire rehnümâ-yı tarikat-ı fenn-i tabâbet olan vaktinin feridi ve as-

rının vahidi Reisü'l-etibbâ-i şehriyârî, üstadım, velinimetim, merhûm ve mağfûr sadrû's-südur Ömer Efendi Hazretlerinden mesmu'dur. Nakl buyururlardı ki Reisü'l-etibbâ-i şehriyari olmazdan mukaddem İzmir kadısı iken İzmir'in bazı etibbâsından sual eylediğimde didiler ki İzmir'in bazı cibalinde bulunur Abdüsselâm didikleri köke müşabihdir. Her kim ki ol oti yerden çıkardıkda ne halde çıkarır ise isti'mâl iden kimesnede ol hâlet zuhûr ider. Mesela, çıkaran kimesne gülerek yahut ağlayarak yahut lu'biyyâtdan bir lu'b iderek çıkarup her birine itdği haleti işaret idüp sonra murâdı üzre her kime yarım dirhem mikdârını yedirir ise elbette ol hâlet andan südür ider. Lakin bazı fuhşiyatı müş'ar şeyler zuhûr itmekle men' olundu. Hâlâ ol köki çıkarmaz oldılar, didiler. Fakir bu sözlere çendan itibar ve iltifat itmeyub itimat itmekle sözlerin tasdik için eski aşşablardan adamlar getürdüler ve muradımız üzere sipariş buyurun, getürsünler, tecrübeniz hasıl olsun didiklerinde vakı'a bir iki latifeyi müş'ar haletler sevk idüp ol haletler ile bulup çıkarmışlar ve getirdüler. Her kime yedirdük ise kendüden ol halet südür itdi. Sonra isti'mâl iden kimesnelere subât irâs itmekle isti'malini ca'iz görmedüm. Zira yarım dirhemden ziyade isti'mali kattâldir, diye buyurdular" (94 a-b)

* Deva açıklamalarında zaman zaman çeşitli müellif ve eserlerden alıntılar yapılmıştır. Bir kaç örnek verecek olursak,

Zirnih ism,i Farisî-i muarrebdir. Yunanca kursâtis dirlir. Manası kibritü'l-arz dimekdir... Şeyh Dâvûd beş sınıfdır, dir. Biri sarı zirnihdir ki zirnih-i asfer dirlir. sair sınıflarından eşref ve alası budur. Biri dahi kırmızıdır ki zirnih-i ahmer dirlir.. (v. 52b) (Rheum Ribes)

Tubak şeceretü'l-beragis dahi dirlir. Türkçe pişe oti demek olur. Sahib-i ma la yese'it'dir ki ehl-i Endülüis koyun otını bilmezden mukaddem anın yerine isti'mâl iderler, didi, dir. Yani koyun otına müşa-

bih bir otdur. Bazı tercümelerde tubak hâlâ isti'mal olunan dühan olmak üzere tefsir itmişlerdir..." (v.68b-69a) (Inula salicina)

Hacerü'l-humar Farisîde har-mühre dirler... 'Umdetü'l-etibbâ Şaban Efendi merhum Şifâiyye nâm ahcâr-nâmesinde menafîni beyân itmişdir. Vâsf itdiği üzere hacere-i mezburi fakir dahi görmüşdür (v. 35a) (?)

"Salamandra semender didikleri bir hayvandır. Diskorides'in musavvar kitâbında gördük ki kertenkeleye benzer tasvir olunmuş..." (v.56a) (Lacerta Salamandra)

* Deva açıklamalarının arasında "fâide" başlığıyla bazı bilgiler verilmiştir. Sayıları çok fazla olmayan bu "fâide"ler genellikle anlatılan devadan hareketle bir takım ek bilgilerin aktarıldığı bölümlerdir. Mesela,

Kammal zamm-ı kaf ve mim-i müşed-dide ile Türkçe pit ve kehle didikleri hayvandır. Fâide bir gebe hatunun avucuna bir bit koyup üzerine süd sağısalar eger pit ölürse haml erkektir. Eger ölmezse kızdır, dirler. Mücerrebâtandır. (v.86b) (Pediculus capitis)

Deva başlığı altında verilen maddeler:

Eserde nebati, hayvani, madeni (anorganik) devaların yanısıra bunlardan elde edilen yan ürünler; çeşitli terkipler; mide, yürek gibi vücut azaları; kar, top-rak, su gibi maddeler de yer almaktadır.

"Mâ-i nitâ ekser nüsha-i Dâvûd'da bu resmde vaki' olup sâir kütub-i müfredâtta ma-i bartâ' resminde vâki olmuştur. Mısır Kahire'de Bimaristan'da bulunan bir sudur. Hakikati ma'lum değildir didiler. Vâsıflarından münfehim olan tiz-ab didikleri ola" (v.115b)

"Kokı itriyyatı latif olan şey'e dirler. Buhûra ve râyihadı tayyib olan ma'cuna ıtlak olunur" (v.87b)

"Kirtâs kağıdı dımeğdir. Lakin inde'l etibbâ kirtâs mutlak zıkr olursa murad

Mısır'da berdiden yani hasır otundan 'amel olunan kirtâs" (v.84b) (Charta)

"Karın taam varid olan uzduz ki ol uzv taamdan hâli olsa karnım açıkdı dirler. İmdi insanda olana Türkçe karın ve Arabca mi'de dirler ve... (v.79-80a)

"Hamir tahriş idüp hamur dirler Arabca 'acın dahi dirler. Lakin beynlerinde fark budur ki 'acın mâyesiz hamur ve hamir mayeli hamur dımeğdir..." (v.43b)

"Kar malum ola ki semâdan nazil olan şey. İnde'l hükema deryadan küre-i zemherire tesa'ud iden şeydir ki anın üzerine..." (v.79b)

Müfret devaların felsefesine (mül-tar nazariyesi) ilişkin açıklamalar:

Eserde bu konuyla ilgili ayrı bir bölüm yoktur. Ancak "hamr" yani şarap açıklanırken "fâide" başlığıyla bazı bilgiler verilmiştir. Bu nüshada v.42b-43a arasında verilen bilgiler "tu'um (tat, lezzet) un felsefesiyle ilgilidir. Müellif bu bilgilerin sonunda "İmdi bu mahallde zıkr olunan tokuz suret üzere bir cedvel resm idelim ta ki aksâm-ı tu'üm bir hoşça ma'lum olsun" diyerek v.43b'de bir cedvel verir. Bu cedveli ilgi çekici olması bakımından aynen veriyoruz.

Madde	Fa'il	Madde	Fail	Madde	Fail
Mu'tedil	Har	Kesif	Har	latif	Har
	Malih (Tuzlu)		Mürr (acı)		Hurriif (keskin)
Mutedil	Barid	Kesif	Barid	Latf	Barid
	(Kabız) (Tutucu)		(afs) (Kekre)		(Hamız) (Ekşi)
Mu'tedil	Mutedil	Kesif	Mutedil	Latf	Mutedil
	Tefih (Tatsız)		(Hulf) (Tatlı)		Desim (Yağlı)

Eserin kaynakları: Ebulfeyz Mustafa eserinin önsözünde Arapça deva isimleri için Şeyh Dâvûd-ı Antaki'nin Tezkireisine müracaat ettiğini, ayrıca bu eserde olmayan ancak hekimler arasında bilinen ve kullanılan müfret devaları da aldığını, müfret devaların Türkçe isimlerini ise halk arasında kullanılan kelimelerle yazdığını bildirir (v.2b-3a) Ancak yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi Hacı Paşa, İbn Şerif, Dioskorides, Halimi gibi çeşitli müelliflerin eserlerinden alıntılar sıkça yapılmıştır. Bu kaynaklar Ek2'de verilecektir.

Müellifin Katkıları: Ebulfeyz Mustafa, bu eserinde çeşitli eser ve müelliflerden topladığı bilgileri aktarmış, bunlara bir şey ilave etmemiştir, diyebiliriz. Diğer eserlerde dikatimizi çeken, "fakir..." ifadeyle başlayan ve müellifin kendi gözlem, tecrübe ve deneyimlerini aktardığı ibarelere bu eserde üç yerde rastladık.

"Hayyü'l-alim Türkçe kaya koruğu dirler. Marufdur... Şeyh Dâvûd âlûdene tesmiye olunur dimiş. Fâzıl-ı allâme Gâyetü'l-itkân'ında papalियun merheminde kadeh-i meryem hayy-i alimden nev'idir didüğü bu nev'dir ki bazı tercüme-lerde cum'a göbeği diyu tefsir olunmuş. Zann-ı fakir budur ki saksı güzeli didikle-ri nebât ola" (v.38b) (*Sempervivum arbo- reum*)

"Tabag erbâb-ı lugatın ittifakı ile tütün olmak üzere. Zaferyâb olduğumuz kütüb-i müfredâtda görmedik. Lakin fazıl-ı allame Gâyetü'l-itkân'ında menafiini beyân ider. Zann-ı fakir budur ki zuhur ve şüyu'ı kahveden sonra ola. Zira kahveyi Şeyh Dâvûd beyân idüp bunu zikr eylemediği ol vaktlerde henüz 'adem-i şüyu'ını iktiza ider..." (v.24a) (*Nicotina tabacum*)

"Kesb ufak çekirdekli ak hurmaya dirler. Zann olunur ki celebi hurması didikleri ola..." (v.85b) (*Dactyltus siccus?*)

Ayrıca yine sayıları çok az olmakla birlikte, bazı devaları tanıtırken verdiği şehre dair bilgiler de önemlidir. Ebulfeyz Mustafa'nın "şehrimizde" diyerek adını vermediği yer büyük bir ihtimalle İstanbul olmalıdır:

Senâ eyüsi Mekke-i Mükerremani binden gelir ki Türkçe senâ-i Mekki dirler. Bir nev' dahi olur ki yaprakları yeşilimtrak ve çiçekleri sarı olur. Hicaziler 'ışrak tesmiye ider. Şehrimizde dahi bazı bahçelerde yetiştirmişler gördük, sena-yı Rumî ta'bir iderler... (v.58b) (*Cassia Sena*)

"Şam fıstığı kütüb-i tıbda mutlak zikr olunsa murad Şam fıstığıdır... Şehrimizde meşhur olan fıstığa Arabça habbü's-sanevber dirler... (" (v.60a) (*Pistaciae vera*).

Karanfil.... Tiflisî merhumun Mu'cez Şerhinde karanfil Hind'den gelür ve Dımışk şehrinde dahi ekilip yetiştirirler dimiş. Fesleğen yaprağı gibi ufacak yaprak-

ları ve uzun dalları ve tayyib râyihadlu beyaz çiçeği olur, didüğü sahih olan budur ki karanfil-i Hindî değildir. Belki şehrimizde olan karanfil-i Rumî didikleri şükûfenin aslı budur. Erbâb-ı filahat terbiye ile gün-â-gün elvanda yetirdirmişlerdir. Ve ak karanfil didikleri zekerü'l-karanfil dirler ki karanfilin erkeğidir. Zeytun çekirdeğine müşabihdir. Anın dahi Rumî'si olur. Bursa şehrinde gelür. Ma'rufdur" (v.83b-84a) (Caryophyllus aromaticus)

Bunların dışında, Ebulfeyz Mustafa'nın eserin kaynaklarını anlatırken müfret devaların Türkçe isimlerini halk arasında kullanılan kelimelerle yazdığını bildirmesi de üzerinde durulması gereken bir husustur. Müfret devaların Türkçe isimleri yönünden bir kaynak olabileceğini düşündüğümüz eserin bu yönü ayrıca incelenmelidir.

C) Eserden seçilen "müfred devâ" örnekleri

a) Nebati

"Tefne ağacı sahihi dal ile defnedir ki dafni Yunanî'den muharrefür. Arabca gâr ve tohmına habbü'l-gâr ve tohmından ma'mul yağa dühnü'l-gâr dirler" (v.25a) (Laurus nobilis)

"Gâr Yunanca dafni dirler. Avâm tahrif idüp tefne dirler. Ma'ruf ağaçdır. Harf-ı ta'da geçdi" (v.75b) (Laurus nobilis)

b) Hayvani

"Seretân Türkçe yengeç didikleri hayvandır. Nehrisi ve bahrisi olur. Seretân-ı nehri ve seretan-ı bahri dirler. Ya'ni tatlu su yengeci ve derya yengeci demek olur" (v.56b) (Cancer)

"Yengeç harf-i sin'de seretan resminde geçdi". (v.107b) (Cancer)

c) Madeni (Anorganik)

"Akîk Yemen'den gelür ma'ruf taşdır. Anıçün Yemeni dirler. Dürlü dürlü renklerde olur. Meşhurdur. Ekseriya

hâtemleri andan itdiklerinden elsine-i 'avâmda yüzük taşı dimekle mezkurdur" (v.73b) (Korneol)

D) Eserin değerlendirilmesi

Bu eser, hakkında bir çok bilgi bulunmasına rağmen bunların pek çoğunun yanlış olması bakımından ilgi çekicidir. Bu yanlışlıkların biri eserin müellifi hususundadır. Hemen hemen bütün kaynaklarda eser, Hayatizâde Mustafa Feyzi Efendi'ye ait gösterilmiştir. Bazı kaynaklar ise Hayatizâde'yi eserin adına yazıldığı kişi olarak gösterirler. Bu yanlışlık muhtemelen, eserin adının Risâle-i Feyziyye, eserin gerçek müellifinin adının Ebulfeyz Mustafa eserin adına yazıldığı kişinin Kazasker Fezzullah Efendi ve karıştırılan şahsın adının Hayatizâde Mustafa Feyzi oluşundaki isim benzerliğinden meydana gelmiştir.

Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiyye günümüz harflerine aktarılan nâdir Osmanlıca eserlerden biridir. Aynı zamanda günümüz Türkçesine de aktarılan eser 1983'de basılmıştır. Ancak H. Tuncer tarafından yapılan bu çeviride daha evvelce de belirttiğimiz gibi bir hayli hata vardır.

Eserin özelliklerinden biri de devaların diğer eserlerden farklı bir metotla Türkçe ve Arapça isimlerine göre iki ayrı fasılda incelenmesidir. Ebulfeyz Mustafa'nın Türkçe isimleri halk arasında kullanılan kelimelerle verdiğini söylemesi ve hatta zaman zaman kelem gibi bazı devaların yanına "Türkî-i kadimedendir" açıklamasını koyması da eserin bir başka önemli özelliğidir.

Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiyye adında anlaşılacağı gibi bir lugât hükmündedir. Genellikle, devaların sadece başka dillerdeki karşılıkları verilmiş, devanın tıbbi özellikleri, bedeli, şerbet miktarı gibi hususiyetlerine hiç değinilmemiştir.

Eserde bazı devaların tanıtımı sırasında çeşitli hayret uyandırıcı hikayelerin, inanılması güç vakaların veya döneme ait folklorik bilgilerin de verildiği görülür. Müellif genellikle bunlar hakkında bir yorum yapmamakla birlikte, "fesubhanallah", "nefzübillah" veya "el-minnetullahu Teala şehrimizde bu misillü eşcâr-ı habîse yoktur" şeklinde ifadeler kullanılmıştır.

Devalarla ilgili bir başka özellik de ipekakuana, çöp-i çini, tütün gibi o gün için yeni tanınan devaların verilmesi ve bunların "nev-zuhûr" olduklarının vurgulanmasıdır.

Eserin müellifi de ilgi çekicidir. Tıba dair tespit edebildiğimiz dört eseri olan, hekim olduğuna kesinlikle bildiğimiz Ebulfeyz Mustafa tıp tarihinde hiç tanınmamaktadır. Tahmin ediyoruz ki bu şekilde eserler araştırıldıkça birçok değerli hekimimiz tarihteki yerini alacaktır.

Ebulfeyz Mustafa'nın darüşşifa baştabibi olması da yaptığımız araştırmalara bağlı olarak ortaya çıkan önemli bir bilgidir. Bu da göstermektedir ki yapılan araştırmalar sadece esere ve müellife ait bilgileri değil, tıp tarihimize ilgili çok çeşitli bilgileri de ortaya çıkaracaktır.

Yine Ebulfeyz Mustafa'ya ait bir başka özellik. tıp tahsilini anlatırken uzun seneler Reisületibbâ hizmetinde çalıştığını belirtmesi ve eserde birkaç yerde Reisületibbâ Ömer Efendiden "üstadım" diye bahsetmesidir. Bu açıklamalar tıbbi usta-çırak usulüyle öğrendiğini düşündürmektedir. Ancak Bursalı Mehmed Tahir'in, müellifin çeşitli mollalıklarda bulunduğunu söylemesi onun ilmiye tahsilini görmüş olmasını gerektirmektedir. Kaynaklarımız yeterli olmadığından kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Hekim olduğuna bildiğimiz Ebulfeyz Mustafa'nın hiçbir tecrübesini aktarmamış olması da dikkat çekicidir. Bu durum, eserin yazılış gayesinin, devaların tanınmasını sağlayacak bir lugat tertip etmek olmasıyla açıklanabilir.

E)Ekler

Ek 1-Mukaddime

Bismillahirrahmanirrahim

Hamd-ı bî-hadd ve senâ-yı lâ-yûâdd

ol hekim-i ferd-i vahîd ve ol kerîm-i hayy ü samed dergâhına lâyık ve sezâdir ki kılup nev-i beşeri ma'den-i esrâr-ı hikmet ve havass-i insanı matla'-envâr-ı ilm ü marifet idüp nutk ü beyân ile mümtaz ve fasâhât-ı beyânla ser-firâz eyledi ve sâlat ü salavât-ı bî-nihâye ve tuhaf-ı tahıyyât-ı gayr-i mütenâhiyye ol tabib-i şifâ-bahş-i illet-i isyân ve ol hekim-i devâ-resân-ı emrâz-ı cürm ü hevân olan sultanî'l-hafıkayn ve resûl-i sakaleyn padişah-ı hutta-i levlak ve şehinşah-ı erike-i ve ma erselnâk güzide-i âlem ve zübde-i nesl-i benî âdem Muhammed Mustafa aleyhi mine's-salâvâtî'l-evfa hazretlerinin pişgâh-ı saâdet-i dest-gâhlarına ihdâ olunur ki kanun-ı şeri'at garrâsı dâfi-i emrâz-ı müzmine-i cehâlet ve şifâ-i tarikât ulyâsı kâmi-i madde-i delâlettir. Salli teala aleyhi ve ala alihi ve ashâbihi ecmâin. Ve badü Bu fakir-i Mustafa b. Mehmed b. Ahmed et-tabib âvân-ı şebâbdan ila yevminâ hâza fenn-i tıbbâ iştigâl ve dakâyık ve hakâyıkını istikmâl üzere kavâid-i külliyye-i ilmiyye tahsilinde bezl-i makdur ve sanâyi-i cüziyye-i amelîyye talebinde nice sinîn ve şühür Reisü'l-etibbâ hizmetinde sa'y-i nâ-mahsur idüp bi-fazl-ullîhi Teâlâ ve kereme umur-ı amelîyyeyi hârice tatbik ve tedbir-i merzâda alâ-kadri't-tâkâ tecrübeyi tahkike yetiştirmiş iken merza-yı müslimine tedavi esnasında bazı huzzâk-ı etibbânın kütüb-i Latiniyyeden tercüme buyurdıkları mürekkebat-ı nefîseyi havî akrâbadin ismiyle müsemma olan tercümelerinden her çend ki bir terkihib ahz olunmak muktezi olsa ol terkihib edviye-i müfredeleri kimi Türkî ve Arabî isimle tabir ve kimi Yunanî ve Efrençî lafzla tahrir olunup kütüb-i müfredâtdan hakikatleri üzere bilinmek murâd oldukça Türkî isimle ta'bir olunanların Arabîsi bilinmede 'usret ve Arabî lafzla takrîr oluna dahi ekserisi Yunanîden ve Farisîden muarreb olmağla lugat-ı Arabîyye kitâblarında tahrir olunmayup Türkîsi fehm olunmada zahmet emr-i mukarrer olmağın dilerdim ki edviye müfredenin esâmileri gerek Türkî ve gerek Arabî zafer-yâb olduğumuz mer-tebe cem' olunup huruf-ı tehecci üzere tertib ve her bir harf iki fasl müştemil olup fasl-ı evveli lugat-ı Türkiyye ve fasl-ı sa-

nisi lugat-ı Arabiyye olup her bir edviye-i müfredde Türkî isimle zikr olundukda Arabîsini ve lafz-ı Arabî ile zikr olundukda Türkîsini bilmek aşân ola diyu böyle bir nadide lugat-ı edviye cem'ine râğbet ve bu kusurun husulüne sa'y ü himmet murâd eylediğimde tesâ'üd-ı ebhire-i ma'aş-ı can-ı dimağ tasavvuru zükam - hayret ile muhall ve bî-mecal ve galeyân-ı mevadd gayret-i akran dil-i na-kami hafakan-ı ye's ile müşevvesü'l-bal idüp tasavvur-ı merkumî izhar ve derununda cilveger olan ma'aniyi aşikar eylemeye sedd-i sedid olurdu. Nagah melaz-ı derd-mendan ve melce-i bi-kesan olan bir zat-ı melekhısalin der-i valasına intisab ve istinad ve bir hurşid-hemal'in atabe-i ulyasına ser nihad bu bende-i naçize müyesser olmuşdur ki zaman-ı devlet ü ikbalinde herkes mer-tebe-i isti'dadından ekser ve rütbe-i istihkakından evfer kerem- gun-a-gun ile mahsudu'l-akran ve mümtaz-ı beyne'l-ihvan olduğu ahla-yı bedihiyyatdandır. Bir vü-cud-ı muhteremdir ki sena-yı münkabid envarıyla cihan memlu ve sitayiş-i mah-midat asarı ile elsine-i devran pürkev mes-ned-nişin-i sadaret-i Rum ve rifat-güzin-i saadet-i mersum maden-i esrar-ı hikmet ve matla-ı envar-ı ilm ü marifet vahidü'l-asr ve'l-avan ve feridü'd-dehr ve'z-zaman şemsü'l-enam bedrül-hümam mütevec-i tacü's-şeriatü'l-Ahmediyye ve maşrik-ı sı-racü't-tarikatü'l-Mustafaviyye rüknü'd-devle ve'l-fezâil ve kutb-ı dairetü'l-mevali ve'lefâzil lâ-zâle vücudehu müterakkiben fi medârici'l-kemâl ve mütemekkiye fi a'âli meratibi'l-izz ve'l-celal ve ma infek-kü'z-zaman muhassalen il-ma'arib füade ve ma daretül-eflak illa ala vefk mürade-i a'nibih mecma'il-kemal ve mercü'l-mü-cidd ü ve'l-celal seyidi ve mevlayı ve melce'i ve melazı Feyzullah Efendi ibn el-mevla el-merhum el mağfur sadrüs-südur Yahya Efendi ibn el-mevla el-merhum Reisü'l-etibbâü's-Sultaniyye Salih Efendi Hazretleri ki bu abd-i dâ'ileri les'-i akarib-i faka ile zahm-hurde iken şifa-hane-i sa'adetlerinde pad-zehr-i hamiyetleri ile şifa-yâb ve bende-i naçizleri iltühab-ı nâr-ı müzâyaka ile teb-zede iken çeşme-sar-ı 'inayetlerinde zülâl-ı mekremetleri ile sir-ab olup bu ni'am-ı cezilenin teşekkürü siyâkında tasmim olunan lugat-ı edviye-nin hurûf-ı tehecci üzere tertibine mübâşeret ve zikr olunan minvâl üzere tenmikine müsara'at olunup her bir harf

iki faslı müstemil olup evvelki faslı edviye-i müfredinin Türkî isimleri elsine-i nâsda câri olan elfâzla tabir ve ikinci faslı etibbâ-i müteahhirinden Şeyh Dâvûd-ı Antaki'nin Tezkeresinde zikr eylediği esâmi-i müfredât iltizamen tahrir ve Tez-kere-i Dâvûd'da olmayup beyne'l-etibbâ mütedâvil ve müsta'mel olan müfredât da-hi takrir olunup bu siyak üzere nizam-yaf-te-i silk-i ihtitam oldukda âsîstâh-ı kerem-âşiyân ve atebc-i devlet-unvânlarına hezâr şerm ü hicâb ile 'arz ü ihdâ oldukda el-taf-ı mâ-lâ-nihâyelerinden me'muldür ki mazhâr-ı nim-nigah-ı iltifatları buyurulup hiz-i derece-i itibara vüsûl ile abd-i dâileri mesrûr ve vaki olan sehv-i zellin dahi da-men-i afv ü inâyetleri ile mestûr buyura-lar. İmdi böyle bir zât-ı kerimü's-şânın na-mına tahrir olunan risâle dahi bir isimle müsemma olmaklığa sezâ-vâr olmağla risâle-i merkuma nam-ı şeriflerine nisbet olunup Risâle-i Feyziyye fi lugatü'l-müfredâtü't-tibbiyye ismiyle tesmiye olun-muşdur. Vallahü'l-hadi lî's-sevâb ve iley-hi'l-merci' ve'l-me'âb (v.1b-3a).

Ek2- Tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin kaynakları

Ebulfeyz Mustafa eserine kaynak olarak Dâvûd-ı Antaki'nin Tezkeresini aldığı bildirir. Ancak eserin bütününi incelediğimizde büyük ölçüde İbn Baytar'dan da faydalandığını, ayrıca zaman zaman "Dioskorides, Hacı Paşa, Halimi gibi kaynakları da zikrettiğini gördük. Ayrıca zaman zaman Fâzıl-ı mezburun Gâyetü'l-beyân-ı", Fâzıl-ı allamenin Gâyetü'l-itkân-ı", Fâzıl-ı allamenin Müfredât Tercümesi gibi ifadelerle karşılaştık. Burada "Fâzıl"ın özel isim olarak değil sıfat olarak kullandığını düşünüyöruz. Zira tıp tarihimizde bu isimde bir müellife rastlamadığımız gibi Gâyetü'l-beyân ve Gâyetü'l-itkân isimli eserlerin Salih b. Nasrullah'a ait olduğu bilinmektedir.

Aşağıda Risâle-i Feyziyye'de zikredilen müellif ve eserleri, kullanıma sıklığına göre bir sıra takip ederek vermeye çalıştık:

Dâvûd-ı Antaki: 1541-1599 yılları arasında yaşamış İslam hekimi. Risâle-i Feyziyye'de sıklıkla zikredilen eseri kısaca Tezkire-i Antakî diye bilinen Teztiretü üli'l-elbâb ve'l-cami 'il-acebi'l-ucâb'dır. Ayrıca sadece v.29a'da Nüzhetü'l-edhan

isimli bir eserinden söz edilmektedir.

İbn Baytar: 1197-1248 yılları arasında yaşamış büyük İslâm hekim ve botanikçisi. Bu eserde sıklıkla İbn Baytar Tercümesi veya Müfredât Tercümesi olarak zikredilen Cami'u müfredâti'l-edviye ve'l-agdiye adlı Arapça eserinin Türkçe tercümesidir. Ancak hangi tercümenin kullanıldığını belirtilmemiştir.

Pedanius Dioskorides: M.S. 1. yüzyılda yaşamış, Yunan hekim ve eczacısı. Eserde adı geçen "Diskoridus'un muşavver kitabı", Materia Medica'nın resimli Arapça tercümelerinden biri olmalıdır.

Gâyetü'l-beyân ve Gâyetü'l-itkân: Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu eserler için müellif adı verilmemiştir. 17. yüzyılda yaşamış Osmanlı hekimbaşısı Salih b. Nasrullah'ın eserleri olduğunu düşünmüyoruz.

Hacı Paşa: 14. yüzyılda yaşamış meşhur Osmanlı hekim. Eserde Müntehâb-ı şifâ adlı eseri kaynak olarak kullanmıştır.

İbn Şerif: 15. yüzyılda yaşamış Osmanlı hekim. Eserde herhangi bir eserinden söz edilmez. "İbn Şerif merhum..." ifadesiyle alıntılar yapılmaktadır. Yedigâr adlı eserinin kullanılmış olması muhtemeldir.

Halimî, Lutfullah b. Yusuf: 15. yüzyılda yaşamış Türk dilcisi. Risâle-i Feyziyye'de kaynak olarak kullanılan Lugat-ı Halimi, Farsça-Türkçe bir sözlüktür.

Yusuf b. İsmail el-Kutubi: 14. yüzyılda yaşamış İslâm hekim. Bu eserde kendinden "Sahib-i Mâ lâ yese'i" olarak söz edilmektedir. Buradan da anlaşılacağı gibi kaynak olarak kullanılan eseri Kitâbu Ma la yese'it-Tabib cehlehu'dur.

Şifai Şaban b. Ahmed: 17. yüzyılda yaşamış Osmanlı hekim. Kaynak olarak kullanılan Şifaiyye adlı eseri, kıymetli taşlardan ve panzehirlerden söz eden bir eserdir.

İbn Sina: 908-1037 yılları arasında yaşamış büyük İslâm alimi Eserde, adı zikredilmeksizin Şeyhü'r-re's diye bahsedilmekte, kaynak olarak kullanılan eserinin ismi de verilmemektedir. Meşhur eseri Kanun kullanılmış olmalıdır.

İhtiyarat-ı Bedî'i: Müellifin adı zikredilmeden kaynak gösterilmiştir. Bu eser 14. yüzyılda yaşamış İslâm hekim Zeyneddin el-Attar tarafından derlenen, Prenses Bedî' el-Cemal'in kullandığı usulleri anlatan Farsça bir eserdir.

Galen: 130-201 yılları arasında yaşamış Romalı hekim. Eserde herhangi bir eseri zikredilmeksizin "Calinos" olarak kaynak gösterilir.

Minhac: Bu esere atf yapılırken müellifin adı verilmemiş, "Sahib-i Minhac" olarak zikredilmiştir. Ancak bu isimle başlayan bir kaç eser olduğu için, müellifin de adı verilmediğinden eseri tespit edemedik.

P. A. Matthioli: 1500-1577 yılları arasında yaşamış olan ünlü İtalyan hekim ve botanikçisi. Risâle-i Feyziyye'de "Matyol tasvirinde eşkâli görülmüşdür" ifadesiyle bahsedilen "Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicinale" adlı resimli eseri olmalıdır.

Tiflisî: Risâle-i Feyziyye'de "Tiflisî merhumun Mucez Şerhi" ifadesiyle kaynak gösterilen eserin müellifini tespit edemedik. Ancak, İbn Nefis (ölm. 1288) in Mucezü'l-Kanun fi't-tıbb adlı eserine çeşitli müellifler tarafından şerhler yapıldığı bilinmektedir.

Ek 3- Devâ adedini gösterir liste

	Türkçe fasıl		Arapça fasıl	
Elif	v.3a-7b	133 devâ	v.7b-15 a	212 devâ
Be-Pe	v.15a-18b	89 devâ	v.18a-24a	163 devâ
Te	v.24a-25b	31 devâ	v.25b-27a	43 devâ
Se	v.27a	2 devâ	v.27a-b	16 devâ
Cim-Çim	v.27a-29b	45 devâ	v.29b-32a	88 devâ
Ha	v.32a-b	12 devâ	32b-39a	176 devâ
Hı	v.39a-b	13 devâ	39-b44b	96 devâ
Dal	v.44b-45a	23 devâ	v.48a-48b	71 devâ
Zel			v.48ab	20 devâ
Re	v.48b	3 devâ	v.48b-51b	62 devâ
Ze	v.51b	10 devâ	v.51b-54a	62 devâ
Sın	v.54a-55b	48 devâ	v.55b-60a	112 devâ
Şın	v.60a-b	11 devâ	v.60b.-64a	110 devâ
Sad	v.64a-65b	39 devâ	v.65b-67a	34 devâ
Dad	-	-	v.67a-67b	16 devâ
Tı	v.67a-68b	30 devâ	v.68b-70b	39 devâ
Zı		-	v.70b-71a	7 devâ
Ayın	v.71a	12 devâ	v.71a-75b	114 devâ
Gayın	-		v.75b-76b	29 devâ
Fe	v.76b-77a	12 devâ	v.77a-79a	71 devâ
Kaf	v.79b-82b	118 devâ	v.82b-88b	137 devâ
Kef	v.88b-89b	62 devâ	v.90a-95a	118 devâ
Lam	v.95a-b	16 devâ	v.95b-97a	58 devâ
Mim	v.97a-98a	34 devâ	v.98a-103a	127 devâ
Nun	v.103a	9 devâ	v.103a-105a	54 devâ
Vav	v.105a	3 devâ	v.105a-106a	20 devâ
He	v.106a-	8 devâ	v.106b-107a	30 devâ
Ye	v.107a-108a	26 devâ	v.108a-b	24 devâ

809 devâ

3109 devâ

toplam 3918 adet müfret devâ

2-Gunyetü'l-muhassılın fi Terce- meti Tuhfeti'l-mü'minîn

(Tuhfeti'l-mü'minîn Tercümesi)

A) Müellifin ve eserin tanıtılması

İnceleyeceğimiz ikinci eser, Muhammed Mü'min et-Tankabunî'nin 1080 (1669)'da Farsça olarak kaleme aldığı Tuhfeti'l-mü'minîn'in , Ahmed Sâni tarafından 1146 (1733)'de yapılan ve Gunyetü'l-muhassılın fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn adı verilen tercümesidir. İran'daki Safevi hanedanı döneminde saray hekimi olan Muhammed Mü'min¹ Hazar denizinin güneyinde, Tankabun² şehrinde doğmuştur. Elgood'un "*farmakolojinin altın çağı*" olarak nitelendirdiği³ Safeviler⁴ döneminde yazdığı eserini Şah Süleyman'a⁵ ithaf eden Muhammed Mü'min, Tuhfeti'l-mü'minîn'in önsözünde⁶ eserini babası Mîr Muhammed Zamân'ın konuyla ilgili toplamalarından yararlanarak vücuda getirdiğini bildirmektedir⁷.

Mütercim Ahmed Sâni ise Gunyetü'l-muhassılın'ın önsözünde bütün bu bilgileri şöyle ifade eder:

"Vâlid ve ecdâdı ve kendi Devlet-i Safeviyyede hizmet-i tabâbet ile kâmkâr olan Muhammed Mü'min Hüseyinî'nin müfredât-ı edviye ve karabâdin ve bazı a'mal-ı tıbbiyye ve kimyeviyyeyi hâvi Şah Süleyman namına telif eylediği Farisiyyü'l-eda ve Tuhfeti'l-mü'minîn ismiyle müsemma..."⁸. (v.2b)

Eserin önsözünden öğrendiğimize göre Muhammed Mü'min et-Tankabunî eserini hazırlarken konuyla ilgili 61⁹ eserden yararlanmıştı^{10 11}. Ancak bu kaynaklardan istifade etmekle kalmamış kendi orijinal buluşlarını, gözlemlerini de kattığı telif bir eser vücuda getirmiştir. Nitekim eserde "*fakir zann iderim ki*", "*hakir ekser mevadda tecrübe eylemişimdir ki*", "*bu amel hakîrin tasarrufâtındandır*", "*mücerrebdir*"¹², gibi ifadelerle sıkça rastlanır.

1 Muhammed Mü'min'in tam künyesini Keşfü'z-Zünun Zeyli'nde buluyoruz: Muhammed Mü'min İbn Muhammed Zaman el-Hüseyinî ed-Deylemi el-Mazenderani et-Tankabunî. Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa: İzah al-Maknun fi al-Zayli Ala Kaşf al-Zunun an Asami Kutubi Va'l-Fünun. ist. 1947, c. 1, s. 260. Bölge adları için bkz. dipnot 2.

2 Tankabunî: Hazar denizinin güneyinde İran'ın kuzeybatısında Mazenderan eyaletinde, Deylem bölgesinde bulunan bir şehir. Bkz. İslam Ansiklopedisi "Mazanderan" maddesi; A. Rifat: Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafiyye "Deylem" maddesi.

3 Bkz. Seyyid Hüseyin a.g.e. s.189.

4 Safeviler: 1502-1736 yılları arasında İran'da hüküm süren hanedan. Geniş bilgi için Bkz. İslam Ansiklopedisi "Safevi" maddesi.

5 Şah Süleyman: 1666,1694 yılları arasında hüküm sürmüş Safevi hükümdarı Bkz. İslam Ansiklopedisi "Safevi" maddesi.

6 Tuhfeti'l-mü'minîn. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Ktp. Yazma Nu. 564, v. 2a.

7 Bazı kaynaklarda eserden bahsedilirken müellif olarak babası da zikr edilmekte, Tuhfeti'l-mü'minîn birlikte yazdıkları söylenmektedir. Ancak önsözde birlikte yazdıkları şeklinde bir ifade yoktur. Adı geçen kaynaklar için bkz. M.Meyerhof: "Esquisse d'histoire de la pharmacologie et botanique chez les Musulmans d'Espagne". Studies in Medieval Arabic Medicine. Edited by P. Johnstone, London, 1984, s. 38; Seyyid Hüseyin Nasr: a.g.e. s., 189.

8 Gunyetü'l-muhassılın fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn. Süleymaniye ktp. 3581, v.2b.

9 Çeşitli araştırmacılar tarafından bu kaynaklar farklı sayılarda verilmiştir. A. Adivar 54 kadar; B.Şehsuvaroğlu 30,40 kadar; t. Baytop 30-40 kadar; A. Terzioğlu 40 kadar, gibi incelediğimiz nüshada bu sayı 61 dir. Bkz. Tuhfeti'l-mü'minîn: Cerrahpaşa Tıp Fak. Tıp Tarihi Ktp. Nu. 564. Ayrıca incelediğimiz Gunyetül-muhassılın nüshalarında da sayı değişmemiştir. Bkz. Gunyetül-muhassılın: Ragıp Paşa Ktp. Nu. 943.

10 Tuhfeti'l-mü'minîn: Cerrahpaşa Tıp Fak. Tıp Tarihi Ktp. Yazma Nu. 730; Gunyetül-muhassılın Süleymaniye ktp. 3581, v.2b

11 Bu 61 kaynağın açıklama listesi için bkz ?

12 Bu ifadelerle örnek olarak bkz. Gunyetül-muhassılın v.371b,372b, 374a-b vs.

Ayrıca Tankabunî "Teşhis-i sâlis" bölümünde, müfred deva konusunda yazılmış pek çok eser olduğunu, ancak Tuhfeti'l-mü'minîn'in yazıldığı yıl olan 1080 (1669) yılına gelinceye kadar Farsça kaleme alınmış "mebsût" bir "edviye-i müfred" kitabının yazılmadığını anlatmaktadır¹³. Mütercim Ahmed Sâni de eseri daha şümüllü olması bakımından İbn Baytar'dan bile üstün tutarak, sayısız mücerrebat ile süslenmiş, çeşitli dillerde ifade edilmiş, daha öncekilerin bulamadıkları nice devalar ile mükemmelleştirilmiş, "bu kitabı kör olan düşünse şüphesiz iki gözü yeniden açılır" sözüne uygun ve çeşitli kitaplardan kaynak almış eşsiz bir eser olarak tanımlar:

"... Tuhfeti'l-mü'minîn ismiyle müsemnâ olan kitab-ki fi'l-hakika bi-gaye mücerrebat ile müzeyyen ve el-sine-i muhtelifa ile mübeyyen ve Câmî-i İbn Baytar'dan eşmel ve mütেকaddimin zafer bulmadıkları niçe edviye ile mükemmel, "kitab lev teemmelehu darirun laade kerimetehu bilâ irtiyâb" mazmûnunu mâ-sa-

dak ve Câmî-i İbn Baytar... (61 kaynak)... Meyâmin-i Calinos'dan me'huz ve müstenbit bir kitab-ı bediü'n-nemat..." (v.2b-3a).

Tuhfeti'l-mü'minîn, bu "mükemmel eser" tanımına uygun olarak sadece yazıldığı yıllarda değil, daha sonra da aranılırlığını sürdürmüştür. Farsça orijinali Tahran, Tebriz ve Luknov'da 1256(1840), 1274 (1858) ve 1284 (1868) de üç defa litografya ile basılmıştır¹⁴.

Ayrıca Fransız rahip Ange de la Brosse (1636-1697) tarafından 1681'de özet olarak Latince'ye tercüme edilmiş ve "Pharmacopoea Persica ex Idiomate Persico in Latinum conversa" adıyla Paris'te basılmıştır¹⁵.

Tuhfeti'l-mü'minîn'in yurtiçi ve yurtdışı birçok kütüphanede çeşitli nüshaları vardır.

B) Mütercimin ve tercümenin tanıtılması

Tuhfeti'l-mü'minîn'in Türkçe tercü-

13 Gunyetül-muhassilîn v.13a'da yer alan bu bölümü ilgi çekici olması bakımından aynen almayı uygun bulduk: "Ve kitaplardan münfehîm olur ki edviye-i müfred beyânında ibtida kitab telif iden bazıları indinde Hazret-i Lokman'dan ibaret olan Diskoridus-ı Yunani ola, kitab-ı mezkur el-Makalat fi'l-haşayiş namıyla müsemmadır. İkinci Fules (Paul d'Egine)dir ki göze müteallik olan devaları cem eylemiştir. Üçüncü Endurumâhs-ı Asgar (Andromaque l'Ancien) dir ki tiryak-ı kebirin eczalarını tahrir eylemiştir. Dördüncü Resulbağl namı ile mulakkab Calinos'dur ki edviye-i müfredenin menafîini beyân idüp bedel ve muskîhi veşâir ahvaline mütearriz olmamıştır. Ve lisan-ı Yunani'den Suryaniyye ibtida millet-i Nisara'dan (Nasturiler) Diderosbâbli nakl idüp tercemesinde bir nesne ziyade itmemiştir. Sonra ishak b Huneyn Yunani ve Süryani'den Arabî'ye nakl idüp niçe faydeler dahi zamm eylemiştir. Telif-i mezbur Menkulat-ı ishak dinmekle marufdur. Huneyn b. İshak dahi gıdaları edviyyeden tefrik eyledi. Sonra Buhaşia (Bahtîşu Ailesi) bu bâbda kütüb-i kesire teli f eylediler. Ve ehl-i İslamdan edviye-i müfred beyânında evvel kitab telif iden Muhammed b. Ahmed Zekeriyya (Razı) dır ki Kitabı Kamilü'l-edviye ve Kitab-ı şamil tahrir eylemiştir. Sonra Şeyh Reis (İbn Sina) ve İbn Esas ve Ebu Hanife Dinaveri ve Şerîf (Belhli Şerîf) ve Minhac sahibi Yahya Cezle ve Cercis b. Yuhanna ve Sayig (Ebu Muhammed İbn el-Saig) ve Eminüddeve ve İbn Tilmiz ki müellif-i Mugni'dir ve İbn Baytar ve Camî-i Bağdadi ile meşhur olan Kitab-ı Ma la yese'i müellifidir. Ba'de Şeyh Davud Mısri Tezkere telif idüp İhtiyarat-ı Bedi sahibi (Zeyneddin el-Attar) dahi bazıları lisan-ı Fârisiye nakl eyledi. Bade Kanun şarihi Hekim Ali Geylani edviye-i müfrediye tafsil eyledi amma tahkik eylemedi. Ve ta bu zamane dek ki bin seksen senedir, lisan-ı Fârisi'de edviye-i müfred beyân ider bir kitab-ı mebsut görülmedi."

14 bkz. M. Meyerhof a.g.e. s. 38; B. Şehsuvaroğlu; a.g.e. 304; a. Terzioğlu: 'Muhammed Mü'min Hüseyin Tankabunî'nin yazdığı Tuhtefü'l-mü'minîn eseri ve şimdiye kadar bilinmeyen bir Latince tercümesi" Medico 84, s. 33.

15 T Baytop; Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi s. 41; A. Terzioğlu; a.g.e., B. Şehsuvaroğlu a.g.e. s.304

mesi hekim Ahmed Sâni¹⁶ tarafından 4 Receb 1146 (1733) de tamamlanmıştır¹⁷.

Ahmed Sâni hakkında elimizde fazla bir bilgi yok. I. Mahmud dönemi hekimlerinden olduğunu¹⁸ 19, tam adını ve hakkındaki diğer bilgileri eserlerinden öğreniyoruz. Buna göre tam adı Ahmed Sâni b. Hüseyin b. Hasan'dır²⁰. Gunyetül-muhassilîn'in önsözünde kendinden söz ederken şu ifadeyi kullanır:

"... Ahmed Sâni kenâre-nişîn-i nâmurâdi.." (v.3a)

Hekimlik tahsil ettiğini de yine eserlerinden öğreniyoruz: Tuhfetü'l-mü'minîn'i tercüme görevinin kendine verildiğini anlatırken, küçük yaşlarından beri çeşitli ilim sahalarında eğitim ve öğrenime kıy-

metli ömrünü harcadığını, özellikle de tıp biliminin nazari ve uygulamalı kısımlarına elinden geldiği kadar, pek çok gayret sarfettiğini söylemektedir:

"... evâil-i sinn ü sâlden bu ana gelince tahsil-i sunuf-ı ulûm ü maârifê sarf-ı nakdîne ömr-i girân mâye husûsan fenn-i tıbbın kısm-ı îlmi ve amelîsine bez-i makdur ve sa'y-i na-mahsur eylemiş da'i-i kemînpayeleri olmağla hidmet-i mezbûre ile memûr oldukda.." (v.3a)

Hekim Ahmed Sâni, İbn Cemî'ye²¹ ait Ravend Risalesi²² ni de Şeyhülislam Ebulhayr Ahmed Efendi²³'nin isteği üzerine tercüme etmiştir. Bu risalenin önsözünde de usta bir hekim olduğunu tekrarlar:

"...bu abd-i fakir Ahmed Sâni İbn Hüseyin el-mütetabbib²⁴ daileri..."²⁵

16 B. Şehsuvaroğlu, Ahmed Sâni'yi 1692-1694 seneleri arasında hekimbaşılık yapmış olan Tabli (Davulcu) Hasan efendiyle karıştırmıştır. Hatta şöyle der: Öğretim hayatında aldığı Davulcu lakabı sonradan devam ettiği için kendisine Davulcu Hasan efendi de denildiği gibi bir lakabı da Ahmed-i Sâni'dir" Oysa Ahmed Sâni'nin de açıkça belirttiği gibi Hasan, dede adıdır. Kendi adını da açıkça Ahmed olarak yazmaktadır, (Bkz. Gunyetül-muhassilîn . v.498b) Ayrıca bu kitabı çevirmesi için kendisine veren dönemin sadrazamı Hekimoğlu Ali Paşanın ilk sadrazamlığı 1732 tarihindedir ki Davulcu Hasan Efendi'nin ölümünden bir sene öncesine rastlar. Bkz. B. Şehsuvaroğlu, a.g.e. s.304; B. Şehsuvaroğlu, -A.D Erdemir-G.C. Güreşsever: Türk Tıp Tarihi Bursa, 1984, s. 113.

17 Gunyetül-muhassilîn v. 498b

18 Gunyetül-muhassilîn v.2a

19 T. Baytop Ahmed Sâni'nin dönemin hekimbaşısı olduğunu bildirir. Ancak yaptığımız araştırmalarda o dönemde bu isimde bir hekimbaşısı olduğunu tespit edemedik. Ayrıca Ahmed Sâni hakkında bilgi veren Bursalı Mehmed Tahir de onun hekimbaşılığında söz etmez, sadece I. Mahmud döneminin ünlü hekimlerinden olduğunu bildirir. Bkz. T Baytop; Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi s 41; bkz Bursalı Mehmed Tahir age. s 3c. c.205. Ayrıca Ayasofya 3581 de kayıtlı Gunyetül-muhassilîn in baş tarafında da müneccimbaşı olduğuna dair şu ibare kaydedilmiştir. "Gunyetül-muhassilîn fi Tercemeti Tuhfetü'l-mü'minîn li akallî' abidi'd-dauin Ahmed Die-isü'l-müneccimin" Kaynaklarda Müneccimbaşı Ahmet Dede'den bahsetmektedir. Ancak 1631-1702 yılları arasında yaşamış olması Ahmed Sâni'nin Müneccimbaşı Ahmed Dede olması ihtimal bırakmaz. Bkz, Bursalı Mehmed Tahir age. s 3c 142; Mehmed Süreyya: sicil-i Osmani yahud Tezkere-i Meşahir Osmaniyye İst. 1308 (1890), s. 232, Hamidiye Etfal Hastane-i Alisinin İstatistik Mecmua-i Tibbiyesi 8. sene, ist., 1325/1907, s. 68. A.Gunyetül-muhassilîn

20 Gunyetül-muhassilîn

21 İbn Cemil (Ölm. 394/1198) Mısırlı meşhur hekimlerdendir.

22 Cerrahpa Tıp Fak. Tıp Tarihi Yazma Nu. 396. Bu risale Bilgin (Şenol) Erciyas tarafından yüksek lisans tezi yapılmıştır. Bkz. B. Şenol Erciyas; Ravend Risalesi, İst., 1987, Cerrahpa Tıp Fak. Tıp Tarihi ve Deontolojisi Anabilim dalı basılmamış yüksek lisans tezi.

23 Damadzade ebu'lhayr Ahmed Efendi (1665-1741): 1732-33 arasında şeyhülislam olmuştur. İlmin yayılması ve gelişmesi için matbaa çalışmalarını teşvik etmiştir. Kaynaklarda eserine rastlanmamakla birlikte Rumeli kazaskerliği döneminde tutulmuş bir ruznamçesi vardır. Bkz. Diyanet vakfı İslam Ans. "Damadzade Ahmed efendi" maddesi.

24 Daha önceki dönemlerde "usta hekim" manasını taşıyan kelime Osmanlı tıbbının son dönemlerinde 3hekimlik taşıyan, şarlatan" şeklinde kullanılmaya başlanmıştır. Burada taşıdığı mana, metnin bütününden de anlaşılacağı gibi "usta hekim"dir. Bkz. Nil Sari: Osmanlı darüşşifalarına tayin edilecek görevlilerde aranan nitelikler" s.30

25. Ravend Risalesi. v.2a

Ve devamla Ebulhayr Ahmed Efendi'nin meclislerine, tıpla ilgili sohbetlere devam ettiğini, sohbet meclislerinin bahçesinden tıbbın inceliklerinin çiçeklerini topladığını bildirir:

"... dâileri riyâz-ı meclis bahs ü ifâdelerinden iktıfâf-ı ezhâr-ı dakâyık-ı tıbbiyye iden bendeleri zümresinden olmağla..."²⁶

Ahmed Sâni, Gunyetü'l-muhassılın'ın önsözünde Tuhfeti'l-mü'minîn'in nasıl eline geçtiğini, ne şekilde tercüme ettiğini, tercüme sırasında nelere dikkat ettiğini de anlatır. Buna göre, Tuhfeti'l-mü'minîn, dönemin sadrazamı Hekimoğlu Ali Paşa²⁷, "Âsitâne-i hakaniyye-i Osmaniyye'den ser-asker-i nusret eser tayin buyurulup" gönderildiği İran seferinden, İstanbul'a dönerken ganimet olarak yanında getirdiği çeşitli fenlere ait kitaplardan biridir:

"... Âsitâne-i Aliyyeye nehzat ve hareket ve beraberinde dest-i ganâyim-peyvesteleri olan kütüb-i fünûn-ı şettâdan valid ve ecdadı ve kendi Devlet-i Safeviyye'de..." (v.2b)

Ahmed Sâni, Hekimoğlu Ali Paşa'nın vezarete geldiğinde, eserin umurun faydalanması için, olduğu gibi Türkçe'ye tercüme edilmek üzere kendisine verdiğini bildirir:

"Teşrif-i mesned-i vezâret buyurduklarında li-ecli umûmü'n nef' nesâk-ı Türkîyâne üzere ifrağ kâlîp tercüme kılınması sevab-dide-râ-yı rezinleri olmağla..." (v.3a)

Ahmed Sâni, kendisini bu tercüme yapabilecek yeterlikte görmektedir. Çünkü, küçük yaşlardan beri çeşitli ilim sahalarında eğitim ve öğrenime kıymetli ömrünü harcadığını, özellikle tıp biliminin nazari ve uygulamalı kısımlarına elinden

geldiği kadar, pek çok gayret gösterdiğini söyler²⁸. Ve kendini "sayyag-ı tabiat" yani tabiatın kuyumcusu olarak tanımlayarak "hidmet-i mezbûre ile memur oldukda", o fayda külçelerini düşünce potasında erittikten ve sebepleri sonuca ulaştırarak Allahın dergahına sığındıktan sonra tercümeyi aslına sadık kalarak yapmaya özen gösterdini ve müsveddesi için devamlı çalışarak adım adım sonuca ulaştığında Gunyetü'l-muhassılın fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn adıyla isimlendirdiğini anlatır:

"... hidmet-i mezbûre ile memur oldukda sayyag-ı tabiat ol sebâ'ık-ı fevâidi pûte-i mülâhazada izabe ve dergâh-ı muvaffak-ı esbâba ba'de'l-inabe ifrağ kalıp tercüme kılmağa ihtimam ve layihâ-i zihn-i perîşân olan elfâz-ı şütür-gürbe ile tesvidine ikdam idüp refte refte hadd-i hitama reside ve peyveste oldukda Gunyetü'l-muhassılın fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn ismiyle tesmiye kılındı". (v.3a)

Mütercimim bu güzelliklerle dolu sayfalara bir bakış atmakla çok büyük lütufta bulunacak olan kişilerden de ricası vardır. İnsanlık hali bir yanlışlık, bir eksiklik varsa, "kerem kaleminin ucuyla" düzeltmekten çekinmesinler, der:

"Pes bu sahâyi-f-i pür-letâife nige hendâz-ı iltifat olmağı zevket-ı fazl-ı bî-hesab add idüp lücce-derunun tekeddüründen âgâh olan hakk-şinâsân-ı sevâb-endişden mercudur ki gaflet-i beşeriyyet ile südür iken mevazi-i dahl ü itirazı hedef-i nebbâl-i ta'n kılmağa tasaddi ve âğâz ve habt ü halelin kûşe-i kalem-i mekremet ile islahdan ihtiraz buyurmayalar..." (v.3b)

Mukaddimenin sonunda tercümenin de eserin aslı gibi beş "teşhis" ve üç "düstûr"a ayrıldığını, ancak muhtemelen kısa bir "muâlecât" kitabı olan üçüncü

26. Ravend Risaleis. v.2a

27. Hekimoğlu Ali Paşa (doğ. 1689) Hekimbaşı Nuh Efendi'nin oğludur. 1732-35, 1742-43 ve 1754-55 tarihleri arasında üç defa sadrazam olmuştur. Bkz. İslam Ansiklopedisi "Hekimoğlu Ali paşa" maddesi

28. Gunyetül-muhassılın v. 3a. Bu bölümün metni s ? verildiği için tekrar verilmemiştir.

düstûrun, baktığı hiçbir nüshada bulunmadığını²⁹, bu yüzden de üçüncü düstûru tercüme edemediğini bildirir. Allah yardım ederse, ileri gelen hekimlerin fikirlerini kapsayan, güzel bir "mecnûa" içinde "bâb-ı muâlecât" telif etmek istediğini söyleyerek sözlerine son verir:

"*Ve bu nüsha-i sakîme asl-ı mecnûa gibi beş teşhis ve üç düstûrâ münkasım kılındı ve düstûr-ı sâlis ki icmâlen muâlecât beyânında olsa gerek idi. Lakin zafer-yab olunan nüshaların cemisinde mefkud olmağla tercümesi müyesser olmamıştır. İnşallahu Teâlâ tevîk-i Huda rehber ü rehnüma olur ise bâb-ı muâlecâtta netice-i efkar-ı fuhul-ı etibbâyı havi bir mecnûa-i bedî'a telifi cilveger-i hatır-ı sedad-endişdir. Heman Hazret-i Vahibül-amal şiraze-bend-i tenmik ü tahkik olmak müyesser eyleye...*" (v.3b)

Yaptığımız araştırmalarda Hekim Ahmed Sâni'nin yukarıda bahsettiğimiz iki tercüme eserinin dışında Risale-i Padzehr adlı bir eserini daha tespit ettik. Çeşitli müelliflerden derleyerek vücuda getirdiği bu eserinde panzehirin ne olduğunu, çeşitlerini, insan vücuduna faydalarını v.s. anlatır. Küçük hacimli bir eserdir³⁰.

C) Üzerinde çalışılan nüshanın tanıtılması

1-Nüshanın fiziki özellikleri

Gunyetti'l-muhassil'in Türkiye Kütüphanelerinde 32 yazma nüshası bulunmaktadır³¹. İslami Tıp Yazmaları Kataloğunda Ragıp Paşa Kütüphanesi 943 numarada kayıtlı nüshanın mütercim hattı olabileceği bildirilmektedir. Ancak bu nüshada (ayın-gayın) harfleri arası eksik-

tir. Biz çalışmamıza padişah kütüphanesinden çıkmış itinalı bir nüsha olan Ayasofya 3581 nüshasını esas aldık. Bazı anlaşılamayan veya teyit edilmesi gereken yerlerde Ragıp Paşa nüshasıyla Ayasofya 3580'de kayıtlı nüshaya başvurduk.

Buna göre üzerinde çalıştığımız nashanın fiziki özellikleri şöyledir:

Eserin adı: Gunyetti'l-muhassil'in fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn

Kayıtlı bulunduğu kütüphane: Süleymaniye Ktp. Ayasofya 3581

Yazarı: Muhammed Mü'min Tankabunî

Telif tarihi: 1080 (1669)

Mütercimi: Ahmed Sâni b. Hüseyin b. Hasan

Tercüme tarihi: Receb ayının 4. gecesi 1146 (1733)

Müstensihi:

İstinsah tarihi: 1146 (1733)

Tam bir nüsha olup olmadığı: Eksiksiz ve temiz bir nüshadır.

Cildi: Kahverengi, şemseli meşin cilt

Kağıdın evsafı: Aharlı kağıt

Ebadı: 265 X 165 180X85 mm.

Varak adedi: 498 varak

Yazı cinsi: Nesih

Sahifedeki satır sayısı: 29 satır

Nüshanın diğer özellikleri:

Nüshanın başında Sultan I. Mahmud'un vakıf kaydı ve mührü, ayrıca Mekke ve Medine Müfettişi Ahmed Şeyhzade'nin mührü bulunmaktadır. Eser müzehhep serlevha ile başlar. Tüm varaklar altın cedvelle çerçevelenmiştir. Bölüm başları ve deva isimleri kırmızı mürekkeple belirtilmiştir. Sayfa kenarlarında bazı

²⁹ Baktığımız Tuhfeti'l-mü'minîn nüshalarında biz de bu bölüme rastlamadık. Tankabunî önsözünde bu ayırımı bildirmiş, ancak muhtemelen yazmamıştır. Bkz Tuhfeti'l-mü'minîn Cerrahpaşa Tıp Fak. tıp tarihi Ktp. Yazma Nu. 552-564

³⁰ Risale-i Padzehr: süleymaniye ktp. Bağdatlı Vehbi 1456

³¹ Türkiye kütüphanelerinde İslami tıp Yazmaları Kataloğunda 31 yazma nüshası tespit edilmiştir (bkz 350,352). Bunlara Cerrahpaşa Tıp Fak. Tıp tarihi Ktp. 'ne gelen bağışlar arasında bulunan ve 730 numara ile kayıtlanan nüshayı da ekledik. Bir de Gunyetti'l-muhassil'in'de yazılı müfret devaların fihristi vardır. süleymaniye Bağdatlı vehbi 1419'da kayıtlı 10 varaklık bu fihristi Mustafa Aşir efendi hazırlamıştır

yazılar bulunmaktadır. Ancak mütercimın şerhleri olan bu notlar sadece bu nüshada değil, eserin bütün nüshalarında yer almaktadır. (Bk. s.106-108)

2-Nüşanın içerik özellikleri

Eserin mukaddimesi: v1b-3b arasında 5 sayfalık mukaddimesi vardır. Metin içindeki çeşitli bölümleri aktarılmış ayrıca tamamı Latin harflerine çevrilerek "Ek2" olarak bölümün sonunda verilmiştir.

Eserin bölümleri: Eser beş "teşhis" ve üç "düstür" a ayrılmıştır. Ancak, mütercim Ahmed Sâni bulamadığı üçüncü düstürü tercüme etmemiştir. Eserdeki konu başlıkları hem iki ana bölümün yani "teşhis" ve "düstür" ların başında hem de her konunun başladığı yerde verilmektedir. Ancak konunun başladığı yerde verilen başlıklar ana bölümün başında verilen başlıklar arasında bazı değişiklikler vardır. Mesela IV. Teşhis'e ait 4. Fasil'in başlığı bölüm başında "*Sümûm-ı meldûga-ı marufe ilacındandır*" olarak bildirilmiş; kendi başındaki başlıkta ise "*Sümûm-ı meldûga marufe ve âlât-ı mesmume cerahati ilacındandır*" olarak daha ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bu sebeple bölüm başlarında verilen başlıkları değil her konunun kendi başlığını esas aldık. Buna göre, eserin "içindekiler" i günümüz Türkçesine çevrilmiş şekliyle aşağıda verilmiştir. Latin harflerine aktarılmış şekli de bölümün sonunda "Ek 1" olarak verilecektir.

A. I. Teşhis: Devaların şerbet miktarı, kuvveti ve mahiyeti konularında tabibler arasında ortaya çıkan ihtilafların sebebi, devaların elde edilme şartları, dereceleri ve kuvvetli kısımları anlatılır.

II. Teşhis: Gıda ve devaların sıfatları, (bütün) fiilleri, (bütün) benzerleri ve bu

kitapta ve diğer deva kitaplarında kayıtlı ve kullanılır olduğu için bilinmesi gereken isim ve kelimeler anlatılır.

III. Teşhis: Müfret devaların, müfret gıdaların ve mürekkebatın mahiyetleri, özellikleri, keyfiyetleri, muslihleri, bedelleri ve şerbet miktarları elifba sırasıyla ve Yunanca, Süryanice, Arapça, Farsça, Hintçe, Türkçe karşılıklarıyla açıklanır.

IV. Teşhis: Zehirlerin devaları anlatılmaktadır. Bu "teşhis" beş "fasl" a ayrılmıştır.

1. Fasil: Zehirlerin tesirini önleme ve korunma

2. Fasil: Zehirlere karşı ortak ilaçlar

3. Fasil: İçilen meşhur zehirlerin ilaçları

4. Fasil: Hayvan sokması veya ısırmasıyla olan zehirlenmeler ve zehirlenmiş organların cerahatlerinin ilaçları

5. Fasil: Haşeratı uzaklaştıran ve gelmemesini sağlayan şeyler.

V. Teşhis: Ölçüler anlatılır. Bu "teşhis" üç "fasl" a ayrılmıştır:

1. Fasil: Küçük ölçüler

2. Fasil: Büyük ölçüler

3. Fasil: Ölçülerin bazısını bazılarına nakletme usulleri

Bu konularla tamamlanan "teşhis" bölümünden sonra "düstür" kısmı başlar:

B-I. Düstür: Müfret devalara ait imaller anlatılır. Bu "düstür" beş "tarik" e ayrılmıştır:

1. Tarik: Müfret devaların temini konusundadır ve beş "fasl" a ayrılmıştır:

1. Fasil: Yakma kuralları

2. Fasil: Teşviye, tahmis ve takliye³²

3. Fasil: Edviyenin yıkanması

4. Fasil: Bazı devaların temin ve kullanma yolları

5. Fasil: Bazı devaların ıslah yolları, bazısının saklama yolları

32 Müellif bu üç işlemin de birbirine benzediğini söyleyerek aralarında ki farkı şöyle bildirir: "Ekser ya hamir ya tin ile suvanup ya bir nesnenin cevhide ateşe defn eylemekte kavurmağa teşviye dirlir. ve yağ misülleri ile ziyadece kavurmağa takliye dirlir. ve nar-ı hafif üzere ya kızmış zarf içre cüzice kavurmaya tahmis dirlir (v.367b)

2. Tarik: Bazı devaların kullanılma keyfiyetleri

3. Tarik: Damıtılmış sular, yağlar ve bununla ilgili şeyler

4. Tarik: Tin-ı hikmet, zencefre ve buna benzer devaların elde edilmeleri

5. Tarik: İksir elde etme usulleri ve garip işler anlatılır. Bu "tarik" de beş "hall", üç "akd" ve bir "hâtime"ye ayrılmıştır:

1. Hall: bu işlerle uğraşanların kullandığı terimler

2. Hall: Damıtma, buharlaştırma, ki-reçleştirme ve buna benzer usullerin kuralları

3. Hall: İksir sanatının bazı aletleri

4. Hall: Bazı suların toplanma keyfiyeti ve bazı devaların temin, ağartma ve mayalandırma usulleri

5. Hall: Madenlerin bazı özellikleri, ıslahı ve bunlarla ilgili nesnelere

1. Akd: Kamerî (ay'a ait) kurallar

2. Akd: Şemsi (güneş'e ait) kurallar

3. Akd: İnci ve değişik imalatlar

Hâtime: Remzedilmiş yazılar

II. Düstûr: Mürekkep devalara ait olan imal, macunlar, haplar ve diğer mürekkebat anlatılır.

Eserin fihristi: Bu nüshada bir fihrist yapılmak istenmiş, varak numarası verilmeyen ilk 8 sayfa bu amaçla bölümlere ayrılmış, ancak sadece ilk 2 sayfa kötü bir şekilde doldurulmuştur.

İlk ve son devalar: Müfredât kısmını varak 13a'da "Âtrilal" (Carum ammiodies) ile başlar, varak 355a'da "Yer köki" (Pastina sativa) ile biter.

Deva sıralaması: Sıralama, "tertîb-i huruf-ı heca" üzere yani elifbe sırasına göredir.

Deva isimlerinin ve karşılıklarının verildiği diller: Deva isimlerinin Yunan-

ca, Süryanice, Arapça, Farsça, Hintçe ve Türkçe verileceği söylenmekle beraber, "Lugat-I Mısır", "Lugat-ı İsfahan", "Lugat-ı Deylem", "Lugat-ı Tankabun", "Lugat-ı Rumi", "Lugat-ı Geylan", "Kudüs-i şerif ahalisi lugatında", "Lugat-ı Şiraz", "Endülüs'de", Ehl-i Hicaz ve Yemen'de, "Ehl-i Hıta lugatında", "Berberi lugatında", "Taberistan'da", "Lugat-ı magribde", "Nebati lugatında" gibi bölge ve şehirlerdeki söyleniş biçimlerine de yer verilmiştir.

Bu dillerde ismi verilen devaların başka dillerdeki karşılıkları da zaman zaman belirtilmiştir. Bu karşılıklar Arapça, Farsça, Hintçe, Berberice, Türkçe, Yunanca, İbranice dillerinde verildiği gibi zaman zaman bölge ve şehirlerdeki söyleniş biçimlerinin de verildiği görülür. "Lugat-ı Deylem'de", "Mazenderan'da", "İsfahan'da", "Şam'da", "Şiraz'da", "Mısır'da" gibi.

Deva isimlerinde Tuhfetü'l-mü'minîn ile Gunyetü'l-muhassilîn arasında bir fark yoktur. Ancak deva karşılıklarında Türkçe yönünden mühim bir farklılık göze çarpmaktadır. Yaptığımız karşılaştırmada Tuhfetü'l-mü'minîn'de nadiren Türkçe karşılık verildiğini tesbit ettik. Gunyetü'l-muhassilîn'de ise pek çok devaya Türkçe karşılık verilmiştir. Mesela,

Tuhfe (v.11a)³³ Ebu Halsâ

Gunyet (v.16a) Ebu Halsâ Türkî, eşek marulu (Anchusa officinalis)

Tuhfe (v.13a) Utruc

Gunyet (v.19a) Utruc Türkî ağaç kavunu (Citrus meduca)

Tuhfe (v.151a) Sâzecz

Gunyet (v.198b) Sâzecz Diyarımızda sâzecz-i Hindî ismiyle meşhurdur (Cinnamomum nitidum) gibi

³³ Tuhfetü'l-mü'minîn. Cerrahpaşa Tıp Tarihi Ktp. Yazma Nu. 564,

Deva isim ve karşılıklarıyla ilgili önemli bir husus da şudur: Eserin özellik- le tek cümlelik açıklamalarında görülen üslubu, bilhassa kökenini bilmediğimiz kelimelerde zaman zaman yanlışlara se- bepe olmaktadır. Şöyle ki, deva isimlerinin hemen arkasından gelen "Türkîde", "Arabîde", gibi dil" ifade eden kelimeler bazen o devanın hangi dilden olduğunu bildirmekte bazen de arkadan gelen keli- menin yani devanın karşılığının hangi dil- de olduğunu açıklamaktadır. Mesela,

"Kaplan Türkîde nimerdir". (v.270b) (*Leopardus varius*)

"Hılaş Türkîde söğüt dirler" (v.152b) (*Salix*)

gibi.

Bu verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi devaların veya verilen karşılığının hangi dilden olduğunu bildiğimizde prob- lem yaratmayan bu tarz, hangi dilden ol- duğunu bilmediğimiz kelimelerde karışık- lık yaratmaktadır. Bunu örneklerle daha iyi anlamak mümkündür. mesela,

"Harluli ? Hindide hırva'dır. (v.350b) (*Ricinus communis*)

"Merin ? Hindide gazâldır." (v.327b) (*Erodium cicutarium*), gibi.

Deva isim ve karşılıklarıyla ilgili tes- pit edebildiğimiz diğer özellikler de şun- lardır:

* Deva karşılıkları zaman zaman bir, zaman zaman daha fazla dilde verilmiş bazen de hiçbir dilde karşılık verilmeden açıklamaya geçilmiştir.

"Âtrilal Türkîde kuzgun ayağıdır" (v.13a) (*Carum ammiodies*)

"Hılaş-ı belhi Farisîde bîd-i müşk ve Şam'da şah-bîd ve Türkî'de sultanî söğüt dirler..." (v.153a) (*Salix viminalis*)

"Zencebil marûf kökdür. Nebâtı..." (v.193b) (*Amomum zingiber*)

* İsimlendirmede de aynı durum söz- konusudur. Verilen deva isminin hangi di- le ait bir kelime olduğu bazen belirtilmiş bazen belirtilmemiştir. Mesela,

"Lüffah Arabîdir. Farisîde şâbizek

dirler..." (v.311a) (*Mandragora autumnalis*)

"Fil maruf hayvandır. Bilad-ı Hint- den gayri..." (v.268b) (*Elephas*)

* Zaman zaman deva isimleriyle ilgi- li imla ve söyleyiş özelliklerine dikkat çe- kilmiştir. Bir kaç örnek verelim,

"Husyetü'l-keleb ha'nın zammı ve kes- ri ve sad'ın sükûnı iledir. Yunanide..." (v.149a) (*Orchis papilionacea*)

"Sumânâ hubara veznindedir Türkîde bildircın.." (v.213b) (*Tetrao Co- turnix*)

"Bındık Fındık, Farisîden muarreb- dir..." (v.82b) (*Corylus avellana*)

* Eserde bazen aynı deva farklı isim- ler altında bir kaç yerde birden zikredil- miş, bazen de göndermeler yapılmıştır.

"Haluk za'ferandır." (v.151b) (*Cro- cus sativus*)

"Dihyâ za'ferandır." (v.164b) (*Cro- cus sativus*)

"Za'ferân marufdur." (v.191a) (*Cro- cus sativus*)

"Dühnü'z-zift harf-i za'da zikr olun- du." (v.171b) (*Oleum Pix*)

Deva açıklamaları: Deva açıklama- larında belli bir düzen görülmez. Bazen tek bir cümleyle açıklama yapılırken ba- zen birkaç varak süren ayrıntılı açıklama- lar görülmekte, bazen de deva birkaç sa- tırda açıklanmaktadır. Bu açıklamalara bağlı olarak da bazen devanın fiziki özel- liklerinden, yetiştiği yerlerden, tabiatın- dan, hangi kısımlarının kullanıldığından, bu kısımların ne şekilde kullanıldığından, şerbet miktarından, muslihinden, bedelin- den uzun uzadıya söz edildiği gibi zaman zaman da bu açıklamaların hiçbirine rast- lanmaz veya kısaca bahsedilir.

"Kabak Türkî'de kar'adır." (v.270) b) (*Cucurbita*)

"Kalb evvelin fethi iledir. Farisîde dil ve Türkîde yürek dirler. Har ve yabis ve battü'l-hazm ve yediyyü'l-gıdadır. Efd- li kuşlar ve kuzı yüreğidir ve muslihi sirke ve zeytun yağı ve edviye harredir ve

müherrâ pişürseler kalbi mukavvi ve hafakanı dafi' olur ve kebâb olunur iken takatir iden suyunu iktihal-i şebgûri için tecrübe olunmuşdur" (v.281a)

"Hadid Farisîde ahen, Türkîde demir dirler, Erkeği ve dişisi olur. Erkeğine fûlâd ve Türkîde çelik dirler. Ve dişisine Farisîde nerm-âhen dirler. Türkîde ism-i mahsûsı malumumuz değildir. Sâniyede hâr ve sâlisede yâbisdir. Fûlâd-ı tabî'ye şâpûrkân ve nerm-âhenden masnu' fûlâda ustam dirler. Keçinin yanmış boynuzunu beraberî hacirü'r-ruhâm ile demire sürüp ateşte kızarınca kızdırsalar gayetde yumuşak olur. Ve eğer kurşun ya mürr-i keşişâ ya sıçan otu zırnıh ile örtseler kurşun kadar seri'ü'z-zuban olur. Kezalik bakır ile erittikten sonra güherçile ile bakırı ih-rak itseler erimesi gayetde seri' olur. Ve meşhur ve kesir ocakda nâr-ı şedîd ile bir hafta kızdırdıktan sonra sabr ve hanzal gibi şedidü'l merâre olan edviyeyi hayvanat ödi ile ezüp demirin üzerine dökeler. Ta cemi' eczasına sirayet eyleye ve dirler ki demiri kızdırup bir defa şirûgan içre defa-i ahiri de su içre ittifa itseler mûknatıs gibi demirleri kendüye cezb ider. İçinde demir söndürülmüş su gayetde cimâi mukavvi ve kabız ve ishal-i müzmin ve bevasır ve hayza ve verem-i tihal ve vec'-i mak'ad ve em'ada olan cerahate ve selisü'l-bevl ve sufret-i kelb-i divâne ısırtmasına nâfi' ve mideye mukavvi ve sufret-i vechi müzeyyeldir. Ve içinde demir söndürülmüş şarab hafakan ve istiskâyı def ve ciğer ve mide ve cimâa kuvvet virmede sudan akvâdır. Ve demir söndürülmüş ayran ishal-i demevi ve seyelan-ı hayz ve istirha-yı mak'ad için akvâdır. ve hab-sü'l-hadid İnşallahu Teala mahallinde zikr olunur. (v.120b) Ferrum)

* Deva açıklamalarında dikkati çeken bir başka özellik de şudur: Zaman zaman çeşitli eser ve müelliflerden alıntılar yapılarak devaların farkı karşılıkları verilir veya çeşitli konularda görüşler aktarılır. Mesela,

"Hânîkü'n-nimer bazıları mâzeryûn-ı

esveddir, dimiş ve bazıları itikadında ada soğanıdır. Ve Eminüddevele yaban sarmısağı çiçeğidir, dimiş. Ve Mâ lâ yese'i müellifi ve Tezkire sahibi mâzeryûnun gayridir, dirler..." (v.139b) (Aconitum Lycotonum)

"Riclü'l-gurâb bazıları âtrilâldir dimiş, ekser etibba anın gayridir dimişler..." (v.179 a) (Carum ammoioides)

Deva başlığı altında verilen maddeler: Eserde, nebati, hayvani ve madeni (anorganik) olarak sınıflayabileceğimiz devalar dışında bunlardan elde edilen yan ürünler, çeşitli yemek tarifleri, vücut azaları, çeşitli terkip şekilleri, bazı ıstılahları yer almaktadır. İlgi çekici örneklerden bazıları,

"Dürdî usârelerin dibine çöken posası ve Farisîde lây ve Türkîde tortu dirler. Ve tortuların efdâli şarab tortusudur..." (v.165b)

"Handikûn hamrdan ve bazı edviyeden tertib olunur bir nevi şarabdır." (158b)

"Dîg ber dîg Farisîdir. Çölmek çölmek olmak üzere dimekdir. Merg-müş ameli dahi dirler. Amel-i sıçan otı demek olur. Efrencin prenestepatü didikleri ki diyarımızda kırmızı zerûr dirler, bu kabilenddir. Zırnıh ve kireç ve çengan ve zibak cümlesini döğüp muzâaf iki çölmek içinde tas'id derler. Sümûmât-ı kavîyyedendir..." (v.173a)

"Hayy erbâb-ı iksir ıstılâhında zîbaktır." (v.139a) (Hydrargyrum)

"Mağmume badıncan kalyesidir." (v.331b)

"Hatmü'l-melik tîn-ı mahtûmdur". (v.142b) (Terra sigillata)

"Şi'r Farisîde mü Türkî kıl dirler. Ahlatın buharından ve muhterikasından tekevün ider Gayetde yabisdir ve hayvanın şî'rinin havassı ol hayvan ile zikr olunur ve şî'r-i mutlakdan murad şî'r-i insandır. Sirke ile ısladup kelb-i divâne ısırmış yareye zimâd olursa semiyyeti def'idir..." (v.227a)

Müfret devaların felsefesine (hıtlar nazariyesi) ilişkin açıklamalar: Bu

eserde müfret devaların felsefesine ilişkin açıklamalara yer verilmiştir. Teşhis-i evvel ve Teşhis-i sâni'de yer alan bu açıklamalarda müfret devâların hayvani, madeni ve nebati oluşlarına göre elde edilme zamanları, şekilleri, devaların kuvvetleri, mizaçları, dereceleri, keyfiyetleri; gıda ve devaların sıfatları, fiilleri, benzerleri gibi bilgilerin yanısıra konuyla ilgili bazı istılahların açıklamaları da yer alır.

Eserin kaynakları: Muhammed Mü'min Tankabunî'nin 61 kaynaktan ve babasının konuyla ilgili toplamalarından faydalanarak, ayrıca kendi tecrübe ve gözlemlerine dayanarak hazırladığı bir eserdir. Eserin tercümesinde ise mütercimi Ahmed Sâni'nin açıklamaları, notları ve İbn Şerif, İsa Efendi gibi müelliflerden bazı alıntılar yer alır.

Müellifin katkıları: Tankabunî eserinde kendi gözlem, tecrübe ve buluşlarını da aktarır ve bunları metin içinde yer yer ifade eder. Bununla ilgili bir kaç örnek vermek gerekirse,

"İhlîlec-i asfer... amma esbâb-ı şerhinde sersam-ı safra ilacından olan ihtikânda halile-i mezkûrdur ve bu kavil memdûhdur. Hakir südde ile ve gayetde vec' ile olan safra-i kürrasi ishâlinde huknelerde bi'd-defat isti'mal itdüm, illeti def' eyledi..." (v.57a) (Myrobalanus citrina)

"Târik-i istimâl-i çöpiçini... zira tezayüd-i kuvvetine bâis olur ve bazıları bir defa kaynatdıklarını kurudup tekrar bir defa dahi kaynadup içilir, dimişdir. Ve fakir zann iderim ki, çöpiçini tenâvülünden feragat eyledikten sonra anları kaynadup su yerine bir müddet içse bazı emraz-ı müstahkimede gayetde nâfi ve gülâb ve sâir mukattarlarda evlâ olur... amma bu fakir zann iderim ki, perhiz illet ve mizâca muvaffik olmak gerekdir... evlâ olan vafirce çöpiçiniyi döğüp üç gün nuk' eyledikten sonra kaynadup helvâyı ol su ile tertib ideler ve mâcûnlarla dahi aseli ol su ile kivâma getirüp sâir eczâyı mezc eylemekde cirmini isti'malden ihtiraz ide-

ler. Zira hakir müşahede eylemişimdir ki seriân nef'i için isti'mal idüp gerçi bir mikdar müntefi oldular..." (v.371,372b) (Similax China)

"Tarik-i isti'mal-i mâ-i varak-ı hulâf .... ve ashâb-ı suâle dahi müfiddir ve hakir ekser mevadda tecrübe eylemişimdir, söğüt varakını döğüp..." (v.374a) (Folium Salicis)

"Düstûr-ı istihrâc-ı mâ-i kibrit... siyahlığını izale murad iderler ise ol suyu münâsib küçük kar'a içre ki sülüsünü ya rub'ını doldura ve vaz' idüp inbiki muhkem vasl eyledikten sonra gayetde hafif ateş üzere taktir ideler ve bu amel hakirin tasarrufatındadır" (v.374b) (Sulphur)

Mütercimin katkıları: Mütercim Ahmed Sâni, bazen metin içinde "mütercim dir ki" başlığıyla veya hiç başlık kullanmadan, bazen de sayfa kenarlarında "minhu" ibaresiyle şerhler yapmıştır. "musânnîf" olarak adlandırdığı müellif için "musannifin kelamı ıztırâba düşdi", "Bu makamda kelam-ı musannif ıztırâbdan hâlî değildir" gibi ilgi çekici ifadeler kullanmakta; tenkidini yaptığı meseleye "hak budur ki" "zahir budur ki", "udûl olundı" gibi ifadelerle açıklık getirmektedir. Bu şerhlerin büyük bir kısmı "Müfredât" bölümünde yer alır.

Sayfa kenarında açıklama yapıyorsa, açıklama yapmak istediği yere genellikle kırmızı mürekkeple küçük bir işaret koymakta, sayfanın kenarına da aynı işareti kondurarak yanına açıklamasını yapmaktadır. Açıklamalar genellikle bir-iki cümleyi geçmez.

Ahmed Sâni sayıları bir hayli olan bu açıklamalarında, müellifin verdiği deva isimlerindeki imlâ hatalarını düzeltir; anlaşılmayan konuları, kelimeleri açıklar; müellifin verdiği bilgilere değişik kaynaklardan bilgiler ekler; eserde verilen deva isim ve karşılıklarını tenkid eder -bu özellikle Türkçe kelimelerde sık görülür- ve düzeltir; hatalı bulduğu bazı ifadeleri, ke-

limeleri vs. değiştirmiştir, bunları açıklar; müellifin yanlış anladığı konuları tenkit eder ve düzeltir; müfredât kısmından sonraki bölümlerde ise farklı uygulamalar ve usuller teklif eder veya mukabil usuller önerir vs. Belli konu başlıkları altında toplanamayacak olan bu şerhlerden değişik konularda bazı örnekler vermek istiyoruz:

"Katâif Farisîde rişte-i hatâi dirler. Mütercim dir ki diyarımızda maruf olan tel katâife evlâd-ı Arab künâfe ve yassı katâif dirler. Zahir budur ki rişte-i hatâi tel kataif olmak gerekdir. Intiha asel tenavülü..." (v.279b)

"Sümük Türkîde ism-i 'azmdır. Hak budur ki musannif gâhice lugatlar beyân ider ki ahir yirde ne görülmüş ve ne de işidilmiştir. Bildiğimiz 'azmdır (kemik) mânâsına olan sünükdür. Sümük ise burundan seyelan iden muhatadır." (v.215a)

Yukarıdaki örneklerde Tankabunî'nin verdiği deva açıklamalarını düzelten ahmed Sâni, aşağıda vereceğimiz örneklerin birinde müellifin verdiği "kümdür dumanı elde etme" usulüne farklı bir usul daha önermekte, diğer örnekte ise verilen usulün 'daha evla' nasıl olabileceğini bildirmektedir:

"Amel-i dühanü'l-kümdür inbât-ı şî'r için müccerebdir. Günlük parelerini çerağ fitili tahtına doldurup katılaya, ateş virdikten sonra kadeh gibi bir nesneyi üzerine menkusen vaz' idüp müctemi olan düdeyi ahz ideler ve sâir buna mümasil olan nesnelere dahi düdesi bu tarik ile alınır. Mütercim dir ki, günlüğü ve emsalini nâr-ı hafif üzere ihrak idüp düdesin almak dahi mümkündür..." (v.369b) (Boswellia carterii)

"Sevik... Türkîde kavrulmuş un ve kavut dahi dirler... Hububatı kavurup bir defa ıscık su ile ve bir defa mâ-i bârid ile gasl eyledikten sonra un iderler..." (v.219b)

"Hak kelâm budur ki hubûbatı kavurup un eyledikten sonra nefh ve rihını taklil için birkaç defa ıscık su ile ve ba'de mâ-i bârid ile gasl idüp isti'mal eylemek evlâdur." (v.219b)

Ahmed Sâni bazen müellifin kullandığı kelimelerde gözüne çarpan imla hatalarını düzeltilmiş veya hatalı bulunduğu ifadeleri değiştirmiştir:

"Süzâb-ı agriya Süryanide ism-i ....." (v.201b) (*Ruta graveolans*)

"Musannif bu maddeleri ve süzâbı dal-ı mühmele ile yazmışdır lakin süzâb zal-ı mu'ceme ile olduğu meşhurdur." (v.210b)

Yukarıki örnekte olduğu gibi bu düzeltmeleri bazen metinde düzeltmeden sahife kenarında yapmış, bazen de şimdi vereceğimiz örneklerde olduğu gibi metinde düzeltilmiş ve bunu bildirmiştir:

"Fırfır Magrib ıstılahında..." (v.263a) (*Portulaca oleracea*)

"Musannif nun ile firfin yazmış idi, lakin hatalıdır" (v.263a)

"Sandiritis.. üzüm çubuğu kurbunda nabit ve evrakı kesir ve kişniş.." (v.217a) (*Stachis recta*)

"Asıl nüshada kesir yerine büzürg vaki olmuş idi. Lakin kebir ile kesir birbirine müşabih olmağla hata eylediği vazih olmağla, udul olundu" (v.217a)

"Şend... tahsin-i rayiha için zarf-ı â'lâ ve öd ve sandal yağları ile tılâ olunursa câizdir" (v.229b) (*Mullus barbatus*)

"Asıl nüshada müsamâha olunup öd ve sandâm ile tıla olunursa demşşidi." (v.229b)

Bazen de müellifin vermediği bilgileri ekler; farklı kaynaklardan aktarmalar yapar ya da kendine göre yanlış olan bilgileri düzeltir:

"Kar'a Farisîde kedû ve Türkîde kabak dirler..." (v.273b) (*Cucurbita*)

"Amma diyarımızda envai kesirdir. Dolma kabağı ve bal kabağı ve helva kabağı dirler" (v.273b)

"Kardamânâ Kerdâmûmun. Yunanîden muarrebdir ve nebatı papadyaya şebih lakin andan ekber ve köki" (v.272a) (*Cardamine pratense*)

"İbn Şerif, Türkîde geyik zırası dirler, eti, kokusu olur. Kastamonî'de geyik kemmunu dirler, kuru ete ekerler dimiş"

(v.272a)

Zemec Farisîde çerâğ ve Türkîde..."
(v.193a) (Falco Haliaetus)

"Halimî lugatında, çerağ balaban di-
dikleri kuşdur, Arabîde sakar dirler, di-
miş" (v.193a)

Ahmed Sâni zaman zaman Tankabunî'nin kaynaklarını tenkit eder. Mesela,

"Kulb evvelin zammı ve bâ-i muvah-
hide ile varakı zeytun varakına şebih... ve
dallarının etrafında ikiye münkasım sak
gibi nesnesi ve üzerinde hurde varakları
olur bir nebattır ve dâneleri evrâkı bey-
ninde ve taş gibi katı ve müstedir ve siyah
ve huşunelidir..." (v.281a) (Lithosper-
mum)

"Diskoridus ve sâir etibba ak olur ve
mevâzi'-i huşne ve emakin-i 'aliyyede bi-
ter dimişdir. Lakin musannif Tezkire-i
Davud'a mağrur oldu. Zira andan gayri
hiçbir kimsenin siyah ve huşunetli olur
didüğü maruf değildir." (v.281a)

Ahmed Sâni'nin yaptığı bu haşiyeler-
den bazıları da anlaşılmasınca bulunduğu ifade-
lerin açıklanmasına yöneliktir.

"Sesferas? lisan-ı Efrencde bir ağaç-
dır ki illet-i nar-ı Farisîde çöpiçini maka-
mina... (v.203b) (?)

"Nâr-ı Farisîden muradı zahir budur
ki Frenk marazı diyü şayi' olan illetdir." (v.203b)

"Semek ...ve kebâbi yağı ile kavrul-
muşundan evla ve eltâf-ı ağdiye ve ..." (v.213b)

"Eltâf-ı ağdiye didüğü kendüden
dem-i rakik hasıl olur mânâsınadır. Yoh-
sa asîrü'l-hazm ve galizü'l-cevher oldu-
ğundan şüphe yoktur." (v.213b)

Bazen de aşağıdaki örneklerde oldu-
ğu gibi, müellifin atladığını düşündüğü
bilgileri ekler:

"Gâr..... ve bir nev' dahi olur
ki Yunanide hemâzafni dirler, yer defnesi
dimektir. Dalları etval ve varakının..." (v.255a) (Laurus nobilis)

"Bu makamda kelâm-ı musannif ıztı-
raptan hali değildir. Zira bu mahalde ek-
ser etibba bir nev' nebât dahi olur ve va-

rakı yabani mersin varakına şebih ve dal-
ları bir karış kadar olur ve gâr-ı Iskende-
rani dirler diyü tafsil eyledikten sonra bir
nev' dahi olur, hemazafni dirler, dalları
evvelkiden etvaldir, didikleri gar-ı isken-
daraniye nisbet ile dir. Musannif ise ol
nev'i zikr eylemediği ecilden dalları etval
didüğü maruf olan defne ağacına nisbet
ile münfehim olur." (v.255a)

Verdiğimiz bu örnekleri arttırmak
mümkündür. Ancak biz mütercim Ahmed
Sâni'nin üzerinde durduğu hususlarda bir
fikir vermeyi sağlamak maksadıyla, yaz-
dığı 200'ü aşkın ek arasından, çeşitli ko-
nulara bazı örnekler seçtik.

D) Eserden seçilen "müfred devâ" örnekleri

a) Nebati

"Gâr Türkîde defne ve tefne dirler.
Bin seneye dek baki kalur bir ağaçdır.
Yunan indinde gayetde muhterem ve va-
rakı hoş-bû ve zeytun varakına şebih ve
bir kısmı söğüt varakına şebihdir. Ve se-
meri fındık kadar ve kıvrı rakik ve siyah
ve habbi sufrete mail kırmızı ve iki kısma
münkasım ve râyihası hoş ve acıdır.
Sâniyen âhîrinde hâr ve yâbis ve habbi-
nin harâreti sâir eczasından ekser ve va-
rakının matbuhı rahm ve mesaneye muva-
fikdir. Ve zımadi haşerat sokmasına nafi
ve etmek ya kavrulmuş arpa unu ile evcâ-
yı harreyi müsekkîn ve sirke ile matbuhını
mazmaza vec-i esnana müfid ve suyunu
haneye serpmek ve iftirâşı haşerati ve si-
neği dafi' ve şurbi mukayyi' ve habbi mu-
hallil ve müdirr ve cem'i sümümün tiryakı
ve rahmdede uşağı katil ve fehmi mukavvi
ve rebv ve dik-ı nefes ve sual-i kadim ve
riyah-ı galize ve mağz vu kuluncı ve ciğer
ve mesane ve bükrekte olan marazlar ve
taşları ve tihal ve vesvas ve sar'a ve vec-i
mefasıl ve bel ağrısını ve ihtibas-ı hayzı
dafi' ve asel ile em'ada ve akciğerde olan
karhaya müfid ve gül yağı ve sirke ile tak-
tiri sıklet-i samî'a ve üznde olan devi ve
tanine ve zımadi bahaka müfid ve evram-ı
bârideyi muhallildir ve mikdâr-ı şerbeti
bir miskal ve bedeli sâzec ya habbü'l-

mahleb ya centiyana ya acı bademdir. Ve mideyi merha ve muslihi anison ve sadre muzurr ve muslihi kesiradır. Ve habbü'l-garin furzecesi rahimdeki uşağı mahrec ve su'utı lakveye ve matbuhında cülus emraz-ı mak'ad ve rahme nâfi'dir ve kökinin kısrından tokuz kıratı taşları mahrec ve ciğerin emrâz-ı bâridesine nafi ve çöpini istishab husul-ı hacât ve kabul-i 'âmma ve irtifa'-ı câhâ bâis ve suyu ile hamamda igtisal seheri mubattaldır. Ve çeharşenbe günü kabl-i tulû'ü's-şems mefkudü'z-zevc olan kimse anınla buhurlansa izdivac müyesser olur, mücerredir derler. Ve defne yağına, danelerini su ile kaynadup üzerine keıııı aludlar yahud taze varaklarının ve danelerinin usaresini zeytun yağı ile usare mahy olunca maynadırlar. Muhallil ve akvat-i'urûkı müfettih ve yorgunluğu ve vec'-i 'asabi vehumeyyat-ı bâride olan ditremeyi ve vec-i üzün ve nevazil ve cereb ve hikke ve balgami demregi ve dâü's-saleb ve ihtilacı ve re'sde olan mütekarrih konağı dafi ve su'utı şakikaya müfid ve şurbi soğulcanları katil ve müverris-ı gaseyandır ve bir nevi dahi olurki Yunanide hemazafni dirler, yer defnesi dimekdir. Dalları etvâl ve varakının arzı ve huşuneti ekserdir. Magribde anınla dibagat iderler. Usaresinin furzecesi hayzı müdirr ve varakını şarab ile mağzı müsekkindir" (v.225a-b) (Laurus nobilis)

b)Hayvani

"Seretan-ı nehrî Fariside har-çeng ve Türkide tatlu su yengedirler. Derecesi saniyede bârid ve ratb ve bir mikdar câzib ve muhallil ve dişisi efdal âlâmeti arkasına iğneyi sokdukda bir ak su zahir olur. Mahrürü'l-mizac kimselerde kuvvet-i cima'ıyyeyi muharrik ve kesirü'l gıza ve batiü'l-hazm ve kerefis ve râzyâne ile matbûhundan üç ukiyyesi taşları müfettit ve hayzı ve fuzelâtı müdirr ve badrûc ile meshûki semm-i akrebe ve şarab ile usr-ı bevl ve eşek südi ile akreb ve ruteyla sokmasına ve döğüp sıkup usâresi ile garğara hunnâka ve boğazda olan evca'a seri'ü'l-eser ve taze döğülmüşünü zimad sümûm ve demrin ve dikenleri câzib ve

akreb sokmasının vec'ini müsekkin ve evrâm-ı harreyi muhallil ve gözlerini ta'lik hummâ-yı gıbba müfid ve ayaklarını secer-i meyvedar üzere talik sukut-ı meyvelerine nafi ve iki üç danesinin etrafını kesüp cevfini üzüm çubuğu küli ve tuz ve su ile gasl eyledikten sonra ma-i saf ile tathir ve mukaşser arpa ile tabh idüp içseler sill ve dikk ve yubuset-i aza ve hararet ile olan hüzal-i müferrite mücerreb ve samg ve edviye-i münasibe ile muharrikinde kezalik bu tesir mukarrerdir. Ve bevasıra gayetde nafi ve muharrikinin zimadi memede olan seretana tecrübe olunmuşdur ve bir kaç danesini diri iken kalaysız bakır zarf-ıçinde küll olunca ihrak idüp her gün bir mil'akasını tokuz ukiyye su ile şurb kelb-i divane ısırmış kimseden semiyyeti def için mücerredir. Ve gerekdir ki mevzi'-i cerahate câvşir ve sirke ve zeytun yağından masnu' merhem vaz' oluna. Ve eğer kelb-i divane ısırdığı vakitden bir müddet mürûr eyledi ise her gün iki mil'aka mikdarı vireler ve dirler ki bu emr için ihrak olunmak da şartdır ki şems-i esede tahvil idüp şira-yı yemânî tulu' itmiş ola. Ve şems mukabele-i kamerde olmaya ve kezalik bir cüz' muharrik-i mezkure nısf cüz' kündür centiyane ve aşer cüz' izafe idüp dört beş gün üç miskalini ma-i bârid ile içseler yine bu eser mukarrerdir ve asel ile kaynamış küllüni zimad ayakda ve makadda olan şikaka ve bürudetden ve madde-i seretaniden hadis şikaka nafi'dir. Ve dirler ki mesaney muzurr ve muslihi tin-i Kıbrısı ve tin-i mahtum ve mikdar-ı şerbeti muharrikin-den üç miskal ve ham ve matbuhundan beş miskaldir". (v.202b-203a) (Cancer fluviatilis)

"Seretan-ı bahrî Fariside har-çeng-i deryâî dirler. Türkide deniz yengeci demek olur. İki kısımdır. Birisi deryadan çıkdıkda tahcir ider. Sadefü'l cism ve andan elyen ve seretan-ı nehri kadar ve ondan asfer hacerdir. Sâniyede bârid ve yâbis ve muharrikinin cilâ ve taltifi ekser ve tabakat-ı 'aynda munassab olan rutubatı müceffef ve adalât-ı ayn mukavvi ve zifre ve sulak ve dem'aya müfid ve cera-

hatin demini kâti' ve senûnî esnânı câli ve tılası kelef ve nemeşe naî'dir. ve kısm-ı ahiri seretân-ı nehrî gibi değildir. Gâyetde ak ve köstebeğe şebihdir. Deylem ve Tankabun'da balık sayd idenler olmalarını vaz' idüp anınla balık avlarlar. Barid ve ratb ve yanmışının fi'ili kısm-ı evvelden ez'af ve tenavüli katildir" (v.203a) (Canser marinus)

c) Madeni (Anorganik)

"Akik â'lası Yemenden zuhûr eylediğinden diyarımızda Yemenî dimekle ma'ruf hacerdir. Efdali kırmızı ve sarı ve ak olanıdır. Sâniyede bârid ve yâbis ve muharriki eltafdir. Ve kalbi mukavvi ve tihal ve ciğer süddelerini müfettih ve taşları müfettit ve hafâkanı dâfi'dir ve şurbi ve zürûri cemi' â'zâdan seyelân-ı demi kâti' ve muharriki tahrik-i esnanı dâfi' ve diş etlerini mukavvi ve basırayı cali ve hâtemi nazar-ı hasmda heybete ve icabet-i davete bâ'isdir ve bükrege muzırr ve muslihi samg ve mikdar-ı şerbeti nisf dirheme dekdir". (v.249a) (Karneol)

E) Eserin değerlendirilmesi

Gerek Tuhfeti'l-mü'minîn gerekse Gunyetü'l-muhassilîn, araştırmacılarımız tarafından kısaca tanıtılmış, ancak üzerinde derinlemesine bir inceleme yapılmamıştır. Dolayısıyla eserin kendi ve tercümesi oldukça az tanınmakta, özellikleri hakkında pek bir bilgi bulunmamaktadır.

Eseri, içindeki anorganik ilaçlar yönünden inceleyen araştırmacı Feza Günergun şöyle der:

"Bu eser anorganik maddeler bakımından İbn Baytar kadar zengin olup

yaklaşık 80 kadar anorganik bileşik ihtiva etmektedir. Eserin diğer bir önemli yönü de 17. yüzyılda yakınoğuda kullanılan anorganik maddelerin elde edilme metodlarını vermesidir. Her ne kadar verilen elde edilme metodlarını bugünkü bilgilerimizle açıklamak mümkün değilse de 17. yüzyıl Doğu kimyagerlerinin bir bileşiği elde etmek için bazen hiç gereği olmayan yollara başvurmuş ölmelerini göstermesi bakımından ilgi çekicidir"³⁴.

Eserin önemli özelliklerinden biri, Tankubunî'nin eserinin mukaddimesinde, yararlandığı tüm kaynakları liste şeklinde vermesidir. Bu kaynakça, Tuhfeti'l-mü'minîn'in dayandırıldığı eserlerin İslâm tıbbına ait olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Zaten eserin bütününe baktığımızda da tipik bir İslâm dönemi farmakoloji-müfret deva kitabı olduğunu görmekteyiz. Eserin tercümesinde ise Ahmed Sâni, İbn Şerif, İsa Efendi gibi diğer Osmanlı hekimlerinden zaman zaman alıntılar yapmıştır.

Yine bu kaynakçada dikkatimizi çeken bir başka husus, müfret deva konusunda İslâm tıbbının önde gelen isimlerinden olan Gafiki, Beyruni, Dinaveri gibi isimlerin yer almamış olmasıdır.

Tuhfeti'l-mü'minîn'in bir diğer özelliği de müfret devalarla tedavinin felsefesini vermesidir. Tankubuni bununla kalmamış, kullanılan istilahlara ait bir sözlük de vermiştir. Eserde ayrıca müfret devaların elde edilmesi, kullanımı, ölçüleri v.s. ile ilgili ayrıntılı bilgi de bulunmaktadır.

Gunyetü'l-muhassilîn'de ise eserin mütercimi Ahmed Sâni'nin esere katkıları

34 bkz. Feza Günergun a.g.e. s.22

35 15. yüzyılda yaşamış ünlü bir Türk cerrahı olan Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun büyük bir bölümünü Zehravi'nin et-tasrif adlı eserinden tercüme ettiği Cerrahiyetü'l-haniye adlı eserinde kendi orijinal katkıları çoktur.

36 18. yüzyıl hekimlerinden Gevrekzade Hafız Hasan'ın Zübdetü'l-kuhliyye fi teşrihi'l-basariyye adlı eseri de 14. yüzyılda yaşamış Sadaka b. İbrahim eş-Şazili'nin Umdetü'l-kuhliyye fi em-razi-basariyye adlı eserinin birinci bölümünün tercümesini esas almakla birlikte orijinal katkıları çoktur. Bkz. n. Sarı-M.B. Aydın-M. Yıldırım: Gevrekzade Hafız Hasan ve Zübdetü'l-kuhliyye fi teşrihi'l-basariyye" III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, 20-22 Eylül 1993, Bildiri Özetleri, İst., 1993, "Türk Tıp Tarihi Kurumu Yay. No. 3". s 38.

dikkat çekicidir. Gerek sayfa kenarlarında gerekse metin içinde yaptığı düzeltmeler, açıklamalar ve eklerin yanısıra devaların Türkçe karşılıkları üzerinde de durmuş, Tankubuni'nin nadiren verdiği Türkçe karşılıkları tamamlamaya çalışmıştır.

Esere muhtelif katkıları olan Ahmed Sâni'nin orijinal bir eser yazmaktansa, bilgi ve birikimlerini bu şekilde aktarması da ilgi çekicidir. Şerafeddin Sabuncuoğlu³⁵, Gevrekzade Hafız Hasan³⁶ gibi hekimlerimizde de örneğini gördüğümüz bu tarz Osmanlı müelliflerinin yaptığı katkıların geri planda kalmasına yol açmıştır.

F)Ekler

Ek-1 Eserin "İçindekiler" kısmı

Teşhis-i evvel Mahiyet ve kuvvet ve mikdâr-ı şerbet-i edviyede beyne'l-etibba vaki olan ihtilâfların sebebi ve şurût-ı ahz-ı edviye ve derecât-ı erbaa' ve aksâm-ı kuvva-yı edviye zikrindedir (v.3b-7a)

Teşhis-i sâni: Sıfat-ı edviye ve agdiye ve e'fal-ı külliye ve müşabih-i külliye dahi şol isimler ve lugatlar beyânındadır ki bu kitabda vesâir kütüb-i edviyede mezkûr ve müstamel olmağla bilinmesi lazımdır (v.7a-12b)

Teşhis-i sâlis: Edviye-i müfrede ve agziye-i müfrede ve mürekkebinin hurûf-ı heca tertibi üzere mahiyyeti ve havassı ve keyfiyeti ve muslihi ve bedeli ve mikdar-ı şerbeti ve Yunani ve Süryani ve Arabî ve Farsî ve Hîndî ve Türkî lisanlarıyla edviyenin isimleri beyânındadır. (v.12b-355a)

Teşhis-i râbi: Müdava-yı sümum beyânındadır. ve beş faslı müştemildir. (v.355b).

Fasl-ı evvel: Tesir-i sümümü men' ve andan ihtiraz beyânındadır. (v.355b-356a)

Fasl-ı sâni: Sümüm beyninde müşte-rek ilaçlar beyânındadır (v.356a-357a)

Fasl-ı sâlis: Sümüm-ı meşrube-i marufe ilacındadır (v.357a-359a)

Fasl-ı râbi Sümüm-ı mejduga-i maru-

fe ve alat-I mesmume cerahati ilacındadır. (v.359a-362b)

Fasl-ı hâmis: Haşerâtı tard ve men' iden şeyler beyânındadır (v.362b-363a)

Teşhis-i hâmis: Vezinler beyânındadır. Ve üç faslı müştemildir (v.363a)

Fasl-ı evvel: Evzân-ı sıgar beyânındadır. (v.363a-364b)

Fasl-ı Sâni: Evzân-ı kibâr beyânındadır (v.364b-365a)

Fasl-ı sâlis: bazı evzan-ı bazı evzana tahvil beyânındadır (v.365a)

Düstûrattan kısm-ı evvel: Edviye-i müfredeye müteallik imal beyânındadır. Ol beş tariki müştekildir. (v.365b)

Tarik-i evvel: Edviye-i müfrede-i mahsusanın tedbirleri beyânındadır. Ve ol beş faslı müştemildir. (v.365b)

Fasl-ı evvel: Kaide-i ihrak beyânındadır. (v.365b-367b)

Fasl-ı sâni: teşviye ve tahmis ve takliye beyânındadır (v.367b-368a)

Fasl-ı sâlis: Gasl-ı edviye beyânındadır (v.368a-369a)

Fasl-ı râbi: Bazı edviyenin tarik-i ameli ve tedbiri beyânındadır. (v.369a-370a)

Fasl-ı hâmis: Bazı edviyenin tarik-i ıslahı ve bazısının tarik-i hıfzı beyânındadır (v.370a-b)

Tarik-i sâni bazı edviyenin keyfiyeti-i istimali beyânındadır (v.370b-374b)

Tarik-i sâlis Mukattar sular ve yağlar ve ana müteallik şeyler beyânındadır (v.374b-377b)

Tarik-i râbi: Tin-ı hikmet ve zencefre ve bu misillü edviyenin san'atı beyânındadır (v.377-380b)

Tarik-i hâmis: Usûl-ı sanat-ı iksir ve umur-ı garibe beyânındadır (v.380b-381a) Bu tarik beş hall ve üç akdi ve bir hâtimeyi müştemildir (v.381a)

Hall-ı evvel: Bu fenn ashabının bazı ıstılahatı beyânındadır (v.381a-b)

Hall-i sâni: Taktir ve takid ve taklis

ve emsalinin kavaidi beyânındadır
5v.381b-383b)

Hall-ı sâlis: Sanat-ı iksir bazı alati
beyânındadır

Hall-ı râbi: Bazı suların keyfiyyet-i
ahzı ve bazı edviyenin tedbiri ve tebyiz ve
tahmiri beyânındadır (v.384b-387b)

Hall-ı hâmis: Maadinin bazı havassı
ve ıslahı ve ana müteallik nesnelere
beyânındadır (v.387b-389b)

Akd-i evvel: Kavaid-i kameri
beyânındadır (v.389b390)

Akd-i sâni: Kavaid-i şemsiyye
beyânındadır (v.390a-b)

Akd-i sâlis: İncü ameli ve imal-i mü-
teferrika beyânındadır (v.392a)

Hatime: Hutût-ı mermuze
beyânındadır (v.392a)

Düstürdan Kısım-ı sâni: Edviye-i mü-
reккеbeye müteallik olan imal ve maacin
ve hubub ve sâir müreккеbat zikrindedir
(v.392b-498a)

Ek 2-Mukaddime

Bismillahirrahmanirrahim

Ahmedullahe vâhibü'l-âmâl daima
bi'l-guduvvi ve'l-îsâl ve sallî ale'r-resuli-
l-emîn ve alâ sahbihi hüdâtü'd-dîn. *Amma*
ba'dü cemî'i erbâb-ı nühâ ve ashâb-ı
fehîm ü İkan belki ser-cümle-i nüfus
zâ'ifeş-şuur kalîlu'l-izan indinde bî-reyb ü
bî-gümân müselleme ü nümâyândır ki
fennî tıbb fi haddi zâtihi bir fenn-i celi-
lülü'l-i'tibar ve nev'-i insan hâh-ı sagir ve
kebir-hâh vazi ü refi ale'l-vechi'l-kemal
ihtiyaçları hüveyda ve aşikâr olup münzü
hadesetü'd-dünya ila hazihî'l-müddet-i
cemî'i bilad ve müdünde şüyu ve şöhrati
rütbe-i kusvaya reside olmağın cemî'i mi-
lel ü düvelden niçe feylesofan-ı
mücerribîn müzavele ve mümarese sebe-
biyle zafer-yâbî-i dakayık kesire-i nefise
ile kam-bin olup talahuk-ı efkar hasebiyle
nev-be-nev fûru-ı fenn-i mezbur güncâyış-
pezir kulup ve sūdûr olmamağla muhaddi-
re-i nazenin-i mezbureyi kîsa-i ifade ve
istifade ile iksâ matmah-ı enzar neharir

elsine-i şettâ olup kimi süver-i ibarat-ı
Süryaniyye ile tasvir ve kimi elbise-i ede-
vat-ı Yunaniyye ile ilbas ve takrir ve niçe-
si kala-yı dil-ârâ-yı elfaz-ı Farisîyye ile
tezyin ve tesrih ve bazıları diba-yı mühel-
hil-i lugat-ı Arabîyye ile tercil ve tevşih
idüp niçeler dahi envâ-ı akmişe-i elsün-i
mütenevvia ile revnak-bahşa ve bazı âhir-
i came-i dirine tabiratın came-i digere
tebdil ile ziyet-ferma olmuşlardır. Hatta
fenn-i ilm-i merkûm ebdan ismiyle
mevsûm ve menâbir-i celiletü'l-mâasir-i
elsinede bi'l-eres ratibe-i şüyu' olan ese-
rü'l-ilm ulemân-ı ilmü'l-ebdân ve ilmü'l-
ebyan hutbe-i beligasından ulum-ı müte-
hattimü'l iktibasdan olduğundan gayri ze-
ri'a-ı sıhhat emzice-i insânîyye olmağla
ilm-i edyâna mevkufün-aleyh olduğu müs-
tefad ve mefhumdur. Pes vasitatü'l-ıkd
silkü'l-leali hilafet ü şemsü'l-kilade-i vişa-
hü's-sadr-ı celalet hulasa-i dudman-ı
şehinşâhî nukade handan-ı padişahi da-
ver-i refet güster-i din halife-i rû-yı zemin
tac-dar-ı ali-güher şehriyâr-ı mekarim-
perver hurşid-i ufk-ı saltanat gevher-i ba-
zu-yı madelet ferman ferma-yı memâlik-
ara ikilil-bahş ü tac-rübâ. Nazım:

Şehinşâh-ı zemanе kahraman-ı maşrik
u magrib

Hüdâvendigâne âfitâb-ı âsmân-pâye
Cihangîr-ı müeyyed baht şâhinşâh-ı
cedd-ber-cedd

Nigezbân-ı cihân zib-i serir-i adl-i
pirâye

Hüdûv-kâmkâr-ı berr ü bahr dâver-i
alem

Şeh ve'l-ekrâm Sultan-ı şâhân hümâ-yı
saye

Elâ ve hüve es-sultân ibnü's-sultan ib-
nü-sultanü's-Sultanü'l Gazi Mahmud Han
İbn es-Sultan Mustafa Han meddâlahu
zillehu teâlâ hazretlerinin ilâ yevmi'l-ki-
yam ve şedde tütube hıyami hilafetihi bi-
evtadi'l-beka ve'd-deva zatü'l-mülkü's-si-
mat-ı hümayunları turaz-ı hil'at-i fahire-i
salah ü takva ile muttariz ve saha-i peh-
na-yı fezaile ü maarifde muhrez kabsü's-
sebak-ı kemal olan semadi-i efazil bi-ec-
maihim zill-ı zalil-i refetlerinde müker-
rem ve muazzez olup iktibası vesile-i saa-

det-i dareyn olan nukud-i giran-kadr ulu-
mı sarf ü neşr nahvine terane-i iğra ve
tahriz ile tevhir-i şevk-i ulema-i din buyu-
rup mahz-ı hulus-ı takkiye ve husal hamide-
i cibilliyelerinden naşi cevahir-yab-ı
evkat-ı nazeninlerin amme-i aleymanın
asayiş ve rahatlarına sarf belki refet-i
adile-i şamileleri hasebiyle rahş-ı hayat
bahş-ı himmetlerin misal-i tabib-i müşfik
muzmr-ı hıfz-ı sıhhat emzice-i cemi'-i va-
zi'u refi'a imale ve atf buyurmaları ile
hâlâ revnak-efza-yı makam-ı sadaret-i uz-
ma ve binahet-bahşa-yı mesned vekalet-i
kübra ferhunde-fal ü ferruh-kadem hu-
ceste-hal ü Hatem-şiyem takat-şiken-i Su-
yavuş ve nehemten birbad-saz-ı hanüman
hazele-i rezele-i rafaza-i şirar-ümnen
Beyt.

Der saff-ı hebcâ çü gurbu âverd

Der'aşe besir nebce-i liv âverd

Vezir-i celalet-masir bir habs-endişe
müşir-i mahamid müseyyer-i bülend-him-
met mekarim-pişe asaf-ı ekrem Sadr-ı
azam Ali Paşa Yesserallahu teala lehu
mayeşa hazretleri şiryan-ı ehl-i İran-ı
bed-nihadda hun-ı taaddi galeyen idüp
derûn-ı rü'ûnet meşûnlarında cây-gîr
olan madde-i kibr ü nahvet ve ahlât-ı fa-
side-i fitne ve şirret malihülya-yı mela-
netlerinin rûsuh ve iştidadına mucib ve
hararet-i humma-yı mutbika-yı habasetle-
rinin buhran ve izdiyadına müstevcib ol-
mağla nişter-i şemsir-i sertiz ve vidac-ı
gerdenlerinden kasd-ı taraf-ı Devlet-i
Aliyye kahireden kasd olundukda taraf
taraf guruh-a guruh techiz ü ikmal ve fi-
ristade-i memalik-i ehl-i dalal erzal kılı-
nan merdan-gin sinan eleddü'l-hisam ve
şuc'an-ı mübareze-kar-ı düşmen-i şikar
haydariül-intikam üzerlerine bundan ak-
dem taraf-ı vefirüş-şeref Asitane-i haka-
niyye-i Osmanıyyeden serasker-i nusret-
eser tayin buyurulup "kem min fietin kali-
letin galabet fieten kesireten bi-iznillah"
nass-ı celil mütehattimü't-tebcili misda-
kınca mincel-i siyuf ü hanacir-i hanacir
makarr ile ol fi'e-i Persiyyenin şevk-i la-
zımü'l-hakk vücud-ı habaset-aludelerin
peride ve dest-i himmet-i İskender-pesend
ile bisat-ı asayiş ü huzurların nur-ı dide

kıldıktan sonra sadaret-i uzma ve vekalet-
i kübra ile Asitane-i Aliyyeye nehzat ü ha-
raket ve ber-averde dest-i ganayim-pey-
vesteleri olan kütüb-i fünun-ı şettadan va-
lid ve ecdadı ve kendi Devlet-i Safeviyye-
de hizmet-i tabâbet ile kam-kar olan Mu-
hammed Mü'min Hüseyini'nin müfredât-ı
edviye ve akrabadin ve bazı a'mal-i tib-
biyye ve kimyeviyyeyi hâvî Şah Süleyman
namına telif eylediği Farıstyyü'l-eda ve
Tuhtetü'l-mü'minîn ismiyle müsemma
olan kitab ki fi'l-hakika bi-gaye mücerre-
bat ile müzeyyen ve elşine-i muhtelifle ile
mübeyyen ve Câmî'-i İbn Baytar'dan eş-
mel ve mütekaddimîn zafer bulmadıkları
niçe edviye ile mükemmel Arabiyye "kitab
lev teemêluhu darirun laade kerimetuhu
bila irtiyab" mazmununu ma-sadak ve
Tibbü'n-nebevi ve Tibbü'l-eimme ve
Câmî'-i İbn Baytar ve Kitab-ı İbn Tilmiz
der edviye-i müfrede ve Câmî'ül-edviye-
tü'l-Eminüddeve Tezkere-i Şeyh Davud-ı
Antaki ve Şifâül eskam ve Kitab-ı Ma la
yese'i-t-Tabib-i cehelehu ve Minhacü'l
beyân ve Minhacü'd-dükkan ve Muhtarat-
ı İbn Hübel ve Tervihül-ervah ve Kanun-ı
İbn Sina ve İhtiyarat-i Bedii ve Şerh-i
müfredât-ı Kanun li- 'Ali Geylani ve Ha-
viül-edviye ve Kamilü'l edviye ve Şamiül-
edviye li muhammed b. Zekerıyya ve Şa-
mil-i Hindi ve Kitab-ı ahcar-ı belinas ve
Münkazü's-sümum li Calinos ve Zahire-i
Harezmsâhi ve Menafü'l-hayevan ve Tez-
keretü'l-kehhalin ve Bahrü'l cevahir der-
edviye-i müfrede ve Hayatü'l- hayevan ve
Havvassül hayevan ve Câmî'-i ilaki ve
Muhtasar-ı Ebrizi ve Havi-i kebir il İbn
Zekerıyya ve Kitab men la yühzarahu't-
Tabib li İbn Zekerıyya ve Şerh-i Mucez li
Mevlana Nefis ve Şerh-i mucuz li Mevla-
na Sedidi ve Menküsat-ı Huneyn b. İshak
der tahkik-i esami-i edviye-i müfredeve
Kitab-ı tefsir-i lugat-ı Hindiyye der-edvi-
ye-i müfrede ve Terceme-i sîret-i Hindi ve
Câmî'-i Firuz-şahi müstemil ber-tefsir-i
esami-i edviye bi-Lugat-ı Hindiyye ve
Terceme sitt-i cevki Hindi ve Takvimü'l
edviye ve Künnaş-ı Bokrati ve Künnaş-ı
Musa b. Şeyyal ve Künnaşi Yuhannab.
Sirâbyun ve Künnaş-ı Fahir ve Künnaş-ı

Sahir ve Künnaş-ı Bahtısu ve Künnaş Cibril ve Necibiyyat-ı Semerkandi ve Telhisül'l-beyân ve Havassül' edviye ve Kitabü'lgarib fi havassil' acib der ilm-i sanâat ve Mermuzat-ı Cildegi Semnani ve Karabadin-i İbn Cemi ve Karabadin-i İbn Ebi Sadık ve Karabadin-i Sabit b. Kurra ve Hulasatü't-tevarib ve Kitab-ı karış li İbn Zekerıyya ve Miftahü't-tıb ve Meyamin-i Calinos'dan mehuz ve müstenbit bir kitab-ı bedi'ü'n-nemat-ı pakize nesakdır. teşrif-i mesned-i vezaret buyurdıklarında li eclil umumun'nef nesak-ı Türkiyane üzere ifrağ kalıp tercüme kılınması sevab-dide-ra-yı rezinleri olmağla müsvedd ibnü's-sevab akallü41-ibad Ahmed Sânt kenare-nişini na-muradi evail-i sinn ü salden bu ana gelince tahsil-i sunuf-ı ulum ve maarife sarf-ı nakdine ömr-i giranmaye hususan fenn-i tıbbın kısm-ı ilmi ve amelisine bezl-i makdur ü sa'yi na-mahsur eylemiş da'i-i kemın-payeleri olmağla hizmet-i mezbure ile memur oldukda sayyag-ı tabiat ol sebaik-i f'evaidi pute-i mülahazaya izabe ve dergah-ı muvaffak-ı esbâba bade'l-inabe ifrağ kalıp tercüme kılmağa ihtimam ve layiha-i perişan olan elfaz-ı şütur-gürbe ile tesvidine ikdam idüp refte refte hadd-i hitama reside ve peyveste oldukda Gunyetü'l-muhassılın fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'min'in ismiyle tesmiye kılındı. Pes bu sahayif-i pür-letaiife nıgeh-endaz-ı iltıfat olmağı zekvet-i fazl-ı bi-hesab add idüp lücce derunun tekeddüründen agah olan hak-şınasan-ı sevab-endışden mercudur ki, gaflet-i beşerriyyet ile südur iden mevaz-i dahl ü itirazı hedef-i nebbal-i ta'n kılmağa tasaddi ve ağaz ve habt ve halelin kuşe-i kalemi mekremet ile ıslahdan ihtiraz buyurmaya-lar. Ve bu sakime asl-ı mecmûa gibi beş teşhis ve üç düstûra münkasım kılındı. ve düstûr-ı sâlis ki icmâlen muâlecât beyânında olsa gerek idi. Lakin zafer-yab olunan nüshaların cemi'isinde mefkud olmağla tercemesi müyesser olmamışdır. İnşallahu teala tevfiik-i Hudâ rehber ü rehnüma olur ise bâb-ı muâlecât da netice-i efkâr-ı fuhûl-ı etıbbayı hâvî bir mecmûa-ı bedia telifi cilve-ger-i hâtur se-

dad-endışdır. Heman Hazret-i Vâhibü'l-amal şirâze-bend-i tenmik ü tahkik olmak müyesser eyleye. Ağazkerden-i terceme-i kitab ba-tevfik-i Hudavend-i mülhemü'b-sevab (v.1b-3b)

Ek3- Eser yazılırken faydalanılan 61 kaynak ve bunların tanıtılması

Bu listede yer alan eser ve müellif isimlerinin yazılışında ve sıralamasında esere sadık kalınmış; daha evvelce tanıtılan kaynaklar için ilgili sayfaya gönderme yapılmıştır.

Tıbbü'n'-nebevi: Hz. Peygamberin hıfzısıhha ve tabâbetle ilgili hadislerinin toplandığı, tasnif ve şerh edildiği eserlere verilen genel addır. Bu konuda yazılmış ve aynı adı taşıyan pek çok eser bulunduğu ve açıklayıcı herhangi bir bilgi de verilmediğinden hangi müellife ait olduğu tespit edilememiştir.

Tıbbü'l-eimme: Tespit edilememiştir.

Câmi'u İbn Baytar: Bu kaynak için bkz ?

Kitab-ı İbn Tilmiz der Edviye-i müfredede: 12. asırda yaşamış Hıristiyan hekim İbn Tilmiz'in eseridir.

Câmi'u edviyeti'l-Eminiddevle: tespit edilememiştir.

Tezkere-i Şeyh Davud-ı Antakî: Bu kaynak için bkz?

Şifau'l-eskam: 14. yüzyılda yaşamış meşhur Osmanlı hekimi Konyalı Hacı Paşa'nın Arapça olarak kaleme aldığı Şifau'l-eskam ve devaü'l-alam adlı eseri olmalıdır.

Kitab-ı Ma la Yese'i't-Tabib cehlehu: bu kaynak için bkz?

Minhacül-beyân: 12. yüzyılda yaşamış hekim Şerefeddin Ebu Ali Yahya b. İsa İbn Cezle'nin Minhacü'l-beyân fimâ Yestamiluhil-insan adlı eseri olmalıdır.

Minhacü'd-dükkân: 13. yüzyılda yaşamış hekim Kohen b. el-Attar el-İsra-

li'nin Minhâcü'd-dükkân fimâ yestamilu-hil-insan aadlı eseri olabilir. Ancak bu isimde yine 12. yüzyılda yaşamış hekimlerden Necibüddin es-Semerkindi'nin Kitabı Minhâcü'd-dükkân adlı bir eseri vardır. Burada müellif adı zikredilmediğinden kesin bir tespit yapılamadı.

Muhtârât-ı İbn Hübel: 1155-1213 yılları arasında yaşamış Bağdatlı meşhur hekim İbn Hübel'in El-Muhtar fi't-tıbb adlı eseridir.

Tervihü'l-ervah: 1334?-1413 yılları arasında yaşamış meşhur bir Türk şairi olan Ahmedî'nin tıbbî dair manzum eseri olabilir.

Kanun-ı İbn Sina: bu kaynak için bkz.

İntiyarat-ı Bedî'i: Bu kaynak için bkz.

Şerh-i müfredât-ı Kanun li Ali Geylani: 1609'da Hindistan'da ölen meşhur hekim, matematikçi ve mühendis Ali Geylani'nin İbn Sina Kanunu'na yaptığı şerhtir.

Haviül-edviye: Tespit edilememiştir

Kamilü'l-edviye: Tespit edilememiştir

Şamilü'l edviye li Muhammed b. Zekeriyya: 865-925 yılları arasında yaşamış olan İslam tıbbının büyük üstadlarından Muhammed b. Zekeriyya Ebu Bekir er-Razi'nin eseridir.

Şâmil-i Hindi: Tespit edilememiştir.

Kitab-ı ahcar-ı Belinâs: Tespit edilememiştir.

Munkâs's-sümum li Calinos: 130-201 yılları arasında yaşamış Romalı hekim Galen'in eseridir.

Zahire-i Harzemşahi: 12. yüzyılda yaşamış Seyyid Zeyneddin ismail el-Hüseyni el Cürçani tarafından Farsça olarak kaleme alınmış ansiklopedik bir eserdir.

Menâfiü'l-hayevân: İbn ed-Düreyhim'in Menâfiüd-hayevan adlı ansiklopedik eseri olabilir.

Tezkeretü'l-kehhalin: Bağdatta yaşamış Hıristiyan hekimlerden olan İsa b.

Ali'ye ait olmalıdır. Bu eser şarkta göz hastalıklarından bahseden ilk eserlerdendir.

Bahrü'l-cevahir der edviye-i müfrede: Tespit edilememiştir

Hayatü'l hayevan: 14. asırda yaşamış Kemaleddin ed-Demiri'nin Hayatü'l-hayevan el-kübra adlı eseri olmalıdır.

Havassü'l-hayevan: Tespit edilememiştir

Câmi'i-ilaki: Tespit edilememiştir.

Muhtasar-ı Ebrizi: Tespit edilememiştir.

Hâvî-i kebir li İbn Zekeriyya: Muhammed b. Zekeriyya Ebu Bekir er-Razi'nin eseridir.

Kitab men la yahzaruhu't-Tabib li İbn Zekeriyya: Bu eser de Ebu bekir er-Razi'nindir.

Şerh-i Mu'cez li Mevlana Nefis: 1449'da ölen Nefis b. İvaz el-Kirmanî'nin eseridir.

Şerh-i Mu'cez li Mevlana Sedîdî: Tespit edilememiştir

Menkulat-ı Huneyn b. İshak der Tahkik-i esami-i edviye-i müfrede: 809-873 yılları arasında yaşamış Hıristiyan-Nasturi üstadlarından bir hekim olan Huneyn b. İshak el-ibadi'nin eseridir.

Kitab-ı tefsir-i lugat-ı Hindiyye der edviye-i müfrede: Tespit edilememiştir.

Terceme-i Siret-i Hindi: Tespit edilememiştir

Câmi-i Firuzşahi müstemil der tefsir-i esami-i edviye bi lugat-ı Hindiyye: Tespit edilememiştir

Tercüme-i sitt-i cevki Hindi: Tespit edilememiştir

Takvimü'l-edviye: Bu eser 13. yüzyılda yaşamış Ebu'l-Fazl Hasan b. İbrahim et-Tiflîsi'nin Takvimü'l-edviye el müfrede isimli eseri olmalıdır.

Künnaş-ı Bokrati: M.Ö. 460-377 arasında yaşamış tıbbın babası olarak kabul edilen Hipokrat'ın eseridir.

Künnaş-ı Musâ b. Şeyyâl: Tespit edi-

lememiştir.

Künnaş-ı Yuhanna b. Sarabyun: 864? de ölen Yuhanna b. Sarabyun'un El-Künnaşü'l-kebir isimli eseridir.

Künnaş-ı Fahir: Tespit edilememiştir.

Künnaş-ı Sahir: Tespit edilememiştir.

Künnaş-ı Bahtışu: Tespit edilememiştir.

Künnaş-ı Cebri: 1006'da ölen Cebra il b. Abidullah b. Bahtışu'nun el-Kunnuş'ikebir isimli eseridir.

Necibbiyat-Semerkandi: 1222 tarihinde ölen Necibüddin es-semarkandi'nin bir eseri kasedilmiş olmalıdır.

Telhisü'l-beyân: Tespit edilememiştir.

Havassü'l-edviye: Tespit edilememiştir.

Kitabü'l-garib fi havassü'l-acib der ilm-i sınaat: Tespit edilememiştir.

Mermuzat-ı Cildeki der sanaat: Cil-

deki'nin zooloji hakkındaki ansiklopedik eseri olabilir.

Kamilüs-sınaa: 982'de ölen İranlı meşhur hekim ali b. Abbas el-Mecusi'nin Kamilü's-sınaa veya El-Kitabü'l-Maliki diye anılan meşhur eseri olmalıdır.

Kitab-ı semnani: Tespit edilememiştir.

Karabadin-i İbn Cemi': 1198'de ölen Mısırlı meşhur hekim Hibatullah İbn Zeyd İbn Hasan İbn Afraim İbn Cemi' el-İsraili'nin eseridir.

Karabadin-i Ebi Sadık: 1069'da ölen İbn Ebi Sadık en-Nisaburi'nin eseridir.

Karabadin-i Sabit b. Kurra: 836-901 yılları arasında yaşamış, abbasi halifeleri döneminde çok meşhur olan Sabi hekimlerinden olan Sabit b. Kurra'nın eseridir.

Hülasatü'l-tecarib: Safevi dönemi bilginlerinden Muhammed Hüseyini Nur-

Ek 4- Devâ adedini gösterir liste

Elif	v.13a-60a	660 devâ
Be-Pe	v.60a-89b	521 devâ
Te	v.89b-97a	138 devâ
Se	v.97a-100b	39 devâ
Cim-Çim	v.100b-113a	225 devâ
Ha	v.113a-13ba	318 devâ
Hı	v.139b-160b	231 devâ
Dal	v.160b-173a	200 devâ
Zel	v.173a-176b	38 devâ
Re	v.176b-185b	173 devâ
Ze	v.185b-198b	155 devâ
Sın	v.198b-221b	383 devâ
Şın	v.221b-232b	227 devâ
Şad	v.232b-237b	85 devâ
Dad	v.237b-239a	20 devâ
Tı	v.239a-244a	113 devâ
Zı	v.244a-b	14 devâ
Ayın	v.244b-254b	224 devâ
Gayın	v.255a-258b	58 devâ
Fe	v.258b-269a	174 devâ
Kaf	v.269a-285b	172 devâ
Kef	v.285b-303b	429 devâ
Lam	v.303b-315b	152 devâ
Mim	v.315b-336b	406 devâ
Nun	v.336b-346b	140 devâ
Vav	v.346b-349b	66 devâ
He	v.349b-353b	74 devâ
Ye	v.353a-355a	51 devâ
Toplam 5486 müfret devâ		

3-Ferâidü'l-müfredât

A)Müellifin ve eserin tanıtılması

18. yüzyılda yazılmış müfredât kitaplarının üçüncüsü olan Ferâidü'l-müfredât'ın müellifi Osmanlı devlet adamlarından Sadrazam Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Saîd Paşadır.

Doğum tarihi bilinmeyen Paşa'nın babası Paris Sefaretnamesiyle ¹ meşhur devlet adamlarımızdan Yirmisekiz Çelebi Mehmed Faizi Efendi ², dedesi Seksoncu-başı ³ Gürcü Süleyman Ağa ⁴ dır. ⁵

Mehmed Saîd Paşa, 1720'de babasının Fransa Kralı XV. Louis nezdinde elçi tayin edilmesi üzerine divan katibi olarak, onunla beraber Paris'e gitti⁶. 1724'de dönüşünde Sadaret Mektubi Kalemi'ne girdi⁷. 1726'da İbrahim Müteferrika ile ilk matbaayı kurdular⁸. Daha sonra hâcegan rütbesiyle sipahiler katibi oldu⁹. 1730'da I. Mahmud'un tahta çıkışını haber vermek için Rusya'ya, sonra 1732'de sefir olarak Paris'e gönderildi. 1733'de döndü ¹⁰. 1741'de Rumeli Beylerbeyi payesiyle sefir olarak Paris'e gönderildi ¹¹. 1742'de döndü; 1743'de defteremini vekili oldu. 1744 de Mısır'daki bazı anlaşmazlıkları çözmek için Kahire'ye gönderildi. 1745'de İstanbul'a döndükten sonra bir çok defalar def-

tereminliği sadaret kethüdalığı, nişancılık ve baş muhasebecilik görevlerinde bulundu ¹². 1755 de sadrazamlığa tayin edilen Paşa, bu görevinden, 5 ay 7 gün sonra, 1756'da azledildi ve İstanköy adasına sürüldü. İ.H. Danişmend, "mizac-ı zamane-de olan televvüne" uymadığı için azledilmiş olduğundan bahsedildiğini bildirmektedir ¹³. Ancak kısa bir süre sonra Hanya sancakbeyliğine tayin edildi; ardından 1757'de Mısır, 1759'da Adana, 1760'da Konya ve 1761'de Maraş valiliği görevlerinde bulunan Paşa aynı tarihte Maraş'ta vefat etti ¹⁴.

Kısaca hayat hikayesini vermeye çalıştığımız Mehmed Saîd Paşa'yı kaynaklar "edip, hüner sahibi, çok iyi yetişmiş, alim ve fazul bir devlet adamı" olarak tanıtır ¹⁵. Ayrıca S.N. Gerçek, Fransızca vesikalarda kendisinden, "asil, sevimli ve garp adetlerine vaktif olduğu, sorulan suallere Fransızca olarak verdiği cevaplardan ve hazır cevaplıklarından, Fransızca'yı herhangi bir sefirden daha iyi bildiği" şeklinde bahsedildiğini de bildirilmektedir¹⁶.

Mehmed Saîd Paşa'nın 1720'de babasıyla birlikte gittiği Fransa görevi, onun yetişmesinde büyük rol oynamıştır. Gerek Fransa'nın gerek Avrupa'nın adetlerini ve

1 1720'de elçi tayin edildiği Paris'te geçirdiği yılları anlatan bu eser için bkz. A.H. Tanpınar: 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi 4. bs. 1976, s. 43-44

2 Geniş bilgi için bkz. Mehmed Süreyya a.g.e., 4.c., s.226; Bursalı Mehmed Tahir; a.g.e. 3.c. s. 164, İ.H. Danişmend: İzahlı Osmanlı Kronolojisi. 5. c. İst., (t.y.) s. 60.

3 Yeniçeri ocağı ortalarından 71. Orta hakkında kullanılan bir tabir. Geniş bilgi için. bkz. M. Z. Pakalın: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü. 3. c. ist. 1972, Milli Eğitim bsm. s.150.

4 bkz Mehmed Süreyya a.g.e. 4c. s. 226; İ.H. Danişmend; a.g.e. 5c. s.60 S.N. Gerçek: Türk matbaacılığı. İst 1939, s. 44

5 Eserin Ferağ kaydında da bu künye verilmiştir. "Mehmed Saîd b. Mehmed Süleyman bkz. Feraidü'l-müfredât: Süleymaniye ktp. Esad efendi 2489, v. 472.

6 Mehmed Süreyya a.g.e. 3c. s.29;İ.H. Danişmend; a.g.e. 5c.s.60. F.R. Unat: Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri Ankara, 1968 "T.K. Yay. VII. Seri Sa.8". 55.

7 Mehmed Süreyya a.g.e. 3c. s.29

8 Mehmed Süreyya a.g.e. 4c. Bursalı Mehmed Tahir; a.g.e. 3.c. s.164. S.N. Gerçek: a.g.e. 77-78; A.H. Tanpınar: a.g.e. s.45

9 Mehmed Süreyya a.g.e. 3c. s30

10 F.R. Unat: a.g.e. s.69-71

11 Mehmed Süreyya a.g.e. 3c. s.30; F.R. Unat: a.g.e. 72

12 Mehmed Süreyya a.g.e. 3c. s.30 S.N. Gerçek a.g.e. s.72

13 İ.H. Danişmend; a.g.e. 5c s. 60, Mehmed Süreyya a.g.e. 3c. s.30

14 Mehmed Süreyya a.g.e. 4c.;Bursalı Mehmed Tahir; a.g.e. 3.c. s.164.; H. Danişmend: a.g.e. 5.c.

15 M. Süreyya: a.g.e. 3 c, s 30; İ.H. Danişmend a.g.e., 5.c, s.60

*âdâbını öğrenerek, bilimsel, teknik ve kültürel müesseselerini yakından inceleme imkanı bularak*¹⁷ dönmüş ve Fransa'da yakından görme ve inceleme imkanı bulduğu matbaanın ülkemizde de kurulmasını sağlamıştır. S.N. Gerçek, matbaanın kuruluşuyla fiilen pek meşgul olmadığını ancak içtimai mevkiinin ve şahsiyetinin pek çok faydası dokunduğunu, matbaa kurulduktan sonra ne gibi bir faydası olduğunu da bilemediklerini ifade etmektedir¹⁸. Ancak, A. Hamâdi Tanpınar onu yinede 18. yüzyıl garplılaştırma hareketinin belli başlı şahsiyetlerinden olarak tanıtır ve, "*İbrahim Müteferrika'nın yanbaşında ortağı Mehmed Saîd Efendi'nin adını zikredersek, XVIII. asrın başında yetişen, garba yaklaşmak veya ondan istifade etmek isteyen belli başlı şahsiyetleri tanımlamış oluruz*"¹⁹ der.

Mehmed Saîd Paşa'nın konumuz olan Ferâidü'l-müfredât 'dan başka eserleri de vardır: İsveç'deki sefirlik anılarının yer aldığı ve "Mehmed Saîd Efendi'nin Takriri" olarak bilinen, İsveç dönüşünde sadrazamlığa sunduğu takrir, Osmanlı-İsveç ilişkilerinin ilk dönemlerine ait değerli bir belgedir. Ayrıca 1741-1742'deki Fransa sefirliğine ait ikinci bir takriri olduğu söylenirse de henüz ele geçmemiştir. Bunlardan başka Farsça olarak kaleme aldığı Dîvân-ı Yekta ve Menasık-ı Kudüs isimli iki eseri²⁰ daha olduğu bildirilmektedir²¹.

Kaynaklar ayrıca, Şeyh Murad zaviyesi yakınlarında hamam, Sariyer'de tekke ve Yûşâ Dağında bir mescid inşa ettirdiğinden de bahsetmektedirler¹.

Mehmed Saîd Paşa'nın gördüğü tahsil hakkında herhangi bir bilgimiz yok. Tababet tahsili görmüş müdür, tıbbâ ait başka

eseri var mıdır bilemiyoruz. Kaynaklar bu konuda bir bilgi vermedikleri gibi kendisi de eserinin mukaddimesinde herhangi bir şey söylemez. Ancak eserinde tedaviyle hiçbir bilginin bulunmayışı ve eseri yazış gayesini anlatırken kullandığı ifade, onun ağır devlet sorumluluğu altında farklı bir merak olarak müfredât kitaplarını okuduğunu ve böyle bir eserin gerekliliğine inanarak bu tasnifi yaptığını düşündürmektedir.

Mehmed Saîd Paşa Ferâidü'l-müfredât'ın önsözünde tıp ilminin temeli kabul ettiği "*fenn-i müfredât*" ile ilgili eski eserleri okumayı, incelemeyi çok sevdiğini çünkü ilahi yaratılıştaki hayret uyandıran şeyleri ve sayısız sırların garipliklerini bu şekilde müşahade ettiğini bildirmektedir:

"... *ilm-i tıbbın rûkn-i a'zamı olan fenn-i müfredât ecell-i fûnûn-ı riyâziyyeden olmağın bu fakir ekseriya fenn-i mezbûrda olan müellefât-ı kadîme mütalaasına meşgûf ve bu vechile acaib-i sun'-ı ilâhi ve garaib-i esrar-ı na-mütenahi müşahadesiyle me'lûf olup...*" (v:1b)

Bu eserleri okurken görmüştür ki çeşitli memleketlerdeki eski ve yeni aşşablar²³ birbirlerinin yazdıkları eserlerin mirasçısı olmakla beraber farklı diller ve değişik istihlalar sebebiyle bu mirası gereği gibi kullanamamakta, her birinin isimlendirilmesi ve vasıflandırması farklı farklı olmaktadır. Bundan başka her şahıs kendi eserinde ulaşabildiği kadarını yazmış ve 'ilk gelenin sonra gelene bıraktığı nice şey vardır', sözüne uygun olarak, sonradan gelen aşşablar da sonradan bulabildikleri maddeleri kaydettikleri için bazı eserlerde bulunan maddeler sonra yazılan

16 S. N. Gerçek a.g.e. 78

17 F.R. Unat: a.g.e. 71; M.N. İnuğur: basın ve Yayın Tarihi, 2. bs., İst., 1982, s. 154

18 S.N. Gerçek a.g.e. s.72

19 A.H. Tanpınar: a.g.e. s.47

20 Bursalı Mehmed Tahir; a.g.e. 3.c. s.164.İ.H. Danişmend; bu bilgiyi "bazı Farsî eserleri vardır" şeklinde verir. bkz. İ.H. Danişmend; a.g.e. 5c s. 60.

21 Yaptığımız araştırmalarda İstanbul Kütüphanelerinde bu eserlere tesadüf edemedik.

22 Mehmed Süreyya a.g.e. 3c. s.30

23 Aşşab: eczacı. Geniş bilgi için bkz. N. Sarı; "Osmanlı darüşşifalarında tayin edilecek görevlilerde aranan nitelikler" s. 38.24. Bu 23 kaynağın listesi eserin sonunda ek. 2 de verilmiştir

eserlerde bulunamaz olmuştur:

"... *kadîm ve hadis-i aşşabin bilad-ı birbirlerinin tahriratına varis lakin ihtilaf-ı elsine ve tagayür-i istilah-ı emkine her birinin evsaf ve esmasında niçe güne tehalüfe bais olduğundan maada her şahıs yazdığı kitabda zafer-yâb olduğu mer-tebesin tahrir ve kem tereke'l-evvel li'l-ahiri müeddasinca, pes, âyende-gân-ı aşşabin dahi sonradan zafer-yâb olabildikleri mevaddı zabt u tastir idüp bu sebepten bazı telifatda bulunan madde ahirinde nâ-yâb olmağla...*" (v.1b)

Mehmed Saîd Paşa bu şekilde çeşitli sebepler sıralar ve sonuca bağlar: Eski ve yeni eserlerdeki tüm maddeleri kapsayacak bir kitap yoktur. Böyle bir eserin olmayışı da bazı güçlükler yaratmaktadır. Müfret deva isimleri farklı eserlerde bulunduğundan bir maddenin isminin araştırılması için pek çok kitabın hatta kütüphanelerin taranması gerekmektedir, bu da ihtiyaç sahiplerinin zahmet çekmesine sebep olmaktadır:

"... *cümleyi hâvi bir kitap olmayub esma-i müfredât kütüb-i müteferrikada kaldığından bir maddenin ismi tetebbuu niçe kitab belki kütübhâneler istikhasına müeddi ve bu cihetle erbâb-ı hacatın zahmet ve tekellüfatına badi olduğu...*" (v.1b-2a)

Paşa bu şekilde düşünerek hâlâ hekimlerin elinde olan İbn Baytar... (burada 23 kaynak adı sıralar) ²⁴ ve bunlara benzer güvenilir müfredâtı ve lugat kitaplarında bulunan deva isimlerini toplayıp tasnif ederek zikredilen fenlerdeki lisanlarda fihrist gibi defter vücuda getirmek istemiştir:

"... *olduğu mülahaza olunarak hâtır-ı fâtire lâyh oldu ki el'an eyadi-i etibba mütedavil olan İbn Baytar... (23 eser)... ve sair bunlara mümasil müfredât-ı eczâ ve lugat-ı etibbadan mevsuku'l-kalem telifatda müctemi' olan esma-i aşab ve akabir sefer-i vahide iltikat ve iktifa olunsa fenn-i mezbure fihris misillü bir defter-i*

huceste-muhbir olmak nihâl-endişesi rişegir-i zemin-i dil-i bi-karar olmağın talaben..." (v.2a)

Paşa, "Allah rızası için yaptığı bu hizmette" takip ettiği usulü de anlatır. Arapça ve Farsça kitaplardan çıkardığı kelimeleri kendi ibarelerini korumaya özen göstererek Türkçeye çevirmediğini, asılları gibi aktardığını, Yunanca ve Latince gibi ecnebi kelimeleri de asıllarında hareketleri verilmediğinden mecburen yine Arapça ve Acemce imlâ ile yazdığını ve adet olduğu gibi hece tertibine uyduğunu belirtir:

"... *taleben li-merzâti'llahı Teâlâ hidmet-i merkûmeye teşmir-i sâk ve şedd-i nitak olunup kütüb-i Arabiyye ve Farisiyyeden me'huz olan lugatı ihtimamen li hıfzı ibaratiha Türkiye nakl itmeyüp ala aslıha ibka ve Yunan ve Latin misüllü olan lugat-ı ecnebiyyenin dahi aslında hareketi zabt olunmadığından zaruri yine A'râb ve Âcâmdan imla ile ala-nehci'lade tertib-i teheccisine riayet zımmında bâ-mukarenet...*" (v.2a)

Mehmed Saîd Paşa 1166 (17537 Şevvalinin 22. Cumartesi günü eserini bitirmeye muvaffak olur. Tam bu sırada can dostlarından biri eserin bittiği güne tarih düşürür "*ecnas-ı ferâidü'l-müfredât*" yani müfred devaların eşsiz cinsleri. Paşa da uğur sayarak eserini Ferâidü'l-müfredât ismiyle isimlendirir:

"... *işbu bin yüz altmış altı sâl-ı nigûfâli Şevvalü'l-mükerreminin yigirmi ikinci sebt günü şiraze-gir-i hütâm olduğu hengamda ahilladan biri ecnâs-ı Ferâidü'l-müfredât fıkrasını itmamına tarih olmak üzere arz itmekle teberrüken Ferâidü'l-müfredât ismiyle tesmiye olunmuştur.*" (v.2a)

Mehmed Saîd Paşa mukaddimesini, şifalı nazarları eserine ilişen akıllı, fazilet sahibi insanlara yönelttiği "niyaz"la bitirir: "Yaptığımız yanlışlıkları, hataları lütuf sahibi altın nakışlı kalemleriyle düzeltsin-

24. Bu 23 kaynağın listesi eserin sonunda Ek.2'de verilecektir.

ler ve tamamlasınlar", der:

"Nazar-ı iksir-eserleri taallük iden fuzela-yı ulü'n-nühâ hazerâtından bermisdak-i el-afvu min şiyemi'l-kirâm vâki olan hefevat ve aseratımız hâme-i zernigâr-ı inayet-âsârlarıyla ıslah ve itmam buyurulmak niyâzi hatime-i dibâce-i meram kılındı". (v.2a-b)

Ferâidü'l-müfredât'ın mukaddemiseni bu şekilde incelediğimizde görüyoruz ki Paşa'nın gayesi "Arapça, Farsça, Türkçe, Yunanca, Latince güvenilir eserlerdeki maddeleri toplayıp tasnif ederek muntazam bir fihrist vücuda getirmek"dir. Yani hedefi devaların tıbbi özelliklerini tespit ve tasnif etmekten çok devaların anlamlarına yönelmiştir. Bu sebeple eser, Ferâidü'l-müfredât ismini taşımasına rağmen diğer müfredât kitaplarına benzemekte, bir sözlük havası taşımaktadır.

B) Üzerinde çalışılan nüshanın tanıtılması

1-Nüshanın fiziki özellikleri

Ferâidü'l-müfredât'ın Türkiye Kütüphanelerinde kayıtlı bilinen 4 nüshası vardır²⁵. Bu çalışmamıza istinsah tarihi belli olan Esad Efendi nüshasını esas aldık. Buna göre üzerinde çalıştığımız nüshanın fiziki özellikleri şunlardır:

Eserin adı: Ferâidü'l-müfredât

25 Türkiye Kütüphaneleri İslâmi Tıp Yazmaları Kataloğu'nda Yirmisekiz Çelebizâde Mehmed Saîd'e ait Ferâidü'l-müfredât'ın iki nüshası tanıtılmaktadır. (Bkz. sh.391). Aynı katalogda Salih Katalogda Salih Efendi et-Tâbib'e ait, yine Ferâidü'l-müfredât başlığı taşıyan bir başka eser daha tanıtılmış ve Velîyüddin Efendi 2524'e kayıtlı gösterilmiştir. (Bkz.276). Ancak bu eserin Salih Efendi'ye ait olmayıp, Mehmed Saîd'in Ferâidü'l-müfredât'ının bir başka nüshası olduğunu tespit ettik. Bunların dışında eserin dördüncü bir nüshası da a. Adıvar'ın bahsettiği İ.Ü.ktp, T.Y. 2702'de kayıtlı olan nüshadır. Temiz bir nüsha olup istinsah tarihi belli değildir. Bu nüshadaki "Mustafa Behçet Reisü'l-etibbaü's-sultanî sene 221 (1806)" ve "Abdülhak Reisü'l-etibba's-sultani sene 249 (1833)" temellük kayıtları dikkat çekicidir. Bkz. A. Adıvar: a.g.e., s.188.

26 Katalogda bu nüshanın ketebe tarihi 1178 (1764) olarak bildirilmiştir. Ancak eserin istinsah kaydında yazan "Yevm-i isneyn aşer Cemaziyel evveli sene seman ve sittin ve mieteyn ve'l-elf" iabresi istinsah tarihinin 1268 (1852) olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu kaydın biraz yukarısında Elhâc Salih mührünün altında da bir başka tarih 1168 (1754) vardır Biz Elhâc Salih'in eserin müstensihisi olduğunu ve bu iki tarihin birbirine benzemesi sebebiyle bir yanlışlık yapıldığını, yani 1268 yerine 1168 yazıldığını düşünüyoruz.

27 Katalogda nüshanın varak adedi için "fi hudûd 200 varak" yani 200 varak civarında, şeklinde bir açıklama vardır. Ancak bu nüshanın varak adedi 472'dir.

Kayıtlı bulunduğu kütüphane: Süleymaniye Ktp. Esad Efendi 2489

Müellifi: Mehmed Saîd b. Mehmed b. Süleyman

Telif tarihi: 22 Şevval 1166 (1753) Cumartesi

Müstensihi: Elhac Salih

İstinsah tarihi: 12 Cemaziyellevvel 1268 (1852)²⁶

Tam bir nüsha olup olmadığı: Eksiksiz tam bir nüshadır

Cildi: Mıklepli, kahverengi meşin cilt, kapağının iki yüzü ebru yapıştırılmış olan cilt tamir görmüştür.

Kağıdın evsafı: Aharlı, filigranlı kağıt.

Ebadı: 252X164 200X92 mm.

Varak adedi: 472 varak²⁷

Yazı cinsi: Nesih

Sahifedeki satır sayısı: 23 satır

Nüshanın diğer özellikleri: Eser müzehhep ser-levha ile başlar. Bölüm başları, deva isimleri kırmızı mürekkeple belirtilmiştir. Tüm varaklar altın cetveli, her harfin başladığı bölüm altın cetvel içinde ve altın mürekkeple yazılmış, ayrıca her harfin diğer harfleriyle birleşmesi de kırmızı cetvel içinde kırmızı mürekkeple verilmiştir. V1.a'da Elhac es-Seyyid Osman Münîr'e ait temellük kaydı vardır. Ayrıca

6 adet mühür görülmektedir.

Nüshanın özelliklerinden biri de istinsah edilirken atlanan yerlerin küçük kağıtlara yazılarak sayfa aralarına konulmuş ve ciltlenmiş olmasıdır.

2-Nüshanın içerik özellikleri

Eserin mukaddimesi: v. 1b-2b arasında 3 sayfalık mukaddimesi vardır. Metin içindeki çeşitli bölümleri aktarıldığı gibi Latin harflerine aktararak bölümün sonunda "Ek 1" de tamamı verilmiştir.

Eserin bölümleri: Bölümlere ayrılmamıştır. Mukaddimeden sonra başlayan deva tanıtımı eserin sonunda biter.

Eserin fihristi: Yoktur.

İlk ve son devalar: İlk deva v.2b'de "Âlâ" (Cadaba farinosa); son deva v. 472a'da "Yılan yadığı" (Arum italicum)dur.

Deva sıralaması: Sıralama elifbe sırasına göredir. Ayrıca her harfin diğer harflerle birleşmesi ayrı ayrı başlıklarla gösterilmektedir. Mesela,

Harfü'z-za maü'l-kem

Harfü'z-za maü'l-lam

Harfü'z-za maü'l-mim

Deva isimlerinin ve karşılıklarının verildiği diller: Deva isimleri Arapça, Farsça, Türkçe ve çok az olmak üzere Latince, İskenderice, Yunanca. Süryanice verilmiştir.

Deva karşılıkları ise Farsça, Türkçe, Arapça, Yunanca, Hintçe ve yine daha az olmak üzere Latince, İspanyolca, İtalyanca, Süryanice verilmiştir. Zaman zaman bölgesel karşılıklara da rastlanır: "İskenderiyye'de" "Ehl-i Mısır lugatında", "Deylem'de", "Endülüs'de", "İsfahan'da", "Şiraz'da", "Taberistan'da" gibi.

Deva isim ve karşılıklarıyla ilgili olarak tespit ettiğimiz özellikler şunlardır:

* Verilen deva adının hangi dilden olduğu bazen belirtilmiş bazen belirtilmemiştir:

"Babûnec Arabîdir. Farisî'de bâbûnc ve bâbûnec ve Türkî papadyadır..." (v.67a) (Matricaria chamomilla)

"Serşûy? hatmi çiçeğidir" (v.225b) (Altheae officinalis)

*Deva karşılıkları zaman zaman zaman zaman daha fazla dilde verilmiş bazen de hiçbir karşılık verilmeden açıklamaya geçilmiştir:

"Yılan yadığı Arabi lûf dirler..." (v.472a) (Arum arisarum)

"Acı tere Farisi kerdeme ve Arabi curcir ve huruf dahi dirler" (v.3b) (Nasturtium officinale)

"Durahrun? dolfin didikleri balıktır" (v.177a) (Delphinus grampus)

*Zaman zaman deva isimleriyle ilgili imlâ ve söyleyiş hususiyetlerine dikkat çekilmiştir. Mesela,

"Ebu Cehil karpuzu feth-i ha ile hanzal'dır" (v.16b) (Citrullus colocynthis)

"Cûrgendum evvelin zammı ve ra-i mühmele ile gürgendüm, Farisîden muarrebdir". (v.136a) (Garcinia mangostana)

"Rasen damen vezninde bir nebattır ki..." (v.92b) (Inula Helenium)

*Eserde zaman zaman göndermeler yapılmıştır.

Mâü'l-cerâdü'l-hazer? mesmakunyadır. Mim babında gelür. (v.415b)(?)

"Zarkü't-tayr koca ağaçlarda zuhur iden yeşil ve hurde yapraklı nebattır. Harf-i za'ya nakl oluna" (v.188b) (Melilotus caeruleus)

*Deva isim ve karşılıklarında zaman zaman çeşitli eser ve müelliflerden alıntılar yapılmış bazen de farklı görüşler karşılaştırılmıştır:

Halbisâ Süryânî'de, berri semiz otudur. Tuhfe'de betû'ât? envaindadır, didi. Nizamü'l edviye'de halbisâ semiz otunun yabanisidir, yaban tohmekani dirler, Bokrat kavli üzere bu ota Yunani Selyûben? dirler" demiş. (v.147b) (Euphorbia peplis)

Cevzü'ş-şerek koz gibi olur ve... Şeyh Dâvûd tinü'l-fildir, didi" (v.146a) (Amo-

mum granum paradisi)

"Zafnî İsa Efendi Türki'de dellüce ot dirler, didi" (v.187b) (*Ruscus hypophyllum*)

Deva açıklamaları: Deva açıklamaları çoğunlukla bir cümleyi geçmezken zaman zaman bir kaç satırda açıklanır, çok ender olarak da bir-iki varak süren açıklamalara rastlanır. Verdiğimiz tüm örneklerde de görüleceği gibi açıklamalar genellikle, verilen devanın tarifine yöneliktir. Nadiren şeklinden, cinsinden, nelerde yetiştiğinden v.s. bahis vardır. Hangi hastalıklara iyi geldiği, tababetde nasıl kullanıldığı konusuna ise hiç rastlanmaz. Eserin en uzun süren açıklamalarından olan "mahlep" örneğinde de görüleceği gibi iki varak süren ayrıntılı açıklamalarda bile sadece devanın tarifi yer almıştır.

"Tevâbil ıslâh için et'imeye izafe olunan edviyedir." (v.114a)

"Bahar-ı fülful dar-ı fülful didikleridir." (v.98a) (*Piper longum*)

"Çöpiçini haşebü's-sini dirler. Maruf kökdür. Nebatî çiçeksiz ve semersiz ve varakı zanbak varakına şebîh ve sâkı kamyâş sâkı gibi olur" (v.134b) (*Radix Chinae orientalis*)

Mahleb Fârisî nivend-i Meryem ve Arabî şeceretü'l-yüsr.ve Türki anduz ağacı ve Yunani kaftaton ve kasmûn dirler. Vazvaz dir ki mahleb marufdur, Azerbaycandan gelür. Üç nev olur. Biri ak, biri siyah ve biri yeşil, ufak danelerdir. Siyahı reddidir. İyüsü ak olandır ve istimal olunan içidir, kabuğu değildir, didi. Fakir zann iderim ki vazvaz'ın yazdığı habbü'l-mahleb vasfı ola. Zira mahleb şecer ismidir. Bu tarif ise şecer vasfı olmayup semer vasfı olduğu zahirdir. Ve mahleb anduz ile tefsir olunmasında nazar vardır. zira anduz rasendir. Rasen ise nebat makulesinden ve mahleb eşcarındandır. Taberistanda ana ma-i hevvez ile mahleb dirler. Amma bürhan-ı Katî' da kesr-i evvel ve feth-i lam ile bir ağaç ismidir ki sandal gibi hoş-bu ve söğüt ağacına şebîh beyaz çiçeği olur. Ehl-i Nihavendan tazi-

yane kabzası yaparlar, eli güzel koktur, didi imaleleri? nam müfredât-i Efrenciyede mahleb kiraz-ı berri envainda yahud bir sagir kiraz ağacına şebîhdır ve desderelice ve kendü damalı ve damarları koyu yeşil ve deruni kırmızımtrak açık sincani renk olup eti gayet salabetli ve rayihalı ve kıvrı esmer yahud gökçek ve kırmızımtrak ve yaprağı kavak yaprağına şebîh, lakin daha sagirce amma tülaniyyede ziyadecedir. Kenarı çiçeği kiraz çiçeğine şebîh, lakin daha sagircedir. Beş varaklı ve yaban güli endamında tayyib rayihalı ve her çiçeği birer sap ile bir yire cem' olup salkım suretinde olur. Ve hazan itdikde kiraz şeklinde bir siyah meyvesi olur ki taamu meraretli ve ezilse eli boyar. Ve derununda kiraz çekirdeği kadar bir çekirdeği olur ki bademi meraretlidir. Bu meyveye Efrenci ve Vacinium? Arabi habbü'l-mahleb ve Fârisi nivend-i Meryem dirler. Mahleb secerenin kökü kadar ve uzun ve gayet salabetli ve levni humretlice hoş-bû olur. Ekresiya rutubetli mahallerde biter. Buna kutlubder denilir. Humreti münasebetiyle demek gerek. Lakin ol başkadır." (v.423b-424a) (*Prunus mahaleb*)

*Zaman zaman başka eserlere göndermeler yapılmış, verilen deva hakkında daha ayrıntılı açıklama isteyenlerin adı geçen eserlere müracaat etmesi tavsiye edilmiştir. Mesela,

"Kâfûr ... Kâfûr-ı azad, kâfûr-ı taze, kâfûr-ı celal... bu cümle on iki aded kâfûr nev'inin mümeyyizleri bulunmayup lakin Sakızlı İsa'nın Nizamü'l-edviye'sinde evsafı zikr olunmağla murad iden mahal-line müracaat eyleye". (v.368b) (*Cinnamomum camphora*)

"Kimes Müfredat-ı Halimî'ye nazar oluna. Nazar otı ve şirinlik otı dahi dirler". (v.336) (*Leontopodium*)

*Bazı devaların açıklamaları Arapça veya Farsça yapılmıştır. Mehmed Saîd Paşa büyük bir ihtimalle, aldığı bilgiyi, kullandığı kaynaktan olduğu gibi aktarmış, Türkçe'ye çevirmemiştir. Mesela,

"Zurret (v.188b) (*Heleus Durra*)

"Zerhu (v.208a) (?) gibi

Deva başlığı altında verilen maddeler: Eserde, nebati, hayvani ve madeni (anorganik) olarak sınıflayabileceğimiz devaların yanısıra bunlardan elde edilen yan ürünler ile bunların bileşikleri, özet elde edilmiş şekilleri, toprak çeşitleri v.s. gibi çeşitli organik ve anorganik maddeler de yer almaktadır. İlgi çekici örneklerden bazıları:

"Âb-ı ahen demircilerin demir suvardıkları suya dirler". (v.2b)

"Maü'l-icam kamışlık ve sazlık ve brinc biten ve bunlar emsali olan yerlerde olan sudur". (v.416b)

"Raz ? süd içine doğranmış hurmaya dirler". (v.197b)

"Razif kızmış taş ile pişmiş süddür". (v.197b)

"Tûbal, tufal Farisiden muarebdir. Türki'de tahrif idüp tual dirler. Bakır ve demir emsalini çekiçlendiği hinde perişan olan nesnelerdir. Lakin mutlak zikir olursa bakır tubalı murad olunur". (v.114b)

Müfret devâların felsefesine (Hiltlar nazariyesi) ilişkin açıklamalar: Ferâidü'l-müfredât'da bu konu ile ilgili hiçbir açıklama yoktur.

Eserin kaynakları: Eser müellifi Mehmed Saîd Paşa'nın mukaddimede de belirttiği gibi çeşitli "müfredât-ı eczâ" ve "lügat-ı ettibâ"dan faydalanılarak hazırlanmıştır. Paşa bu eserlerin 23 tanesinin ismini verir. Ancak yararlandığı kaynaklar kendisinin de belirttiği gibi, sadece bu ismi sayılanlar değildir. Nitekim eserin bütünü incelendiğinde Şeyh Dâvûd-ı Antakî, Dioskorides gibi burada ismi geçmeyen müelliflerin de kaydedildiği görülür. Mukaddimede sıralanan bu eserler bölümünün sonunda "Ek 2" de verilecektir.

Müellifin katkıları: Mehmed Saîd Paşa az da olsa katkılarda bulunmuş ve bunları bazen metin içinde bazen sayfa kenarlarında belirtmiştir. Sayfa kenarlarında yaptığı açıklamalarda şerh düşülen yere herhangi bir işaret konmadığı için

açıklamaların neye ait olduğunu anlamak zaman zaman güçleşmektedir. Metin içinde yaptığı açıklamalarda ise "fakir derim ki" şeklinde ifadelerle söze başlamıştır. Bu açıklamalara birkaç örnek verelim:

"Mahleb Farisî nivend-i Meryem ve Arabi şeceretü'l-yûsr ve Türki anduz ağacı ve ..... Vazvaz dir ki mahleb marufdur, Azerbaycan'dan gelür, üç nevi olur. Biri ak, biri siyah ve biri yeşil ufak danelerdir. siyahı reddidir. İyisü ak olandır ve isti'mal olunan içidir, kabuğu değildir, didi. Fakir zann iderim ki Vazvaz'ın yazdığı habbül-mahleb vasfı ola. Zira mahleb şecer ismidir. Bu tarif ise şecer vasfı olmayub semer vasfı olduğu zahirdir. Ve mahleb anduz ile tefsir olunmasında nazar vardır. Zira anduz rasendir. Rasen ise nebat makulesinden ve mahleb eşcarındandır..." (v.423b) (Prunus mahaleb)

"Emyunitus Yunanide, circirü'l-ma ve kurretü'layn ve kerefisü'l-ma manasındadır. Yunani Selyinün? dahi dirler. Türki su teresi didikleridir, dimişler amma fakir derim ki bu kelimada tahlit vardır. Zira kerefisü'l-ma su teresinin gayridir ki ana circirü'l-ma, buna fufirü'l-ma dirler. Suret-i nebatiiyyeleri dahi birbirine mugayirdir". (v.50b) (Sium latifolium)

Sayfa kenarlarındaki örneklerle gelince,

"Zû hamset-i asabi Farisi peñ-engüşt, Türki ayta ağacı manasınadır". (v.190a) (Vitex agnus castus)

"Ayta ağacı esamisi tashihe muhtacdır"

"İt sineği Arabi mazeryûn ve ferasyûn ve Efrenci manubiyu dirler". (v.63b) (Marrubium plicatum)

"Mazeryûn ile tefsirde fakirde işti-bah vaki' oldi. Ziyade dikkat iktiza ider"

Görüldüğü gibi gerek metin içindeki gerekse sayfa kenarlarındaki şerhlerde de daha çok devaların çeşitli dillerdeki lugat karşılıkları üzerinde durulmuş ve bunlara yönelik farklı görüşler ileri sürülmüştür.

C) Eserden seçilen müfred devâ örnekleri

a) Nebati

"Gar defne didikleri maruf ağaçdır ki Türkide tehtel ağacı ve Arabi 'armaz ve rand ve belsan-ı Rumi dirler ve Farsî dehmeşt mâhistan? ve rîz ? ve Süryani zafni ve be-fethü'n-nun ve Yunani zafni ve Hindî endil ve Rumi tâfita? ve zafi ve Latini laurus dirler". (v.310b) (*Laurus nobilis*).

b) Hayvani

"Seretan Arabidir. Farsî har-çeng dirler Türkide yengeçdir. Seretan-ı nehri ve banri olur. Süryani sertana ve Rumi kiâven? ve sâgabûs? ve bâguzya? ve Latini kansu ve velagusna? ve Yunani fakiser? ve Hindî dömél? ve dumna? ve Şirâzî çelençek? ve Arabi akrebü'lma ve Uburi sertan ve İspanya lugatı üzere kanlezva dirler" (v.226a) (*Cancer*).

"Seretan-ı bahri deniz yengecedir. Latini kurukş? dirler. Nev'i sanisi pavuryadır. Amma seratan-ı bahri utlak olundukda murad mutlaka bahrde mütevekkîn yengeç değildir. Belki deryadan çıkup hava dokundukda harekete kadir olmamağ-la helak olup tahcir iden yengeç murad olunur". (v.226a7) (*Cancer marinus*)

"Seretanü'l-ma ahtapod balığıdır". (v.226) (*Octopus*)

"Seretan-ı Çini yengeç suretinde bir taşdır. Çin denizi kenarında bulunur. Aslırda yengeç olup sonra hacere münkalib olması mervidir. Arabi seretanü'l-bahr olmak gerek". (v.226a) (*Cancer marinus*)

"Seretan-ı nehri Farside har-çeng ve Türkide tatlısu yengeci dirler". (v.226a) (*Cancer fluviatilis*)

"Seretan-ı Hindi barid ve ratbdır di-yüp ahir vechile vasfı görülmemiştir" (v.226a)

c) Madeni (Anorganik)

"Akik maruf hacerdir. Keldeş dahi dirler. zamm-ı kaf ile. Yemenden zuhur eylediğinden diyarımızda Yemeni demekle maruf ve meşhurdur. Hindice bilade dirler. Enva'ı gayet kesirdir". (v.300b) (*Karneol*)

D) Eserin değerlendirilmesi

Bu eser hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi yoktur. Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Saîd Paşa devlet adamlığı dolayısıyla tanımış bir kişi olmasına ve kaynaklarda hakkında bilgi bulunmasına rağmen tek tıbbi eseri olan Ferâidü'l-müfredât hakkında yegane bilgiyi Adnan Adıvar'dan alıyoruz:

"... tıptan fazla güzel bir botanik ve zooloji lugatıdır. Arapça, Farsça ve Yunanca otların, bazen de hayvanların adlarını ve bir dereceye kadar tıbbi tesirlerini yazar ki, eski tıp ve botanik kitaplarını okumak isteyenler için pek faydalıdır." 28

Adıvar'ın bu değerlendirmesinde bazı eksik yönler vardır. Bir kere eser sadece otlardan ve hayvanlardan bahsetmez, madeni devaları da içine alır. Ayrıca, Arapça ve Farsçanın yanında Yunanca'dan daha çok Türkçe isim ve karşılıklar göze çarpar ki çeşitli dillerdeki botanik, zooloji ve minerolojiye ait isimlerin kısmen de olsa Türkçe karşılıklarını vermesi eserin önemli bir özelliğidir. Adıvar'ın "... bir dereceye kadar tıbbi tesirlerini yazar..." ifadesine de katılmak mümkün değildir. Çünkü eserde bu şekilde hiçbir açıklamaya rastlanmamıştır.

Ferâidü'l-müfredât, müellifi bakımından ilgi çekicidir. Devletin çeşitli kademelerinde büyük memuriyetlerde bulunmuş, sadrazamlığa kadar yükselmiş ve tıpla herhangi bir ilgisini tespit edemediğimiz Mehmed Saîd Paşa'nın "farklı dillerde yazılmış eserlerden ve farklı istilahlardan

aşşabin yararlanamıyor" düşüncesiyle, iki yıl gibi bir zaman harcayarak böyle bir eser meydana getirmesi şaşırtıcıdır.

Mehmed Saîd Paşa, gerek babası vasıfıyla gerekse ilk memuriyet dönemlerinden itibaren Batı ile temasta olan, matbaanın kurulmasının gerekliliğine inanmış ve bunun mücadelesini vermiş, garplılaşmak isteyenlerin belli başlıkları arasında zikredilen, yabancı dile hakimiyeti olan bir insandır. Ancak eseri onun bütün bu özelliklerinden ne gibi izler taşır? Paşa'nın gayesi önsözünde belirttiği gibi farklı dil ve farklı ıstılahları bir araya getirmek, ortak bir lugat tertip etmekse de klasik usullerin dışında ne yeni bir yorum, ne yeni bir tarz, ne yeni bir bilgi, ne de yeni bir sınıflama getirmez. Yararlandığı kaynaklar arasında ise hâlâ İbn Baytar, Gafikî, Huneyn b. İshak, Hacı Paşa gibi yüzyıllar ötesine ait müelliflerin eserleri vardır. Önsözünde sıraladığı bu kaynaklar arasında tek bir batılı kaynak bulunmaz. Oysa bu kaynaklara ulaşabilme, alabilme, değerlendirebilme imkanı vardı. Yeni bir sınıflama ve bakış açısı getirmek maksadı gütmesi şöyle dursun, ifade ettiği "farklı dillerdeki ıstılahları" toplama kaygusuyla bile bunu düşünmemesi, yani batılı eserlere yönelmemesi oldukça dikkat çekicidir.

Bütün bunları bir ölçüde Paşa'nın hekim olmayışına bağlayabiliriz. Ancak bunun da ötesinde, tıp konusunda batıdan tercüme için biraz daha beklemek gerekecektir. Eserin kaleme alındığı dönemde hâlâ geçerli olan eski tıp olduğuna göre, yazılan müfredât kitabının da ihtiyaca cevap verir nitelikte olması kaçınılmazdır.

E)Ekler

Ek 1-Mukaddime

Bismillahirrahmanirrahim

El-hamdüli'llahi'l-alimi'l-hakim ve's-salatu ve's-selamu ala nur uyununa ve tabib-i kulubina Muhammed sahibül-huluki'l-azim ve ala alihi ve sahbini ellezine hedev ümmetetu li-itkanü müfredâti'z-zikr

ve terakibi'l-kitabi'lkerim Amma ba'dü çün mukaddemat-ı hikmet-i ameliyeden ilm-i tıbbın rükn-i a'zamı olan fenn-i müfredât eccl-i fünun-ı riyaziyyeden olmağın bu fakir ekseriyya fenn-i mezburda olan müellefat-ı kadime mütalaasına meşguf ve bu vechile acaib-i sun-i ilahi ve garaib-i esrar-ı na-mütenahi müşahadesiyle meluf olup amma kadim ve hadis-i aşşabin bilad-ı birbirlerinin tahriratına varis lakin ihtilaf-ı elsine ve tegayür-i ıstılah-ı emkine her birinin evsaf ve esmasında niçe güne tehalüfe bais olduğundan maada her şahs yazdığı kitabda zafer-yâb olduğu mertebesin tahrir ve "kem tereke'l-evvel li'l-ahiri" müeddasinca pes ayende-gan-ı aşşabin dahi sonradan zafer-yâb olabildikleri mevaddı zabt ü tastir idüp bu sebebden bazı telifatda bulunan madde ahirinde na-yâb olmağla cümleyi havi bir kitab olmayup esma-i müfredât kütüb-i müteferrikada kaldığından bir maddenin ismi tettebbuu niçe kitab belki kütübhaneler istiksasına müeddi ve bu cihetle erbab-ı hacatın zahmet ve tekellüfatına badi olduğu mülahaza olunarak hatır-ı fatire layih oldu ki elan eyadi-i etibbada mütedavil olan İbn Baytar ve Külliyyat-ı Gafiki ve Mâ lâ yese'i ve Kamûsü'l-etibba ve Şifa ve Menkülat-ı Huneyn b. İshak ve Cami-i Firuzşahi ve Tuhfetü'l-müminin ve Takvimü'l-edviye ve Künnaş-ı Musa b. Şeyyal ve Künnaş-ı Yuhanna b. Serabyun ve Künnaş-ı Fahir ve Künayış-ı Sahir ve Kamilü's-sına'a ve Türkilerden Nizamü'l-edviye li Tabib İsa ve Riyazü'l-edviye ve Farisilerden Bürhan-ı Kati ve Şerefname ve Ferheng-i Cihangiri ve Sururi, Kaşani ve Ferheng-i Şuuri ve Deşişe ve sair bunlara mümasil müfredât-ı eczâ ve lugat-ı etibbadan mevsukü'l-kalem telifatda müctemi' olan esma-i â'sâb ve akakir sefer-i vahide iltikat ve iktitaf olunsa fenn-i mezbur fihris misillü bir defter-i hucestemuhbir olmak nihâl-endişesi rişe-gir-i zemin-i dil-i bi-karar olmağın taleban limerzatilahi Teala hidmet-i merkumeye teşmir-i sak ve şedd-i nitak olunup kütüb-i Arabiyye ve Farisiyyeden me'huz olan lugatı ihtimamen li hufzi ibaratihâ Türki-

ye nakl itmeyüp ala aslıha ibka ve Yunan ve Latin misillü olan lugat, I ecnebiyyenin dahi' aslında hareketı zabt olunmadığından zaruri yine A'rab ve A'camdan imla ile ala-nehci'l-ade tertib-i teheccisine riayet zımında ba-mukarenet tevfik-i Bari iki sene kadar tişe-i fikr ü endişe ile nakb-i maadin-i müellefat iderek ber-averde-i himyan-ı guşış-i bi-payan eylediğimiz safayih-i âb-rizi levayih işbu bin yüz atmış altı sal-i nigu-falı Şevvalü'l-mükerrremnin yigirmi ikinci Şebt günü şiraze-gir-i hitam olduğu hengamda ahilladan biri ecnas-ı feraidü'l-müfredât fikrasını itmamına tarih olmak üzere arz itmekle teberrükken Feraidü'l-müfredât ismiyle tesmiye olunmuştur. Nazar-ı iksir- eserleri taallük iden fuzela-yı ulu'n-nuha hazeratından ber-misdak-ı el-afvü min şeyemi'l-kiram vaki olan hefevat ve aseratımız hame-i zer-nigar-ı inayet- asarlarıyla islah ve itmam buyurulmak niyazı hatime-i dibace-i meram kulındı. Caalehu'llahu Teala halisen li-vechihi ve hassaten bi-rızaih (v.1b-2ab)

Ek 2- Eser yazılırken faydalanılan 23 kaynak ve bunların tanıtılması

Daha önce de belirttiğimiz gibi bu eser yazılırken faydalanılan kaynaklar sadece bunlar değildir. Zaten Mehmed Saîd Paşa da 23 kaynağı sıraladıktan sonra, "... ve sair bunlara mümasil müfredât-ı eczâ ve lugat-ı etibbadan..." (v.2a) yararlandığını söyleyerek, kaynakların çok daha fazla olduğunu ifade etmektedir. Nitekim eserin bütününe baktığımızda bu 23 kaynağın haricinde eser ve müellif isimlerine rastlarız. Ancak yararlanan tüm kaynakların tespiti ve tanıtımı ayrı bir çalışmanın malzemesi olacağından biz sadece zikredilen kaynakları kısaca tanıtmaya çalışacağız.

İbn Baytar: İbn Baytar'ın kısaca Cami'u İbn Baytar veya Müfredat-ı İbn Baytar diye anılan meşhur eseri kullanılmış olmalıdır. Ayrıca bkz. sh ?

Külliyât-ı Gafikî: 1165 de ölen büyük İslâm botanikçisi Ebu Cafer Ahmed

b. Muhammed el-Gafikî'nin eserleri kasdediliyor olmalıdır.

Mâ lâ yese'it: Bu kaynak için kz. ?

Kamûsü'l-etibbâ: Müellifi bildirilmeden sadece ismi zikredilen bu eser Mehmed b. İbrahim adındaki hekimin "Kamûsü'l etibba ve namusü'l-etibba" adındaki eseri olmalıdır.

Şifâ: Burada da müellif ismi belirtilmemiştir. Eser, İbn Sina'nın eseri "eş-Şifa" olabileceği gibi, 15. yüzyılda yaşamış Osmanlı hekimi Hacı Paşa'nın Arapça kaleme aldığı kısaca "Şifa" diye bilinen "Şifâü'l-eskam ve devaü'l-alam" adlı eseri de olabilir.

Menkulat-ı Huneyn b. İshak: Bu kaynak için bakınız ?

Cami-i Firuzşahi: Tespit edilememiştir.

Tuhfetü'l-mü'minin: Muhammed Mü'min et-Tankabuni'nin 1669' da kaleme aldığı farmakolojik eser. Ayrıca bkz. sh.?

Takvimü'l-edviye: Bu kaynak için bakınız ?

Künnaş-ı Musa b. Şeyyal: Tespit edilememiştir.

Künnaş-ı Yuhanna b. Sarabyun: Bu kaynak için bakınız ?

Künnaş-ı Fahiri: Tespit edilememiştir.

Künnaş-ı Sahir: Tespit edilememiştir.

Kamilü's-sına'a: 982'de ölen İranlı hekim Ali b. Abbas el-Mecusi'nin Kamilü's-sına'a veya El-Kitabü'l-Maliki diye anılan eseridir.

Nizamü'l-edviye li Tabib İsa: 17. yüzyılda yaşamış Osmanlı hekimbaşısı Sakızlı İsa Efendi'nin meşhur eseridir.

Riyazü'l-edviye: Tespit edilememiştir.

Bürhan-ı Katı: Muhammed Hüseyinburhan tarafından 1652'de kaleme alınmış bir lugatdır. Mütercim Asım tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Şerefname: Tespit edilememiştir.

Ferheng-i Cihangiri: Cemaleddin Hüseyin İncü'nün Ekber Şah'ın emriyle yazdığı ve 1068'de tamamladığı bir sözlüktür.

Sururi: Sururi'nin Şah Abbasi adına kaleme aldığı Mecma'u'l-Fürs adındaki lügatı kullanılmış olmalıdır.

Kaşani: Hakkında daha fazla bilgi verilmeyen bu kaynak Ebu'l-Kasım Kaşani olabilir. 13. yüzyılda yaşamış olan müellifin minerolojiye dair eseri vardır.

Ferheng-i Şu'ruri: Şuuri'nin Farsça-Türkçe lügatıdır.

Değiş: Tespit edilememiştir.

Ek 3- Devâ adedini gösterir liste

Elif	v.2b-66b	1637 devâ
Be-Pe	v.66b-103b	1170 devâ
Te	v.103b-117b	432 devâ
Se	v.117b-121a	94 devâ
Cim-Çim	v.121a-139a	556 devâ
Ha	v.139a-154a	412 devâ
Hı	v.154a-173a	544 devâ
Dal	v.173a-187a	402 devâ
Zel	v.187a-191b	84 devâ
Re	v.191-204a	408 devâ
Ze	v.204a-217a	351 devâ
Sın	v.217a-250a	1012 devâ
Şın	v.250b-267b	528 devâ
Şad	v.267b-276b	258 devâ
Dad	v.276b-278b	63 devâ
Tı	v.279a-290a	322 devâ
Zı	v.289a-290a	26 devâ
Ayın	v.-290a-310a	577 devâ
Gayın	v.310a-317a	185 devâ
Fe	v.317a-335a	540 devâ
Kaf	v.335a-366b	885 devâ
Kef	v.366b-402b	1157 devâ
Lam	v.402b-415b	358 devâ
Mim	v.415b-447a	836 devâ
Nun	v.447a-458a	304 devâ
Vav	v.458a-463b	165 devâ
He	v.463b-468a	166 devâ
Ye	v.468a-472a	89 devâ

Toplam 13.561 müfret devâ

4-Müfredât-ı tıbb

A-Müellifin ve eserin tanıtılması:

18. yüzyılda yazılmış müfredât kitaplarından biri de Fazlızâde Ahmed'in 1177 (1763) tarihinde kaleme aldığı Müfredât-ı tıbb'dır.

Fazlızâde'nin hayatına dair elimizde hemen hemen hiçbir bilgi yok. Hakkında bilgi veren tek kaynak olan Bursalı Mehmed Tahir "*İstanbul'lu tabiplerden fâzıl bir zât*" olduğunu söyler¹. İstanbullu olup olmadığına dair eserlerinde herhangi bir kayda rastlayamadık. Ancak Müfredât-ı tıbb'daki tedavi ile ilgili fikirleri ve bizzat yaptığı tedaviler onun hekim olduğunu kuvvetle düşündürmektedir².

Eserinin mukaddimesinde kendisini tanıtırken "*hacı*" olduğunu ve "*Fazlızâde*" adıyla şöhret kazandığını söyler:

"El-hac Mehmed eş-şehir bî-Fazlızâde"³ (v.2a)

Ayrıca yine mukaddimeden yazdığı diğer eserlerin isimlerini de öğreniyoruz. Bunların biri fıkıha ait "*Haşiye ale'd-Dürer*"⁴ ⁵, diğeri ve edebe dair "*Muñnül-mübtedi ve medarü'l-müntehi*"⁶ dir. (v.2ab)

Bunlardan başka Ebusuud Efendi'nin ⁷ Münferice Kasidesini şerh ve tahmis ⁸ ettiği "*Şerh ve tahmisü'l-Kasidetü'l mün-*

ferice"⁹ adlı bir eserini daha gördük. Üçü de Arapça olan bu eserler Fazlızâde'nin Arapça'ya olan vukufiyetini gösterdiği gibi Münferice Kasidesine yapmış olduğu tahmis şiire de kabiliyeti olduğunu ortaya koymaktadır.

Fazlızâde bu eserlerin mukaddimelerinde hayatına dair bazı ipuçları da verir. Dürer Hâşiyesinin mukaddimesinde bildirdiği künyeden baba adının da Mehmed olduğunu öğreniyoruz:

"*El-hac Mehmed İbn el-hac Mehmed eş-şehir bî-Fazlızâde*"¹⁰

Şerh ve tahmisü'l-Kasidetü'l-mnferice'nin mukaddimesinde ise halen Mısır'da Kahire'de ikamet ettiğini, söylemektedir¹¹. Eserde "tahrir" tarihi olarak verilen 1154 (1741) telif tarihi mi yoksa istinsah tarihi midir bilemiyoruz. Ancak her iki durumda da Müfredât-ı tıbb'dan çok önce kaleme alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde Mısır'da olan Fazlızâde, Müfredât-ı tıbb'bı nerede kaleme almıştır? Eser diğerlerinin aksine Türkçe olduğuna göre Müfredât-ı tıbb'bı yazdığı sıralarda Anadolu'da olması muhtemel görünmektedir. Ancak elimizde başka bir bilgi bulunmadığından kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Hayatına dair bilgileri eserlerinden öğrendiğimiz müellifin incelediğimiz bu eserini ne sebeple ve nasıl yazdığını da yi-

1 Bursalı Mehmed Tahir : a.g.e., İst, 1342 (1923), 3.c., s.233

2 Örnek olarak bkz. sh. 156,157,158.

3 Fazlızâde Mehmed : Müfredât-ı tıbb. Süleymaniye Ktp. Hamidiye 1017, v.13a.

4 Fatih Sultan Mehmed'in hocası Molla Hüsrev'in (ölm. 1480) fıkıha (İslâm hukuku) na ait Dürerü'l-hükkân fi Şerhi güreri'l-ahkâm isimli meşhur eserine yapılmış şerh. Geniş bilgi için bkz. İslam Ansiklopedisi, "Hüsrev Molla" maddesi.

5 Bu eserin nüshaları çeşitli kütüphanelerde mevcuttur. Mesela bkz. Süleymaniye Ktp. Fatih 1597

6 Yaptığımız araştırmalarda Fazlızâde'nin bu isimde bir eserine rastlayamadık.

7 Ebusuud Efendi (1490-1574) Meşhur Osmanlı şeyhülislâmı. Geniş bilgi için bkz. İslam Ansiklopedisi, "Ebusuud Efendi" maddesi.

8 Tahmis : Bir şiirin her beytinin üstüne üçer mısra katarak her beyti beşer mısraa çıkarma.

9 Bu eserin bir nüshası Süleymaniye Ktp. Esad Efendi 3741/2 da mevcuttur.

10 Dürer Hâşiyesi : "Mukaddime" kısmı.

11 Şerh ve tahmisü'l-Kasidetü'l-münferice:v..25b.

ne kendi kaleminden aktaralım:

Fazlızâde sözüne terkip edilecek veya edilmiş mürekkebat içinde bulunan çok mikdardaki müfret devanın tabiatlarının derecelerini, şerbet mikdarlarını, terkinin esasını ve içindeki devaları bilmek arzu edildiğinde bunların çıkarılmasının ve anlaşılmasının zor olduğunu bildirerek başlar:

"... bazı terkip olunması muktezi olan maacın ve gayrı ve bazı mürekkebat-ı kadiminin müfredâtı kesir olmağla derecat-ı keyfiyyat-ı tabayi'leri ve mikdar-ı şerbetleri istihracı ve esas-ı terkip ve hicab olan edviyeleri bilinmek murad olduğunda fehm ü ihracı müteassir olmağla..." (v.1b-2a)

Bu zorluğu aşmak için hekimlerden gelen bazı ileri gelenler talibin isteğine uygun olarak cetveller çizip, bazı macunları, hapları v.s., cetvellere yazdılar ve hesaplarını çıkararak anlattılar, diyen Fazlızâde böylelikle kolaylık sağlandığını ve uygulamada da sıhhat ve selamet getirildiğini anlatır. Ve devam ederek, ancak der, bu cetveller cimri adamların elinde kaldığı için herkesçe bilinemedi. Bu insanlar, bilenlerden bazı kimseler çoğaltmak maksadıyla talep ettiklerinde engellediler; yalnız bir kere okumuş olan zeki insanlara ise göstermediler bile:

"... etibbâdan bazı efazul teshilen li'talibin cedveller resm ve bazı maacın ve hubub li-ecli-t-talim derunlarına vaz' ve hisab ve tefhim itmeleriyle bais-i suhulet ve amelde sıhhat ve selameti müfid olup lakin bahil yeddinde kalmağla şayi' olmayup, ma'lumu olanlardan bazı kimesne istinsah iradesiyle taleb eyledikte men' ve yalnız bir mütalaasına kani' olan ezkiyaya ira'et dahi itdirmemek ile..." (v.2a)

İşte bu aşamada iş Fazlızâde'ye düşmüştür. Böyle bir esere ihtiyacı olan kişiler Fazlızâde'den bir benzerini isterler ve istinsahıyla teselli rica ederler:

"... bu fakir-i kalilü'l-bizâ'a ve't-tak-

siri'l-muhtac ila tedavi-i rabbihî'l-kadir Elhac Mehmed eş-şehir bi-Fazlı-zâde eş-fahullahu Teâlâ min uzale bi'l-fazl ve's-saadeden bir mislini temenni ve istinsahıyla teselli rica etmeleriyle... (v.2a)

Fazlızâde'nin, "insanların en hayırlısı halka faydası dokunandır" sözü uyarınca daha sonra kitap haline getirmek düşüncesiyle kaleme aldığı, bölümler halindeki tıp ilmine dair notlarının tedavi faslına üçüncü makalesi bu "rica"ya uygundur. Fazlızâde, Mîzânü'l-edviye adındaki bu bölümde kuvvet ve kudretinin derecesine göre yaptığı araştırmalarla, maksadın nasıl olmasını sağlayan kaideleri ve meseleleri etraflıca anlattığını, gerekli olan hesabı hesap ilmindeki cetvellerle kıyaslayarak yaptığını; eserine yararlı cetveller koyduğunu anlatır:

"... hayrû'n-nas men yenfaü'n-nas varid olmağla ilm-i tıbda tedvin-i kitab kasdıyla ta'lik olunan muallakatlarımızdan fasl-ı tedavinin üçüncü makalesi matlubları olan Mîzânü'l-edviye'de vüs' ve kudret mertebesi ala-vechi't-tedkik ve't-tahkik husul-ı maksud tevakkuf eylediği kavaid ve mesail tafsil ve tebyin ve iktiza iden hesabının ilm-i hesabda görülen cedavile kıyasen sıhhatine bais ve müfid cedveller vaz' ve tayin olunmuş idi" (v.2a)

Fazlızâde, sözünü ettiği bu makalesini (Mîzânü'l-edviye'yi) daha evvelce sözünü etmiş olduğu (mürekkebatla ilgili hesap ve cetvellerin yer aldığı) eserlerle şekilce ve içerikçe kıyas edilebilir bulur. Amelin yapılmasına mümkün olduğu kadar kolaylık sağlamakta, kaideleri ortaya koymaktır. Bu sebeple, kendisine yöneltilen ricaya uygun olarak bu makalesini risale şeklinde tercüme ederek yazdığını ve istinsah edilmesi için verdiğini anlatır:

"... fi'l-cümle müşakele ve müşahibe bulunmağla makisü'n-aleyh iş olmak kabıl ve murad-ı ma'hud hasıl ve meh-ma-emken ihrac-ı amel asan ve kaide-i istih-rac nümayan olmağın imtisalen li'r-reca

makale-i mezbure sûret-i risalede tercüme ve tahrir olunup li-ecli'l-istinsah i'ta olundu." (v.2a)

Fazlızâde sözlerini bitirirken bu eserden faydalananların hayır dualarını ister ve bu duaların bereketiyle, hâlâ yazmağa devam ettiği fıkıh ve edebe dair iki eseriyle (yukarıda) sözünü ettiği tıbbâ ait kitabını tamamlamak istediğini bildirir:

"... *mütalaasıyla müntefi' olanların hüsn-i teveccüh ve lutfen ve keremen duayı hayrları ve berekatıyla elan tedvinine şürû' olunan gerek fikh-ı şerifde 'Haşiye ale'd-Dürer' ve gerek Arabiyatdan edebe dair 'Muinü'l-mübtedi ve medarü'l-müntehi' ve gerek ilm-i tıbbâ zikri mesbuk kitabın tedvinleri müyesser ve itmamları mukadder ola."* (v.2a-b)

Fazlızâde'nin buraya kadar söylediklerinden anladığımız şudur: İncelediğimiz eserin bir bölümü, müellifin daha evvelce bölüm bölüm yazmaya başladığı tıbbâ dair notlarında yer alan, tedavi faslının üçüncü makalesi olan *Mizânü'l-edviye*'dir. Fazlızâde "ilm-i tıbbâ" ait bu eserini başka bir dilde, büyük bir ihtimalle Arapça olarak kaleme almış, daha sonra gelen istek üzerine bir bölümünü yani üçüncü makale olan *Mizânü'l-edviye*'yi Türkçeye tercümâ etmiştir. "*Hayır dualarının bereketiyle*" tamamlamak istediği "*ilm-i tıbbâ*" ait bu eserini tamamlayıp tamamlayamadığını ise bilemiyoruz. Yaptığımız araştırmalarda, Fazlızâde'nin tıpla ilgili bir başka eserine rastlayamadık.

Fazlızâde Mehmed mukaddimeden sonra "*Malum ola ki*" diyerek esere başlar. Müfredat devaların tanıtıldığı bu ilk bölüme başlamadan önce mürekkep ve müfredat devalarla tedaviden, tedavi yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlardan, mürekkep ve müfredat devaların çeşitli özellik-

lerini bilmenin lüzumundan kısaca bahseder. Ve bu lüzum üzerine, eserinin eksiksiz olması için çok kullanılan müfredat devaların özelliklerini, bedellerini ve diğer faydalarını müfredat kitaplarından nakl ederek yazdığını bildirir (v.2b-3a)

Fazlızâde'nin müfredat devaları tanıttığı bu bölüm v.266a'da sona erer. Müellifimiz burada eseri bitirip "*temmet*" ibaresini koymuştur. Hemen arkasından "*Malumdur ki*" başlığıyla mürekkep devalar ile ilgili bölüm başlar. Bu bölümün sonuna terkiplerde kullanılacak ölçülerle ilgili 6 adet de cetvel koymuştur.

B-Üzerinde çalışılan nüshanın tanıtılması

1-Nüshanın fiziki özellikleri

Eserin Türkiye kütüphanelerinde bilinen 3 nüshası vardır¹². Bu 3 nüshanın da müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir. Biz çalışmamıza selâtin nüshası olması sebebiyle Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye 1017'de kayıtlı bulunan nüshayı esas aldık. Bazı anlaşılmayan veya teyit edilmesi gereken yerlerde ise diğer iki nüshaya 13 başvurduk.

Buna göre üzerinde çalıştığımız Müfredat-ı tıbb nüshasının fiziki özellikleri şöyledir:

Eserin adı: Müfredat-ı tıbb

Kayıtlı bulunduğu kütüphane: Süleymaniye Ktp. Hamidiye 1017

Müellifi: Fazlızâde Mehmed

Telif tarihi: Cemaziyelevvel sonları 1177 (1763)

Müstensihî: ----

İstinsah tarihi: ----

Tam bir nüsha olup olmadığı: Eksiksiz ve temiz bir nüshadır

Cildi: Mıklepli, şemseli bordo meşin cilt

¹²-Bkz. Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları Kataloğu, s. 312

¹³ Diğer iki nüsha Nuruosmaniye Ktp. 3550 ve Süleymaniye ktp. Hüseyin Paşa 475 numaralarda kayıtlı olan nüshalardır.

Kağıdın özellikleri: Aharlı, filigranlı kağıt

Ebadı: 260 X 160 177X 90 m.

Varak adedi: 284 varak

Yazı cinsi: Nesih

Sahifedeki satır sayısı: 21 satır

Nüshanın diğer özellikleri: Eser müzehhep ser-levha ile başlar. Varaklar altın cetvelle çerçevelenmiş, söz başları, devalar kırmızı mürekkeple belirtilmiştir. v. 1a'da Sultan I. Abdülhamid'e ait vakıf kaydı, mührü ve Haremeyen-i şerifeyn müfettişi Behçet Ali'nin mührü görülmektedir. Bu nüshanın Murad Molla Kütaphanesinden geldiği v.1a'daki kayıttan anlaşılmaktadır.

Bu nüshada sayfa kenarlarında bir takım ekler görülmektedir. Bu eklerin bir kısmında eser istinsah edilirken atlanan yerler yazılmıştır. Ancak büyük bir kısmı da Fazlızâde'nin şerhleridir. Dolayısıyla tüm nüshalarda yer almaktadır. Ayrıca nüshanın başında eserin fihristinin yer aldığı 8 varak ve eserin sonunda çeşitli terkiplerin yazıldığı 2 varak daha bulunmaktadır.

2- Nüshanın içerik özellikleri:

Eserin mukaddimesi: v. 1.1b-2b arasında 3 sayfalık mukaddimesi vardır. Metin içinde çeşitli bölümleri verildiği gibi bölümün sonunda, "Ek 1" de tamamı bugünkü harflere aktarılarak verilmiştir.

Eserin bölümleri: Önsözünde belirtilmemekle beraber eser, iki ana bölüme ayrılır. İlk büyük bölüm v.2b-266a arasında bulunan "*müfredât*"ların tanıtıldığı bölümdür. Müellif bu bölümde, devaların tanıtımına geçmeden önce müfret devalarla tedavi üzerine bazı bilgiler verir. İkinci bölüm ise v.266'a'da "*Malumdur ki*" başlığıyla başlar ve v.284b'de biter. Bu ikinci bölümde, Fazlızâde'nin mukaddimedede de bahsettiği gibi, "mürekkebat" ile ilgili bilgi verilir. Bölümün sonunda terkiplerde kullanılacak ölçülerle ilgili 6 adet cetvel

eklenmiştir.

Eserin fihristi: Eserin başında, "Fihristü'l-kitab" başlığıyla verilmiş bir fihrist vardır. Burada, kırmızı mürekkeple ayrılmış kutular içinde hangi devanın hangi sayfada yer aldığı elifbe sırasıyla verilmiştir. Eserin telif kaydı da fihristin sonuna kaydedilmiştir.

İlk ve son devalar: İlk deva v.3a'da "Âtrila (Carum ammioides); son deva, v.266a'da "Yeşim" (Jaspis) dir.

Deva sıralaması: Devalar elifbe sırasına göre tanıtılmaktadır.

Deva isimlerinin ve karşılıklarının verildiği diller: Deva isimleri Arapça, Farsça, nadiren de Süryanice verilmiştir. Deva karşılıklarıysa Türkçe, Arapça, Farsça nadiren de Frenkçe, Rumi, Mısri dillerinde verilmiştir.

Deva isim ve karşılıklarıyla ilgili tespit edebildiğimiz diğer hususlar da şunlardır:

*Deva isminin hangi dilden verildiği nadiren açıklanmıştır:

Ferafinus? ism-i Süryanidir. Arabca şevketü'l-cimal, Farısı'de..." (v.106a) (Silybum marianum)

*Deva karşılıkları zaman zaman bir dilde, nadiren birden fazla dilde verilmiş, bazen de hiç bir dilde karşılığı verilmeden hemen açıklamaya geçilmiştir.

"Sabr Türkide sarı sabır dirler bir zamgdir. Bazı..." (v.74b) (Aloe vera)

"Şules? Türkice Hind ayvası, Arabca sefercelü'l Hind, Farıside bih-i Hindi dirler..." (v.71b) (Cydonia indica)

"Şarabü'l-verd tabiatı mutedildir.." (v.70b)

*Zaman zaman deva isimleriyle ilgili imla ve söyleyiş özelliklerine dikkat çekilmiştir:

"Ulleyk aynın zammı ve fethiyle ve lamın teşdid ve kesriyle lugatdır. Bögürtlendir. Yemişinin..." (v.91b) (Rubus fruticosus)

"Firenc-müşk elif ile efrenc-müşk ve

'lamla filenc-müşk dirler. Farısiden muarrebdir..." (v.107a) (*Ocium pilosum*)

*Eserde zaman zaman göndermeler yapılmıştır.

"Fülyun harf-i cimde cu'de diyu zikr olundu". (v.14a) (*Teucrium Polium*)

"Şelcem Türkice şalgam dirler, marufdur. Arabca lift dirler. İnşallahu teâlâ harf-i lamda lift diyu zikr olundu" (v.71b) (*Brassica napus*)

Deva açıklamaları: Deva açıklamaları genellikle yarım veya bir varak civarında ayrıntılı olarak yapılmıştır. Devanın çeşitli dillerdeki-çoğunlukla Türkçe- karşılıkları verildikten sonra nev'i, tabiatı, nelerde yetiştiği, şekli, hangi hastalıklara iyi geldiği, hangi kısımlarının ne şekilde kullanılacağı, kullanma miktarı, bedeli, muslihi uzun uzadıya anlatıldığı gibi bazen bunların bir kısmı açıklanır, daha nadir olarak bazen de bir iki cümlelik açıklamalara rastlanır. Mesela,

"Summak bu isimle meşhurdur. İki nev' olur. Büyük nev'ine Horasani, küçük Şami yani Rumi dirler. Alası Rumi nev'idir. Tabiatı ikincide barid ve bazıları evvelde barid dimişler, üçüncüde yabisdir. Gayet kabızdır. Taama ekup yeseler ishali giderir ve bağırsak çıbanlarına faide ider. İshal kat'ı için ayva şarabıyla içireler, olmazsa kavurup vireler. Muhkem tutar zira kavi olur ve pişmiş ete ziyade ekup yiseler tab'ı ziyade muhkem ider. Safradan olan ishali keser ve zûsitâribâya nafidir. Ayva şarabıyla ifratı tamsı ve kesret-i bevli kat' ider. Yalnız summak taama iştihası getirür ve ateşi keser, gaseyanı men' ider. Döğüp soğuk su ile içürseler hangi uzuvdan kan gelürse keser. Mikdar-ı şerbeti beş dirhemdir. Menafii kesirdir. Eğer yaprağı suyunu tamam kıvama gelince tabh idüp isti'mal iteseler azayı kavi ider ve madde inmeği men'idir. Zararı soğuk çiğere ve etrafındır. Asel ve seliha ıslah ider. Bazıları mastaki dahi ıslah ider didiler. Bedeli

hummaz korukdur didiler ve bazıları ekşi ve ham tut kızıl iken alup kurudurlar, her hususda buna bedel olur didiler" (v.65b-66a) (*Rhus Coriaria*)

"Sezab sedefdir. Bu ot bostani ve berri ve cebeli olur. A'lası bostani ve yeşil ve taami keskin olandır. Tabiatı ikincide har ve yabisdir. Kurusunun üçüncüde har ve yabisidir. (v.62a) (*Ruta graveolens*)

*Deva açıklamalarında zaman zaman çeşitli müelliflerinden alıntılar yapıldığı görülür: İhtiyarat kavli, Calinos, Dioskorides, İbn Baytar, İbn Sina, Razi, İsa Efendi gibi. Bir iki örnek verecek olursak:

"Kazi dal-ı mu'ceme ve mühmele ile ıtlak iderler. Bazıları hurma nevindendir, dirler... Tabiatı ishak kavli üzere hararet ve bürudetde mutedildir ve muhallildir. Amma Sahib-i Takvim kavli üzere ikincide har ve yabisdir. Razi kavli üzere cüzam illetini kat' ider..." (v.142b) (*Pandanus odoratissimus*)

"Gafis Türki meşhur koyun otudur. Bazıları kuzu boturağı dirler... İbn Sina kavli üzere evvelde har, ikincide yabisdir. Bazıları harareti ve bürudeti mutedildir ve bazıları barid didiler. Amma essahı üçüncüde har, yabisdir... Ala kavli İbn Baytar tohumun şarab ile içseler öyken ve bağırsak çıbanlarına ve zehirli canavarlar sokduğuna nafidir..." (v.98b) (*Agri-monia Eupatoria*)

Deva başlığı altında verilen maddeler: Eserde daha çok nebati, daha az olmak üzere madeni (anorganik) ve hayvani devalar yer almaktadır. Bunların yanısıra vücut azaları (mide, kemik, baş v.s.), çeşitli yemek tarifleri ve kurs, macun, şerbet, tin gibi çeşitli terkip şekillerine de yer verilmiştir.

"Kurs-ı galiye kurs-ı çörek dimekdir. Yassıca yassıca yapıldığından kurs dirler ve kurs-ı galiye mürekkebdir..." (v.127b)

"Mi'de mi'de dahi cem'i e'falde bağırsağa yakındır. Amma bağırsaktan da-

hi yeğdir. Tabiatı barid ve yabisdır."(v. 236a)

"Mustaba bozca aş dirler koyuca çorbadır. Ya pirincden iderler içine yöğurd ve nane ve miydenûs korlar veya bulgurdan iderler. Her kangısı..." (v. 235b)

"Fânîz peynir şekeridir. Ekser çörek iderler. Ve akide ve hacı lokumu gibi iderler. Gayet beyaz olur..." (103b)

Müfret devaların felsefesine (hilt-lar nazariyesi) ilişkin açıklamalar: Eserde müfret ve mürekkep devalarla tedavinin felsefesi üzerinde kısaca durulmuştur. (v.2b-3a). Burada tedavi yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlardan, müfret ve mürekkep devaların çeşitli özelliklerini bilmenin lüzumundan v.s bahis vardır

Eserin kaynakları: Fazlızâde önsözünde, faydalandığı kaynakları tek tek bildirmemekle beraber, çok kullanılan müfret devaları meşhur müfredât kitaplarından nakl ederek eserini tamamladığını ifade etmektedir. Gerçekten de eserde pek çok eser ve müellif adı geçmekte, bunlardan alınan çeşitli bilgiler nakl edilmektedir. Bu kaynaklar arasında İbn Sina, İbn Baytar, Sahib-i Takvim, Dioskorides, Calinos, Mehmed Temimi, İsa Efendi Müfredâtı, Fules sıkça geçenler arasında zikredilebilir.

Müellifin katkıları: Daha evvelce de belirttiğimiz gibi eser iki bölümden meydana gelmektedir. İlk bölüm olan müfret devaların tanıtıldığı bölümde, müellifin katkıları gerek metin içinde sayfa kenarlarındaki açıklamalarda görülmektedir. Sayfa kenarlarındaki açıklamalar genellikle metin içinde verilen bilgilere ilave yeni bilgiler aktarımı şeklindedir. Fazlızâde'nin bu açıklamalarına birkaç örnek verecek olursak,

"Fülfül-i ebyaz ak biberdir. Tabiatı..." (v.112a) (Piper nigrum)

"Fülfül-i ebyaz kuhllarda esvedden

ziyade müstameldir"

Lisanü'l-usfur serçe dili ve kuş dili dirler. Badem yaprağına benzer bir yaprağın tohumudur... Bedeli ceviz içi ve kızıl tuderidir." (v.198a) (Fraxinus excelsior)

"Tuderi kuş ekmeği ve kara hasan otı dirler bir otdur ve bostan kenarlarında ve harap yirlerde biter"

"Felence ? misk otı dirler. Eger çiyeneseler misk gibi ve elma gibi kokar... İsa Efendi Müfredatında ben aldım ve Rumda on yılda güçle hasıl eyledim amma tabiatı har e hurrif ve üçüncide yabisdır. Ala kavli-i Muhammed Temimi, Sahib-i Takvim ve Fules ikincide har ve yabisdır didiler..." (v.112a) Piper cubeba)

"Tabiatı yazdıkları kadar kuvvetli bulmadım. Bildim ki vilayetindedir" (v.123a)

"İnebü's-saleb envai çokdur. it üzümü dimekle meşhurdur ve bu iki nevden gayrısı dahilen istimal olunmak caiz değildir. (v.94a) (Solanum nigrum)

"Bu inebü's-salebin mühlik olan nevinin yaprağı su teresi yaprağına müşabih olur. Köki uzun ve boğut olur. Dağlarda ve çınarlar arasında biter. Eger çıbanlara ursalar gayet faide ider. Eger külinden bir dirhem şarab ile içseler dürlü dürlü hayalat gösterir. İki dirhem içseler üç gün sarhoş ider. Dört dirhem içseler cünun arız olur. Levni mütegayyir olur. ve dimağı kurudup bir inçirik getirür ve kan kusdurur ve ekseriya ilac kabul itmeyüp helak olur. Derun-i kitabda zikr olan iki nevin gayrısı dahilen istimaleri hatarnakdır. Yakularda müstameldir. Hataen yiseler maü'l-asele çok içürüp kusduralar ve taze süd ile kay' itdürüp ba'de asel ile tavuk göğsünü ve acı badem yedüreler, bi iznillahu teâlâ halas olur.

Metin içindekilere birkaç örnek verecek olursak:

"Bezrü'l encüre ısırgan dikenini tohumudur... Mülettif luuk gibi yiseler ziykü'nnefes makulelerine müfiddir. Fıngi ilham

eylediği kerrat ile bu fakirin mücerribi-
dir. Hatta fitik ile doğup altı yaşına var-
mış bir oğlancığın müdavemet itirdim
yani asel ile luuk idüp virdim ve mahall-i
fitiği bir sakız ile bağlatdım, bi'l-külliyeye
def eyledi". (v.13b) (ructus urtica pilluli-
fera)

"Usaretü'l-kisau'l-himar karga düve-
liği usaresidir-b.. ve etibbâ-i zamanımız
ilacından aciz oldukları demregüye ve
tuzlu balgam ve emsaline ilac-ı kafidir. Bu
fakiri kendü nefsimde ve ahirde kerrat ile
tecrübe eyledim. Asla tehalüf eylemedi.
Vallahü'l müessir eski olmaya zira kuvve-
ti gider..." (v.91a) (Ecballium elaterium)

Germe-i muallaka saparna didikleri
kökdür. Bazı tabibler saparniye dirler...
Müteakaddimin yazmamışlar zira sonra-
dan hadis olan edviyedendir. Frenk ma-
razlarının envainına nafidir... Bu fakir bu
iki vechden taze taze virmeği tercih ider.
hangi hangi vechile olursa alil mâ-i mat-
buhî içmekden ikrah iderse bir mikdar çe-
kirdeği çıkmış siyah üzüm yahud yalnız
çekirdeksiz kuş üzümü ve bir mikdar ya-
ban köki yahud yalnız şeker ile tabh olu-
nup içireler didiler. Bu fakir dirim ki çok
komayup halaveti mâlum olur olmaz ola-
cak kadar koyalar. Zira ciğer tatlunun
dostudur. Kilus tam olmazdan evvel ken-
düye çeküp kilus nakıs olmağla devanın
dahi kuvveti nakıs olmağı tedavi-i müzmi-
ne muhtac olur. Fiili haza hulviyeleti kar-
raca oldukda hazmın tamamında cezb
idüp ve keyyul-ı tam ile kabul idüp hazm-ı
salis cedid olmağla illetin süratle zevali-
ne bais olur ve alil ikrah itsün ve itmesün
hulviyyat-ı mezkure ile bir mikdar halavet
virmek evla olduğu bu fakirin mücerre-
bimdir... bu marazın semiyetine mukabil
olup rutubat-ı zaide-i semmiyyeyi ter ile
ihrac idüp rutubat-ı asliyyeyi ziyade ve
hararat-ı garizeyi it'aş eylediği mücerreb
olduğu meşhur olup bu fakirin de mücer-
rebimdir... Zira takvit ile kuvva-yı alil ka-
vi olup... ve bazıları bi-aynihi maraz-ı as-
lisi yani illet-i frengisi şiddet ve hiddet

bulmuş iken bu matbuh ile ba'de't-tedavi
halas olduğu bu fakirin ray-ı za'fıyla vaki
olmuşdur..." (v. 153a-163a) (Smilax offi-
cinalis)

İkinci bölüm ise Fazlızâde'nin "*ilm-i
tıbba ait*" notlarının tedavi faslının
Mizânü'l-edviye adını verdiği üçüncü ma-
kalesidir. Müellif "*ilm-i tıbba ait*" bu ese-
rinin kaynakları herhangi bir bilgi vermez.
Zaten bu bölüme baktığımızda, müfret de-
valarla ilgili ilk bölümde gördüğümüzün
aksine eser ve müellif adlarına, onlardan
yapılan nakillere rastlamıyoruz. "*İnde'l-
etibbâ*", "*etibbâ-i İslam indinde*", "*etibbâ-
i Efrenc indinde*", "bazı akrabadinler"
gibi ifadeler ise çeşitli kaynaklara mür-
caat edildiğini, ancak bunlardan doğrudan
nakiller yapılmadığını göstermektedir.
Ayrıca bu bölümde, yine ilk bölümün aksine,
sayfa kenarlarında da hiçbir açıklama
yapılmamıştır. Fazlızâde 18 varak olan
bu bölümün sonuna terkiplerde kullanılacak
ölçülerle ilgili 6 adet cetvel hazırlayıp
eklemiş ve bu cetvelleri nasıl hazırladığını,
nasıl kullanılacağını da uzun uzun an-
latmıştır. Bütün bunlar, ikinci bölümün
müellifin kendi görüşleri doğrultusunda
kaleme alındığını göstermektedir. Ancak,
konumuz "mürekkep devalar" olmadığı
için bu bölümün üzerinde daha fazla du-
rulmamıştır.

D-Eserden seçilen müfret deva ör- nekleri

a- Nebati

"Gar defne ağacıdır. Yemişine defne
yemişi dirler. Harf-i ha'da habbü'l-gar
diyu zikr olundu. Ve bir nevine gar-ı İs-
kenderani dirler. Bunun yaprağı küçük
olur. Bazıları mersin yaprağına benzer ve
koz komaz didiler. Amma maksut olan
defnenin yaprağı mersin yaprağından bü-
yük ve rayıhası latiftir. Ala kavli-i Erbiya-
sus tabiatı ikincide har ve yabisdir. Sa-
hib-i takvim kavli üzere üçüncide har ve
yabisdir. Hasse-i evvelisi sadra ve alat-ı

nefese ve taktir-i bekle nafidir. Ciğer ve bağırsak süddelerin açar. Bedene kuvvet virür. İhtinak-ı rahme nafidir. Muvafık deva ile hayzı akıdır ve rahmi kavi ider ve makat ve rahm ağrularına dühn-i benefşe ile döğüp kosalar müfiddir. Bunun cemi eczasının mikdar-ı şerbeti bir dirhemden dört dirheme varıncadır. Habbının iki miskale dekdir. Ala kavli-i Fules bir dirhemün dühnini iki dirhem nardin yağıyla içseler süddeleri açar, bedene virir Vec'ierhama dahi faide ider ve uzun ve namazbor kurdarı çıkara. Amma serhes yahut termes baklastıyla içseler. Bu yağdan lu'û olunsa zıykü'n-nefese ve intisaba faide ider. Bu dühnün iki dirhemi müşhildir. Şeceri ve yaprağı ve yağı ve zehirlüküre ve hususan akreb sokduguna müfiddir. Kökinin kabuğundan şarab-ı reyhan ile dört dirhemün içseler cümle taşları kırır ve ciger illetlerin giderir. Mikdar-ı şerbetinden ziyadesi sadra muzırrdır, tabaşir islah ider. Bedeli çörek otudur ve sisizdir. Amma gar-ı İskenderani didiğimiz dal-ı mühmele ile dafni-i İskenderani dirler. İskenderiye defnesi ve mucemesi bir defnesi manasındadır ki Diskoridus hamadafni dimiş idi. Lisan-ı Yunanidir. Her dem taze dahi dirler. Ebu'l Abbas ve İbn Baytar bu secere şikakil nevinde dimiş, amma defne cinsindedir didiler. Biri zafna ki hamadafni-i digerdır, yemişi kızıl olur. Mide yanguluğuna ve bağırsak sancusuna şarab ile içmek nafidir. Yine şarab ile usaresi müdirrü'l-bevl ve l-hayzıdır, Kuvveti ala kavli-i Calinos gar-ı İskenderani kuvveti gibidir didi. Biri dahi dafnu bedasdır. Bunun hakkında dahi çok söz vardır. Hatta Beberut taşlarında çok olur. Anların katında keyfiyeti yaramaz bir otudur. İstimalinden daima hazer iderler. Bu ot yine dafna didikleri otudur didiler. Bazıları redd idüp bazı havass isbat eyleyüp yaprağı balgam ishal ider ve hayzı idrar ider ve ağızda çiğnemek balgamı cezb eder ve yemişinden on beş danesi tab'i is-

hal ider, didiler. Ve İbn Baytar Endülüs diyarında yaprağı ariz mazeryun, maderyun ve mazer dahi dirler. Ve hasira demekle bilinür, dimiş. Ve bunun emsali kelimat-ı kesire vaki olmuş. El-hasıl Abdullah b. Salih ve Calinos ve Diskorides ve gayriler bu otun üçü dahi bir cinsdir ve eger şecerinin ve eger yaprağının ve eger yemişlerinin kuvveti ve fi'ili birbirine karib olup nihayet bazısının yaprakları ve budakları beyinde be-hasbü't-tavl ve'l-arz farkı olup ve bazısının yemişi siyah ve bazısının kırmızı ve bazısının yeşil olur, didiler. Yemişi yeşil olan bu üç nev'den ibtida zikr olunan gar-ı İskenderanidir. Bunun tabiatı gayet hardır ve taamı acıdır. Mikdar-ı şerbeti altı dirhemdir. Kıt-rat-ı bekle ve kan tebevül idenler müfiddir. Tamam şerbetin toğurmayan hatunlar içseler toğuralar ve hamil olanlar vaz'-ı hamle karib içseler ıztrabsız toğuralar ve furzece dahi eyleseler bu faideyi ider. Hamil olmayanların hayızların idrar ider. Vallahu Teâlâ alem vahibü'l-müdebber ve'l-müesser." (v100ab) (Laurus nobilis)

"Habbü'l-gar defne yemişidir. Bel-san-ı Rumidir. Ağacına gar dirler. Bu çok dürlü olur. Berri nevinin ağacı bostanından küçük olur. Alası berrisidir. Gerek yemişi gerek yaprağı kuvvetlü olur. İçinin danesi sarıca ve iki pare olur. Yemişinin tabiatı üçüncide har ve yabıdır. Ve mikdar-ı şerbeti iki miskaldır. Bokrat kavli üzere bir mikdarı ase viladına kafidir ve bevli ve ifrat-ı tamsı tutmağa kifayet ider. Ve iki adedin dakk idüp içmek sancu envain fi'l-hal sakin ider. Ve zehürlü haşerat sokduguna müfiddir. Ala kavli-i Fules cümle zehirlerin tiryakıdır. Talak rutubetine nafi ve şarab ile içmek yine rutubeten olan talak ağrısını giderir. Andız ile içseler riyah-ı galizeden olan baş ağrısına nafidir. Cigere ve etrafına muzırrdır. Zerneng yani amberbaris islah ider. Be-

deli habbül'-mahleb ile acı bademdir."
(v.34ab) (*Fructus Laurus nobilis*)

b- Hayvani

Müfredât-ı tıbb'da az da olsa bazı hayvani devalar olmasına rağmen "sere-tan" yer almamıştır.

c- Madeni

"Akik hakik didikleri taştır Levnen ve nev'en ecnası kesirdir. Alası gayet şef-faflu ve gayet kızıl olandır. Tabiatı eğer baksalar barid ve yabis olur, didiler. Bazıları mutlaka tabiatı üçüncide yabisdir, didiler. Göze ve kalbe kuvvet virür. Ve hafakana nafidir. Mikdar-ı şerbeti yarım dirhemdir. Bir miskale dek caizdir. Be-denden akan kanları nereden olursa keser. Hatunlar getürseler nitekim hayzı keser. Tilaen ve havasen menafii kesirdir"
(v.103a) (*Karneol*)

D- Eserin Değerlendirilmesi

Fazlızâde Mehmed ve Müfredât-ı tıbb hakkında kaynaklarda hiç bir bilgi bulunmayışı dikkat çekicidir. İncelediğimiz diğer yazar ve eserlerin hiçbiri hakkında derinlemesine bir araştırma yapılmamış olmakla beraber hiç değilse ismen bilinmektedirler. Fazlızâde hakkındaki tek malumatı ise bir iki satırlı Bursalı Mehmed Tahir vermektedir.¹⁴

Müfredât-ı tıbb'ın özelliklerinden biri ismidir. Gerek kütüphane kataloglarında, gerek İslami Tıp Yazmaları Kataloğu¹⁵ nda, gerekse Osmanlı Müellifleri¹⁶ nde eserin adı "Müfredât-ı tıbb" olarak geçmektedir. Ancak ne eserin mukaddimesinde hangi isimle "tesmiye" edildiği bildirilmiş, ne de başka herhangi bir yerinde isim zikredilmiştir.

¹⁴ Bursalı Mehmed Tahir: a.g.e. 3. c. s. 233.

¹⁵ Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Kataloğu s. 312

¹⁶ Bursalı Mehmed Tahir: a.g.e.s. 233

Eserin vücûda getiriliş üzerinde de biraz durmak gerekir. Müellif bu konuyu mukaddimede uzun uzun anlatır. Buna göre, terkiplerde kullanılacak devaların ölçüleriyle ilgili olan, Mizânü'l-edviye adını verdiği ve büyük bir ihtimalle Arapça olarak kaleme aldığı eserini "talip"lerden gelen istek üzerine Türkçe'ye tercüme etmiş ve elimizdeki eserin 2. bölümü olarak hazırlamıştır. Eserin 1. bölümünde ise çok kullanılan müfret devalara ait çeşitli özellikleri müfredât kitaplarından naklettiğini, bunu da eserin eksiksiz olması için yaptığını anlatır. Burada birkaç husus dikkatimizi çekmiştir:

Bunlardan birincisi, daha çok 14-15. yüzyıllarda, Arapça yazılan eserlerin müellifin kendi tarafından Türkçe'ye çevrilmesi meselesidir ki burada da aynı hadiseyi görüyoruz. Ayrıca Fazlızâde "ilm-i tıbb" ait eserini hangi dilde yazdığını söylememekle beraber bir bölümünü tercüme ettiğini söylemesi ve kaleme aldığı diğer eserlerin Arapça olması, bu bölümü Arapça'dan tercüme ettiğini kuvvetle düşündürmektedir.

Yine dikkati çeken ikinci bir özellik, bu konuyla yani terkiplerde kullanılacak ölçülerle ilgili bir eserin olmadığını söyleyerek kendisinden böyle bir eser yazmasını talep ettiklerini bildirmesidir. Müfredât-ı tıbb bu yönüyle yani ihtiyaç sahiplerinden (taliblerden) gelen istek üzerine yazılmış olması bakımından incelediğimiz diğer eserlerden ayrılır.

Burada üzerinde durulacak üçüncü husus ise müfret devalarla ilgili kısmı başka müfredât kitaplarından naklederek yazdığını söylemesidir. Fazlızâde bu konuya fazla önem vermemiş gibidir. Zaten mukaddimede üzerinde durduğu ve uzun uzun anlattığı asıl konu terkip hesapları-

nin doğru yapılması ve bunun önemi konusudur.

Eserdeki ilgi çekici özelliklerden biri de müellifin katkılarını sunuş şeklidir. İncelediğimiz bazı eserlerde de gördüğümüz gibi-mesela Ferâidü'l-müfredât-Fazlızâde çeşitli görüş ve tecrübelerini çoğunlukla sayfa kenarlarında, nadiren de metin içinde vermiştir. Bu tarz, kendi görüşlerini nakil yaptığı diğer kaynaklardan ayırt etmek isteği gibi düşünülebilir. Ancak, metin içinde her zaman nakil yaptığı kaynağı bildirmemiş ve az da olsa bazen metin içinde kendi görüşlerini ifade etmiştir.

Müfredât-ı tbb'bın diğer bir özelliği daha çok nebatî devâlara yer verilmiş olması, bir başka özelliği de kısa da olsa müfret devâlarla tedavinin felsefesini vermesidir.

Eserin müellifi Fazlızâde Mehmed çok yönlü insandır. Eserlerine baktığımızda bir yandan fıkıh, bir yandan edebiyat, diğer yandan tıp gibi birçok farklı sahalarda birikim gerektiren eserler verdiğini görüyoruz. Günümüzde pek rastlamadığımız bu özellik, o tarihlerde sıkça rastlanılan bir hususiyet olarak incelediğimiz diğer bazı müelliflerimizde de karşımıza çıkmaktadır.

E- Ekler

Ek 1- Mukaddime

Bismillahirrahmanirrahim

Celâl-i hakîm-i şâfi ve cemâl-i tabîb-i mükâfi şân-ı 'azîmine layık ve eltafi hikemiyyesine muvafık ve muvafî hamd-i b-gaye-i kafî ve şükr-i la-niha-ivafî reside-i icabet-gah el-melikü'l-muafî kılınmak akibinde re'is-i şifa-i hane-i risale-i mahvi-i dera-i mütekafi üzalü'l-küfr ve'l-cehlü' z-zahir ve'l-cafi müdebbir-i emraz-ı kulübü'l-müsbet ve'n nafi cevahir-i salavat-ı mîzânü'd devaü'l-mübeyyin ve'l-hafi ve zevahir-i teslimat-i miksatü'd-devaül-mürekkeb ve's-safi bu alil-i biçareden salat-ılecümü't-telifidir. Ve le'ali-i tehaya-yı savafî Hazrat-i ahzen-i esrar-i hikmet-i hakikatin mükahhal-i nübüvvet muhtevi-i

envar-ı şeri'atlerinden kuhl-ı münşafi basıra-i kulublarına keşide olunan al ü evlad-ı zevil-isnafı ervahlarına ihdadan sonra bais-i terceme-i makale oldur ki bazı terki olunması muktezi olan maacın ve gayrı bazı mürekkebat-ı kadimenin müfredâtları kesir olmağla derecat-ı keyfiyyat-ı tabayileri ve mikdar-ı şerbetleri istihracı ve müteassir esas-ı terki ve hicab olan edviyeleri bilinmek murad olundukda fehm ü ihracı olmağla etibbâdan bazı efâzül teshîlen li't-tâlibîn cedveller resm ve bazı maâcin ve hubûb li-ecli't-ta'lim derûnlarına vaz ' ve hisâb ve tefhim itmeleriyle bâis-i suhule ve amelde sıhhat ve selâmeti müfîd olup lâkin bahîl yedinde kalmağla şâyi' olmayup ma'lûmı olanlardan bazı kimesne istinsâh irâdesiyle tâleb eyledikde men- ' ve yalnız bir mütâlaasına kâni' olan ezkiyâya irâ'et dahi itdirmemek ile bu fakîr-i kalîlü'l-bizâ'a ve 't-taksîr-i'l-muhtâc ilâ tedâvi-i rabbihi'l-kadîr El-hâc Mehmed eş-şehîr bi-Fazlızâde eşfahullahu Tealâ min uzâle bi'l-fazl ve's saâdeden bir mislini temenni ve istinsâhıyla teselli ricâ etmeleriyle âsâr-ı müntefî-behâdan olup hayrî'n-nâs men yenfaü'n-nâs vârid olmağla ilm-i tıbda tedvîn-i kitâb kasdıyla ta'lik olunan muallakâtımızdan fasl-ı tedâvinin üçüncü makâlesi matlûbları olan Mîzânü'l-edviye'de vüs' ve kudret mertebesi alâ-vechi't-tedkik ve 't-tahkîk husûl-i maksûd tevakkuf eylediği kavâid ve mesâil tafsil ve tebyîn ve iktiza iden hisâbda görülen cedâvile kıyâsan sıhhatine bâis ve müfîd cedveller vaz' ve ta'yin olunmuş idi.

Lâkin Fâzıl-ı mezbûrun ve terkîmi gibi olmak hâric-i hayta-i vakt-i tam-ı fakîr ve hûze-i ihtimâm-ı pür taksîr ise dahi fi'l-cümle müşâkele ve müşâbihe bulunmağla maksû'n-aleyh olmak kâbil ve murâd-ı ma'hûd hâsıl ve meh-mâ-emken ihrâc-ı amel âsân ve kâide-i istihrac nümâyân olmağın imtisâlen li'r-recâ makâle-i mezbûre sûret-i risâlede tercüme ve tahrîr olunup li-ecli'l-istinsâh itâ olundu ki mütâlaasıyla müntefî' olanların hüsn-i teveccüh ve lütfen ve keremen duâyı hayrları berekâtıyla elân tedvinine

sürû' olunan gerek fıkıh-ı şerifde 'Hâsiye ale'd-Dürer' ve gerek Arabiyyâtdan edebe dâir "Muînü'l-mübtedi ve medârü'l-müntehâ" ve gerek ilm-i tıbdâ zikri mesbûk kitâbın tedvinleri müyesser ve itmâmları mukadder ola. Vallahi'l-müs-te'ân ve aleyhi't-tekelân (v.1b-2b).

Ek.3. Devâ adedini gösterir liste.

Elif	v.2a-10bf	45 devâ
Be-Pe	v.10b-21a	51 devâ
Te	v.21a-23b	12 devâ
Se	v.23b-24b	4 devâ
Cim-Çim	v.24b-30a	23 devâ
Ha	v.31b-40b	40 devâ
Hı	v.40b-46b	27 devâ
Dal	v.46b-50b	20 devâ
Zel	v.50b-51b	4 devâ
Re	v.51b-55a	16 devâ
Ze	v.55a-59b	22 devâ
Sin	v.59b-67a	25 devâ
Şin	v.67a-72b	20 devâ
Şad	v.72b-78a	29 devâ
Dat	v.78a-80a	10 devâ
Tı	v.80a-84a	18 devâ
Zı	v.84a-85a	5 devâ
Ayn	v.85a-95b	35 devâ
Gayın	v.95b-102b	17 devâ
Fe	v.102b-114a	38 devâ
Kaf	v.114a-141b	87 devâ
Kef	v.141b-180b	84 devâ
Lam	v.181a-206b	97 devâ
Mim	v.206b-244b	134 devâ
Nun	v.244b-257a	38 devâ
Vav	v.257a-259b	6 devâ
He	v.259b-262b	9 devâ
Ye	v.262b-265b	7 devâ
Toplam	923adet müfret devâ	

Ek 2- Tespit edilebildiği kadarıyla eser-in kaynakları

Fazlızâde eserin kaynakları arasında bilgi vermez. Sadece müfret devâların özelliklerini, bedellerini ve diğer faydalarını müfredât kitaplarından naklederek yazdığını bildirir. Eserin bütününe baktığımızda da zaman zaman çeşitli kaynakların zikredildiğini görüyoruz. aşağıda tespit edebildiğimiz kadarıyla bu kaynakları sıraladık:

Seyh Dâvûd: Burada zikredilen Şeyh Dâvûd Antakî'dir.

İbni Sinâ: Eserin adı zikredilmemiştir.

Sâhib-i Takvim: Eserde sıkça zikredilen bu kaynak Ebu'lFadl Hasan b. İbrahim et-Tiflîsi'nin Takvimü'l-edviye el-müfrede

isimli eseri olmalıdır.

Bokrat: Bu isimle zikredilen müellif M.Ö. 460-377 arasında yaşamış olan Hipokrat'dır. Ancak hangi eserinin kullanıldığı zikredilmemiştir.

İbni Baytar: Eser adı zikredilmemiştir.

İshak: eserde "İshak kavli üzere" ifadeyle zikredilen müellif 14. yüzyılda yaşamış Osmanlı hekimi İshak b. Murad, kaynak olarak kullanılan eseri de Edviye-i müfrede olmalıdır.

Erbiyasus: Eserde bu isimle zikredilen müellif M.S. 325-403 yılları arasında yaşamış Bizans hekimlerinden Oribasius'dur. Burada hangi eserinin kullanıldığı belirtilmemekle beraber 70 kitaptan oluşan tıp ansiklopedisinin müfret devâlarla ilgili bölümü kullanılmış olmalıdır.

Dioskoridus: Eser adı zikredilmemiştir.

Ebu'l-Abbas: 13. yüzyılda yaşamış İslam botanikçisi Ebu'l-Abbas Ahmed İbn er-Rumiyye en-Nebati. Burada kaynak olarak kullanılan eseri yaptığı uzun seyahatler sonucu kaleme aldığı ve pek çok bitkiyi incelediği er-Rihle olmalıdır.

Abdullah b. Salih: Tespit edilememiştir.

Râzî: Eser adı zikredilmemiştir.

Muhammed Temimi: 10. Yüzyılda yaşamış İslam hekimi Muhammed b. Ahmed et-Temimi. Burada kaynak olarak kullanılan eseri müfret devâlardan bahseden el-Mürşid olmalıdır.

Fules: bu isimle zikredilen müellif M.S. 625-690 yılları arasında yaşamış Bizans hekimlerinden Paul d'Egine'dir. hangi eserinin kullanıldığı belirtilmemekle beraber Epitom adlı 7 ciltlikeserinin müfret devâlardan bahseden son kısmı kullanılmış olmalıdır.

Calinos: Bu isimle zikredilen müellif M.S. 130-201 yılları arasında yaşamış olan Galen'dir. Hangi eseri kullanıldığı zikredilmemiştir.

İsa Efendi Müfredatı:

Minhâc kavli: burada eser adı verilmiş, müellif adı verilmemiştir. Bu isimle başlayan bir kaç eser olduğu için kaynak tespit edilememiştir.

Hacı Paşa: eser adı zikredilmemiştir

5-Kitâbü'n-nebât (Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicinale Tercümesi)

A-Müellifin ve eserin tanıtılması

Tıp müfredâtıyla ilgi inceleyeceğimiz beşinci eser olan Kitâbü'n-nebât, P.A. Matthioli'nin Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicinale isimli eserinden yapılan tercümedir.

Kitâbü'n-nebât'ta "*huzzâk-ı etibbâ-yı Efrenc*"¹ yani "Frenk hekimlerinin hazıklarından" olarak tanıtılan "hekim Matyoli"² tam adıyla Pietro Andrea Matthioli³, 1500'de Sienna'da doğmuş, 1577'de Trente'de ölmüş ünlü İtalyan hekimi ve botanikçisidir³.

Bir müddet hukuk öğrenimi gördükten sonra, Padua Tıp Okulu'na girdi ve 1523'de buradan mezun oldu. Hekim olarak çok meşhur ve zengin olan Matthioli, daha sonra hekimlik çalışmalarını bırakarak İtalya'nın çeşitli bölgelerine gitti. 1527'de Roma'ya geldi; daha sonra Trente'ye geçerek 13 yıl burada kaldı. 1540'da, bulaşıcı hastalıklar üzerin bir çalışma yapması için bölge idarecileri tarafından Goritz'e davet edildi. 1522'de de Kral I. Ferdinand'ın daveti üzerine Prag'a giderek Kral'a danışman oldu. Daha sonra İmparator II. Maximilen'in hekimliğini yaptı. Bir müddet sonra Trente'ye dönerek burada

evlendi ve 1577'de vebadan öldü⁴.

Derin kültürü ve iyilikseverliği ile zamanın en sevilen, sayılan hekimlerinden biri olan Matthioli, bilhassa botanik alanında asrı için büyük bir otoritedir⁵. Çok sayıda eseri vardır⁶, ancak tabii bilimler alanındaki eserleriyle, özellikle de Dioskorides'in eserleri üzerinde oldukça derin ve ciddi tetkikler sonucu yaptığı yorumlarla ün kazanmıştır. Modern botaniğin temellerinden sayılan Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicinale, Dioscorides üzerine yapılan incelemelerde hâlâ aranılan eser durumundadır. Eser ihtiva ettiği çok geniş bilgi sebebiyle Rönesans döneminin farmakolojik bir ansiklopedisi sayılabilir. Matthioli, bu eserinde yüzlerce bitkiyi toplamış, incelemiş, o güne kadar tanınanlara yepyeni ilavelerde bulunmuş, ayrıca çok sayıda hayvan ve mineralin de tanımlamasını yapmış, drog-lar hakkında geniş açıklamalara, yorumlara yer vermiştir. Eserin bir başka önemli yönü de içindeki nefis çizimlerdir. Yaklaşık 1000 civarındaki çizimi tahta üzerine oyarak hazırladığı bildirilmektedir⁷.

Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicinale, ilk olarak 1544'da Venedik'te basılmıştır. Oldukça ilgi gören eser pek çok kereler basıldığı gibi Fransızca, Almanca, Latince ve Çekce'ye çevrilmiş, bu tercümelerin de çeşitli baskıları yapılmıştır⁸.

1 Osman b. Abdurrahman Kitâbü'n-nebât. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 709, v. 2a.

2 Müellifin ismi eserinin üzerinde bu şekilde yazılmıştır. Ancak çeşitli kaynaklarda Pierandea Mattioli, Pierre Andre Mattirole veya Pietro Andrea Mattioli şeklinde yazılışlara da rastlanmıştır.

3 P. Lorusse: Grande Dictionnaire Universal, Paris., 1865 "Mattioli" maddesi

4 P. Lorusse: a.g.e. "Mattioli" maddesi; Enciclopedia Italiana MMCMXXXIV-XII, "Mattioli" kmaddesi. Ayrıca Bkz. A. Castiglioni: Histoire De La Medecine. Paris, 1931, s.394; Dictionnaire Des Biographies. 2.c., Paris, 1958, s. 991.

5 P. Louorusse: a.g.e., "Mattioli" maddesi

6 Matthioli'nin tüm eserleri Opera Omnia başlığıyla toplanarak 1958'de Bale'de basılmış, 1712 ve 1744'de Venedik'de yeni baskıları yapılmıştır. Bkz. P. Larousse: a.g.e. "Maattioli" maddesi; Enciclopedia Italiana, "Mattioli" maddesi.

7 P. Lorusse: a.g.e. "Mattioli" maddesi; Enciclopedia Italia "Mattioli" maddesi; ayrıca bkz. A. Castiglioni: a.g.e 394; Dictionnaire Des Biographies., s. 991.

8 geniş bilgi için bkzP. Lorusse: a.g.e. "Mattioli" maddesi; Enciclopedia Italia "Mattioli" maddesi;

Eserin Venedik 1568 baskısı Köprülü Kütüphanesi 371 numarada kayıtlıdır. 1527 sayfalık bu hacimli eserde Dioscorides'in eserindeki 5 bölüm, 5 ayrı başlık altında incelenmektedir. Mesela 2. bölüme "Nel Secondo Libro Della Materia Medicinale Di Pedacio Dioscorides Anazarbeo" başlığıyla giriş yapılmıştır. Eserin başındaki 6 adet fırın resmi ilgi çekicidir. Bu resimlerin hemen arkasından Matthioli'nin önsözü yer alır. Büyük boy basılmış olan eserdeki bitki, hayvan ve mineral çizimleri çok güzeldir. Bu çizimler renklendirilmiş olarak Süleymaniye Ktp. Ayasofya 3748 numaralı Arapça eserde de yer almaktadırlar.

Bu eserin Türkçe tercümesi ise 1777 yılında Osman b. Abdurrahman tarafından Kitâbü'n-nebât adıyla yapılmış, adından da anlaşılacağı gibi tercüme eserin sadece bitkilerle ilgili kısmı seçilerek dahil edilmiş ve resimler konmamıştır.

B-Mütercimim ve tercümenin tanıtılması

Matthioli'nin kısaca tanıtmaya çalıştığımız bu eserin bir bölümü Osman b. Abdurrahman tarafından 1191 (1777) tarihinde Kitâbü'n-nebât adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.

Mütercim eserinin mukaddimesinde ismini Osman b. Abdurrahman 9 (v.2a) olarak bildirdikten sonra görevinin Belgrad tercümanlığı olduğunu ve büyük şehirde uzun müddetten beri sadakat ve doğrulukla devletler arasında hizmet ettiğini anlatır:

"Kitâbü'n-nebât'ın mütercimi ahka-

rü'l-vera ve ez'afü'l-ibad olan darü'n-nasr ve'l-cihad mahrusa-i Belgrad tercümanı Osman b. Abdurrahman müddet-i medideden beru mahmiyye-i mezburede beyne'd-devleteyn bi's-sıdk ve'l ihlas tercümanlık hizmetinde..." (v.2a)

Tercümetü Kitabı Coğrafya adlı eserinde ise Köprülü Hafız Ahmed Paşa'nın Belgrad valiliği sırasında, 1749-1751 yılında Belgrad Divanı ikinci tercümanı olarak görev yaptığını bildirmektedir.¹⁰ R. Şeşen konuyla ilgili makalesinde onun Mühendishane'nin ilk hocalarından olduğunu ve büyük bir ihtimalle Avusturya veya Macar mühtedilerinden olduğunu ileri sürmektedir.¹¹

Mütercim Osman b. Abdurrahman'ın Kitâbü'n-nebât'tan başka konuyla ilgili bir eseri daha vardır. Kitabı marifetü'l-taktir adını taşıyan bu eserin önsözünde Osman b. Abdurrahman şöyle der:

" Evvela halkın istifadesi için Kitab al-Nebât'ı Türkçeye çevirmiştim. Lakin o eserde drogların tabiatlerinden ve hassalarından bahsedilmekle beraber yapraklarından, saplarından, köklerinden ve meyvalarından elde edilebilecek su, usare, zambk, tuz, ekstre ve ruhların ne şekilde çıkarılacağı yani taktir-damıtım usulünden bahsedilmediğinden Avusturya'da pek meşhur olan Berkhardos isimli hekimin İlm-i Marifet-i Taktir adlı eserini bulunca Türkçeye çevirmeye başladım. Eseri 3 kısma ayırdım.

Ancak bilahare bazı dost ve hekim arkadaşlarım bu ilk tercümeden çok muhtasar diye şikayet ettiklerinden çeviriyi bir başka eser halinde daha da genişlet-

9 Mütercimim ismi Tercümetü Kitabı Coğrafya adlı eserinde Osman b. Abdülmenan olarak geçmektedir. Ancak biz tanıtmamız eserdeki bilgiyi esas alarak Osman b. Abdurrahman'ı kabul ettik.

10 Tercümetü Kitabı Coğrafya: Süleymaniye Ktp. Esad Efendi 2041.

11 R. Şeşen: a.g.e. s. 371; Ayrıca bkz. R. Şeşen: "Belgrad Divanı tercümanı Osman b. Abdülmenan ve tercüme faaliyetindeki yeri". Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisinde yayınlamak üzere baskıdadır.

tim ve bu sefer adına *Zamaim-i Kitab-ı Marifet al-Taktir dedim*¹²."

Osman b. Abdurrahman'ın bir diğer eseri de yukarıda sözünü ettiğimiz Tercümetü Kitabı Coğrafya isimli fiziki coğrafya kitabıdır. Bernhard Varenius'un (1600-1676) ünlü eseri *Geographia generalis in qua affectionnes generalles telluris explicantur'un Almanca çevirisinden Türkçeye yaptığı bu tercümeyi 1751 yılında Köprülü Ahmed Paşa'nın teşvikiyle hazırlamıştır. 13*

Bunlardan başka bir de matematiğe ait eseri vardır. Bunu ne sebeple yazdığını Kitâbü'n-nebât'ın mukaddimesinde şöyle açıklar: Kitâbü'n-nebâti tercümeyle başlamış ve 1184 (1770) senesinde müsvedde olarak bitirmişken. Osmanlı-Rus savaşının çıkması üzerine matematik ilmi daha önemli ve lüzumlu hale gelmiş, bu yüzden bu fende zor bir metnin telifine ve güç bir şerhin tercümesine öncelik vermiştir:

"... lisan-ı Efrenciyyeden zaban-ı Türkiye tercüme ve tebdile şüru' ve ibtida bin seksen dört senesi egerçi tesvid ü imla olunup ancak Devlet-i Aliyye-i mansurenin şirzime-i menhusa-i Rusiyye ile vuku'-yafte olan muharebe ve müsademelelerine müsadife itmegin 'ulum-ı 'aliyyeden ilm-i hendeseyi ehemm ve elzem ve ol fende bir metn-i metin ve şerhi-i rasin telif tercümesi akdem görülp..." (v.2a)

Osman b. Abdurrahman, Hediyyetü'l-mühtedi isimli geometri-harp sanatı hakkındaki metin ve şerh karışımı eserini Fransızca ve Almanca eserlerden tercüme ederek Arapça olarak kaleme almıştır. Kitâbü'n-nebât'ın mukaddimesinde 1191 (1777) senesi sonunda I. Abdülhamid'in

salтанatı esnasında son şeklini verip temize çektiğini ve eseri tezyin ettiğini bildirir. (v-2a)¹⁴

Osman b. Abdurrahman'ın hayatına dair öğrenebildiğimiz bilgiler bunlardır. Şimdi yine mukaddimeden bu eseri neden tercüme etmiş, tercüme ederken nelere dikkat etmiş, nasıl bir yol izlemiştir, bunları öğrenelim:

Osman b. Abdurrahman yabancı dillere olan aşinalığı ve yakınlığı sebebiyle, o sıralar Belgrad'da muhafız olan Allah'ın merhamet denizine gark olmuş Köprülü-zade el-Hac Ahmed Paşa (ölm. 1769)'nin kendisini böyle bir tercümeyle sevk ve teşvik ettiğini bildirir:

"... elsine-i Efrenciyye aşına ve mümareset hasebiyle mahrusa-i mezburede muhafız-ı esbak ve garik-i lücce-i gufran-ı Hak Köprülü-zade el-Hac Ahmed Paşa sabbate aleyhi seccal rahmetü rabbihi'l-Mevla hazretlerinin sevk ü teşvikleriyle..." (v.2a)

Tercüme ettiği eseri "ilm-i ebdandan tıbb-ı cedid'de Kitâbü'n-nebât olarak tanımlayan Osman b. Abdurrahman Matthioli'yi de Frenk hekimlerinin hâzırlıklarından mutena ve aranılır bir hekim olarak vasıflandırır ve özellikle "tıbb-ı cedid"de yaptığı tasniflerin hepsinin kullanılmakta olduğunu bildirir:

"...teşvikleriyle hüzzak-ı etibbâ-yı Efrencin mutena ve müsellemleri ve ba-husus tıbb-ı cedidde cümle-i tesanifi mütedavil ve mültezimleri olan hekim Matyoli'nin tıbb-ı merkumda tedvin eylediği kütübden Kitâbü'n-nebât'ını..." (v.2a)

Mütercim Osman b. Abdurrahman eseri ele geçirdikten sonra üzerinde tecrü-

12 Eserin bir yazma nüshası Saray-Bosna Şarkiyat Enstitüsü Ktp. Nu. 608'de bulunmaktadır. Bkz. b. Şehsuvaroğlu: *Eczacılık Tarihi Dersleri*, s. 307. Ayrıca bkz. R. Şeşen: a.g.e., s. 381-382.

13 Geniş bilgi için bkz. A. Adıvar: a.g.e., s. 188; R. Şeşen: a.g.e., 372-375

14 Geniş bilgi için bkz. R. Şeşen: a.g.e., 378-381.

be kazanmak ve tetkik etmek için çok çalıştığını, Allah'ın inayeti ve yardımıyla eserdeki şaşkırtıcı faydalara ulaştığını; seçtiği deva ve tohumların özelliklerini tam olarak öğrendiğini bildirir:

"...Kitâbü'n-nebât'ını ber-takrib ile temellük ve istishab ve tecrübe ve mütalâasına temehhuz ve inhimak ile 'avn ü inayeti Sübhâni ve muvaffakat ve yaveri-i tevfik- i Yezdani müsaade idüp menafi-i acibesine bi'l-iktisab vasıl ve intihab eylediği edviye ve büzürun havass-ı garibesine bi'l-intisab vukuf-ı tam hasıl olup..." (v.2a)

Bütün bunlardan sonra halka faydası olsun düşüncesiyle ve "insanların hayırlısı halka faydası dokunandır" sözüne tabi olarak Frenk lisanından Türk diline tercümeye başladığını ve 1884 (1770) senesinde müsvedde olarak bitirdiğini anlatır. Ancak bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nin uğursuz Rus topluluğu ile vuku bulan muharebesi sebebiyle matematik ilmi daha önemli ve daha lüzümlü hale gelmiş ve bu fende zor bir metnin telifi ve güç bir şerhin tercümesi işi öne alınmıştır, diyen Osman b. Abdurrahman, Allaha şükürler olsun ki hepsinin tamamlanması ve isteklilerin anlamaları ve öğrenmeleri mümkün oldu, diyerek devam eder:

"... hasıl olup beyne'l-enam nefi tamam olmak kasdıyla fermude-i hayri'n-nas men yenfeü'n-nas mefhum-ı münifine iktida lisan-ı Efrenciyyeden zeban-ı Türkiye tercüme ve tebdile şüru' ve ibtida bin yüz seksen dört senesi eğerçi tesvid ü imla olunup ancak Devlet-i Aliyye-i mansurenin şirzime-i menhûsa-i Rusiyye ile vuku'-yafta olan muharebe ve müsademelelerine müsadife itmegin ulum-ı 'aliyyeden ilm-i hendeseyi ehemm ve elzem ve ol fende bir metn-i metin ve şerh-i rasin telif ve tercümesi akdem görölüp fellilahi'l-hamd ve'l-minne tekmili müyesser ve talibin ve ragıbına tefhim ve ta'lim dahi mukadder..." (v.2a-b)

Ayrıca "padişahın ikbal ufkundan doğan ay yüzlü bir zat" olarak tanımladığı, "Melek adıyla uygun bir insan" olduğunu belirttiği Belgrad muhafızı Melek Mehmed Paşa'nın kendisini himaye ettiğini, onun himmetleriyle vücûd bulduğunu bildirerek eserin önsözünde kendisini hayır dualarla yad ettiğini de anlatır:

"...hâlâ dârü'n-asr ve'l-cihad mahmiyye-i Belgrad muhafızı Melek Mehmed Paşa ibn el-vezir Kapudan-ı derya Süleyman Paşa yessera'llahu teala bi'l-hayr ma-yüridü ve ma-yeşa hazretlerinin yümn-i himmet-i asafane ve meyl ü rağbet-i desturaneleriyle vücud-pezir olmağın dibace-i kitabda dua-yı hayriyyeleri iradıyla yad olunmuşdur" (v.2b)

Osman b. Abdurrahman bundan sonra eserin tertibine ait açıklamalara geçer: Bu eserin aslı, eski müellif ve musanniflerin adabı üzere kitab ve fasillara ayrılmıştır. Ancak müellif (Matthioli) bazı nebâtatı eserin telifi esnasında tanımış, bazısını da uzak diyarlardan getirterek sonradan eklemiştir. Ben ise toplama ve yazma esnasında çok çalışıp çok tetkik ettim ve etraflıca bilgi edinerek mümkün olduğu kadar herbir nebâtı daha münasip bir şekilde tertip ettim. Bu tercümeyi dört kitaba, her bir kitabı da bir çok fasillara ayırdım, diyerek devam eder:

"Ve bu müellefe-i mecellenin asl ü me'hacı adab-ı müellifin ve derine-i dirine-i musannifin üzere kitab ve fusul ile tertiba mevzul olup ancak müellif-i mesfur bazı nebâtata esna-yı telifde vakıf ve bazısını diyar-ı ba'ideden celb ve ba'de tezyil ile kaşif olmağın mütercim-i fakirü'l-mu'terif bi'l-acz ve't-taksir avan-ı cem' ü tedvinde sa'y-i ma-la-yühsi ve kemal-e tettebbu' ve istikra birle meh-ma-emken her birini ala-vechi'l-ahra tensik ve tertib idüp bu mütercem-i müstetab-ı dört kitaba taksim ve her kitabın sübutunu füsul-ı adide ile temyiz ve tersim üzere vücuda getirüp..." (v.2b)

Buna göre birinci kitapta büyük ve küçük ağaçlar ile çalı türlerini; ikinci kitapta daha çok halkın mutfaklarda kullandığı ve bildiği, bostanlarda ekilip dikilen nebâtlarla çiçekleri; üçüncü kitapta çoğunlukla kırlarda, dağlarda ve taşlık yerlerde yetişen ve tabiatları sıcak olan nebâtları; dördüncü kitapta da kırdaki, bostanda yetişen, tabiatları ekseriya soğuk olan, kullanılması bazen faydalı, bazen zararlı ve öldürücü nebâtları toplayıp düzenlemiş ve Kitabü'n-nebât adıyla isimlendirmiştir:

"... vücuda getürüp kitab-ı evvelde eşcar-ı kebire ve sagire ve çalı envaını ve kitab-ı sanide ekseriya mutâbih-i nasda müstamel ve maruf ve kezalik besatin-i havass ve avamda gars ü zer' ile mevsuf olan nebâtat ve ezharı ve kitab-ı salisde ekseriya sahari ile kuhistanda ve sengistanda ve bahar-ı inhac nabit ve tabayi-i hare olmak üzere sabit olan nebâtatı ve kitab-ı rabi'de sahari ve bostanda hasıl ve ekseriya tabayi'i bürudet ile fasıla-i isti'mali nafia ve bazen muzırr ve mühlake olan nebâtatı derc ve tertib idüp Kitabü'n-nebât ismiyle tesmiye olunmuşdur" (v.2b)

Osman b. Abdurrahman daha sonra eseri nasıl düzenlediğini anlatmaya devam eder. Çok temiz bir dille ancak oldukça tafsilatlı anlattığı bu bölümde kısaca şunları söyler: Kitabü'n-nebât'ın sahibi Matyoli, çeşitli fasıllarda anlatıp açıkladığı ağaçlar, otlar, tohumlar, taneler ve kabuklarla, çeşitli hastalıkların tedavisi için farklı farklı fihristler tertip etmiştir. Başka kitap ve risâlelerin fihristlerinden tamamen farklı olan bu fihristlerde kitabın her bir varağını dört kısma ayırmış ve her kısmı ebced harflerinden elif, be, dal, cim harfleriyle belirlemiştir. Ayrıca gerek nebât, ağaç, tane ve meyveleri gerekse hastalıklarda kullanılacak ilaçları ve tedavi usullerini sıraladığı fihristlerde de her bir maddenin karşısına varak numaralarından başka o maddenin hangi harfli kısım-

da bulunduğunu da işaret etmiştir. Böylelikle deva veya nebâtın yahut tedavi usulü ya da ilaçtan birinin bulunması arzu edildiğinde zorluk ve sıkıntı çekilmeyecektir. Aranılan maddenin karşısında yazan varağın sayfasının (a veya b yüzü) bilmeye gerek kalmadan maddenin karşısında yazan varağın harfi kısmından aranıp bulunabilsin, başka yerlerde aranmasını diye bu usül seçilmiştir:

"Cümleden akdem malum ola ki sahib-i Kitabü'n-nebât Tabib Matyoli fusul-i müteaddide zikr ü beyan ve şerh ü 'ıyan eylediği eşcar ve esmar ve haşayış ve büzür ve hububat ve kuşür ve kezâlik envâ-ı ilel ve âlâm ve esnaf-ı emraz ve eskam tedavi ve mualecatı için vech-i ehemm ve ekmel üzere başka başka tertib ve tanzim eylediği fihristleri sair kütüb ve risailin fehristine fi'l-cümle mugayir kı-lup kitabın her bir varakasın dört kısma taksim ve her bir kısmı huruf-ı ebcedden bir harfle ta'lim ve her varakanın sahife-i ulasının hamışinde elif be haricinde dal cim terkim ve gerek esma-i nebâtat ve eşcarı ve hububat ve esmarı ve gerek mualecat-ı 'ilel ve alam ve tedavi-i emraz ve eskam fihristlerinde her bir matlubun hizasında muayyen varakasının rakamından maada her ol matlub kangı harfi kısmında vâki' olduğuna işaret olmak üzere ol harfi dahi tersim eylemişdir ki edviye ve nebâtatdan veyahud tedavi ve mualecatdan biri bulunmak murad olundukda talib olan kimesne ta'ab ve 'usret çekmeyüp ve işaret olunan varakanın sahifesin ittıla'ına muhtac olmayup hemen matlubı hizasında terkim olunan varakanın harfi kısmında arayup bulup gayrısından taleb itmeye diyü bu tertib ve nizamı ihtiyar itmekle..." (v.3a)

Osman b. Abdurrahman bu usulü çok gerekli ve önemli görerek tercümede de aynı yolu izlemiştir. Eserin her bir varağını elif, be, cim, dal harfleriyle işaretlediğini, deva ve nebât isimleriyle hastalık-

larda verilecek ilaçlar ve tedavi için farklı fihristler tanzim ettiğini bildirir. Çünkü der, deva ve nebât ya da tedavive ilaçtan hangi madde aranırsa önce fihristten bakılıp hizasında yazan rakam ve harf ile kitaba müracaat edilirse kolaylıkla bulunur. Kısacası Osman b. Abdurrahman da Hekim Matyoli usulünü takip etmiştir:

"... ihtiyar itmekle bu fakir-i pür - taksir dahi üslub-ı mezkurı lazım belki elzem ve ehemmi görüp işbu mütercemin her bir varakasında huruf-ı elif be cim dal işaret ve terkim ve esma-yı edviye ve nebâtat ve tedavi mualecat-ı emraz ve eskam için âna göre başka başka fihrist tertib ve tanzim eyledim ki edviye ve nebâtatdan veyahud tedavi ve mualecatdan murad olunan nesne evvela fihristten taleb idüp ve hizasında terkim ve işaret olunan erkam ve huruf ile kitaba duhul idüp eshel vech üzere murad hasıl ola" (v.3a)

Mütercimimiz daha sonra bu güzel kitabı istinsah etmek isteyenleri uyararak, bu nüshanın her bölümünü yazacakları nüshanın bölümlerine tatbik etsinler; her sayfada yirmi beşer satır yazıp ne daha fazla ne daha noksan yazmasınlar ki düzen ve usul bozulmasın ve arzularını yerine getirmede büyük güçlüklerle karşılaşsın yeniden fihrist tertip etmek zorunda kalmassınlar der:

"Pes imdi bu kitab-ı müstetabın istinsahını murad iden kimesneler agah olalar ki tahriri murad olundukda kıtasını bu nüshanın kıtasına tatbik ve her bir sahifesin yigirmi beşer satır idüp ziyade ve noksan tahririnden tehaşi ve ihtiraz ideler ki, 'adem-i muvaffakat ve mutabakat takdirdinde tertib ve nizam mubattal ve muattal olmağla murad-ı matlublarına hasıl ve edviye ve tedavi talebinde maksudlarına gayri vasıl olup ta'ab ve meşakkat-ı kesire ve su'ubet ü zahmet-i vefire birle müceddeden fihristler tertib ve tanzimine muhtac olmayalar (v.3a)

Daha sonra da deva isimlerini hangi lisanlarda verdiğini sıralar: Bu kitapta adı geçen ağaç, nebât ve diğer devaların isimlerinin bazıları hem Arapça, hem Türkçe, hem Frenkçe, bazen Arapça ve Frenkçe veyahud Türkçe ve Frenkçe ve çoğu mecburen sadece Frenkçe ve ara sıra Boşnakça ve Yunanca yazılmıştır. Osman b. Abdurrahman bu deva isimlerinin yazılışında mümkün olduğu kadar değişik lugatların yardımında başvurduğunu söyler ve bu konuda kendisinden doğabilecek hata ve yanlışların konuya vakıf olmayışına ve dirayetsizliğine verilerek bu hata ve yanlışların düzeltilmesini rica eder:

"Ve dahi bu kitapda mezkur olan eşcar ve nebâtat ve edviye-i saire esmasının bazıları hem Arabi ve hem Efrenci lisanlarınca ve bazıları Arabi ve hem Türki ve hem Efrenci lisanlarınca ve bazıları Arabi ve Efrenci veyahud Türki ve Efrenci ve kalili bi'z-zarure mücerred Efrenci lugatlarınca ve ahyanen bazen dahi Bosnavi ve Yunanca tertib ve tahrir ve resm ü tastir ve meh-ma-emken hakikaten ve manen lugat-ı muhtelifleri tevfikinde tedkik olunup bu babda ubu fakir-i pür-taksirden fi'lvaki' hata ve sehv sadır olduysa 'adem-i vukuf ve noksan-ı dirayetinde haml olunup ol hatta ve sehvîn tashih ve tahkiki mercuvdur. (v.3b)

Osman b. Abdurrahman sözlerinin sonunda, müellifin usullerine bağlı kaldığını, önce alfabetik sırayla ağaç, nebât ve diğer deva isimlerini verdiğini, sonra çeşitli hastalık ve değişik illetlerin tedavi ve ilaçlarını başka başka fihristler halinde yazdığını ve bunları dört kitap olarak sunduğunu bildirir:

"... bu kitapda dahi de'blerine riayet evvece esami-i eşcar ve nebâtat ve edviye-i saire huruf-ı heca tertibi üzere ba'dehu emraz ve ilel-i muhtelif ve alam ve eskam-ı müteferrika tedavi ve mualecati vücud-ı insan terkiğini muktezasınca başka fihristler vaz' ve kütüb-i erbaası üzere

takdim olunmuştur" (v.3b).

Kitabü'n-nebât'ın mukaddimesinde dikkatimizi çeken en önemli husus, Osman b. Abdurrahman'ın "edviye ve büzuru intihab eylediği"ni yani seçtiğini bildirmesidir. Bu ifade, nebâti devaların yanısıra hayvani ve madeni devaların da yer aldığı bir eserin tercümesine neden Kitabü'n-nebât yani (Bitkilerin Kitabı) dendiğini de açıklamaktadır.

C-Üzerinde çalışılan nüshanın tanıtılması

1-Nüshanın Fiziki Özellikleri¹⁵

Eserin Türkiye kütüphanelerinde bilinen 5z yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlar arasında 1201 (1786) istinsah tarihli Reşid Efendi 709'rdaki kayıtlı nüshada fihrist muntazam tertip edilmemiş ve numaralandırılmamış; Veliyüddin Efendi 2486'da kayıtlı 1207 (1792) tarihli nüshanın mukaddimesinde ise mütercim Osman b. Abdurrahman'ın eserin tertibine ilişkin açıklamaları yer almamıştır. Bu sebeple çalışmamıza fihristlerin en muntazam tertip edildiği ve Osman b. Abdurrahman'ın bildirdiği usule en uygun tanzim edilmiş olan Cerrahpaşa Tıp Fakültesi nüshasını esas aldık. Ancak bu nüshanın mukaddimesinde bazı cümle düşüklükleri ve anlaşılmayan yerler sebebiyle de, Reşid Efendi 709'da kayıtlı nüshanın mukaddimesini kullandık.

Buna göre çalıştığımız nüshanın fiziki özellikleri şöyledir:

Eserin: Kitabü'n-nebât (Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicinale Tercümesi)

Kayıtlı bulunduğu kütüphane: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Ktp., Yazma Nu. 19/1

Müellifi: Tabib Matyoli (Pietro And-

¹⁵ Türkiye kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları kataloğunda kayıtlı 3 nüsha vardır (bkz. sh. 292) Bunlara İ.U.T.Y 1221 de kayıtlı nüshaları ekledik.

¹⁶ Eserin istinsah kaydında bu tarih yazıyla 1204, rakamla 1214 yazılmıştır. Ancak üçüncü kitabın bitimine de 1214 tarihi kaydedildiği için (V 2346) 1214ü doğru kabul ettik.

rea Matthioli)

Telif tarihi: 1544

Mütercimi: Osman b. Abdurrahman

Tercüme tarihi: 1191 (1777)

Müstensihi: 14 katip tarafından 15 günde tertip olunur

İstinsah tarihi: Rebiüevvel 1214 2 (1799) Sofya¹⁶

Tam bir nüsha olup olmadığı: Eksiksiz tam bir nashadır

Cildi: Üzeri ebru kaplı kahverengi meşin cilt

Kağıdın özellikleri: Filigranlı aharlı kağıt

Ebadı: 288 X 190 : 235 X 112mm.

Varak adedi: 2+71+298

Yazı cinsi: Nesih

Sahifedeki satır sayısı: 25 satır

Nüshanın diğer özellikleri: Nüshada ser-levcha ve cedvel yoktur. Metin içinde deva isimleri, konu başlıkları kırmızı mürekkeple belirtilmiştir.

Varak numaralandırılması düzensizdir. Fihristler ve metin kısmı ayrı ayrı numaralandırılmıştır. Ancak aranılan devaya ancak kendi içindeki numaralarla ulaşmak mümkün olduğu için bu numaralandırmayı değiştirmedik.

Bu nüshada sayfa kenarlarında bir çok yazı dikkati çeker. Bunların bir kısmı atlanan yerlere aitse de bir çoğunluğu o sayfada adı geçen devayla ilgili başka bir takım bilgilerin verildiği notlardır. Bu notların büyük bir kısmı da Nidai'den alınmıştır.

Nüshanın başında ve sonunda bir çok terkipler kaydedilmiştir.

Nüsha Derviş Siyahi'nin "Lugat-ı müşkilat-ı ecza" adlı eseriyle birlikte ciltlenmiştir.

2- Nüshanın içerik özellikleri:

Eserin mukaddimesi: v.4a-6a arasında devam eden 5 sayfalık mukaddimesi vardır. Metin içinde çeşitli bölümleri verildiği gibi, "Ek 1" de bugünkü harflere aktarılmış olarak tamamı verilecektir¹⁷.

Eserin bölümleri: Eser, 4 "kitap"a ayrılmıştır. Aşağıda sadeleştirilerek vereceğimiz bölümler bugünkü harflere aktarılmış olarak Ek2" de verilecektir.

I. Kitap: Bu kitapta, ister meşe ve çam ağacı gibi kökü büyük ulu ağaçlardan olsun; ister gül, yasemin ve fındık ağacı gibi kökü küçük çalı nevinden olsun her türlü ağaçlar tanıtılmaktadır. Bu ağaçların herbirinin vasıfları, tabiatı, hassaları ve faydaları ayrı ayrı bölümlerde açıklanmaktadır (v.1a-67a)

II. Kitap: Bu kitapta zahire ve mutfaqlarda kullanılan sebzeler, bağ, bostan ve bahçelerde ıslah edilerek yetiştirilen otlar, çiçekler ve bunlara benzer nebâtat, çiçek ve baharat tanıtılmaktadır. (v.67b-150b)

III. Kitap: Bu kitapta ister yakından ister uzaktan gelsinler ve gerek bahçelerde gerek saharalarda, gerekse dağlarda bulunsunlar çoğunlukla tabiatları sıcak ve tatlı acı olan nebât ve onların kısımları tanıtılmaktadır. Ancak bazı otlar sıcak tabiatlı olmadıkları halde çeşitli benzerlikler sebebiyle bu bölüme alınmıştır. Nitekim okunduğunda anlaşılır.(v.151a-234b)

IV. Kitap: Bu kitapta ekser tabiatları soğuk ve kuru olan veya cevherlerinde az veya çok zehir olan veya bunlara uygunlukları sebebiyle zikredilmeleri çok gerekli olan bazı nadir olan otların ala'i ve eşkârı tanıtılmaktadır (v.235a-298b)

Eserin fihristi: Kitabü'n-nebât'da çeşitli fihristler yer almaktadır. Mütercim Osman b. Abdurrahman mukaddimede bunların neden tertip edildiğini ve gerekliliğini uzun uzun anlatmaktadır. Bu fihristlerin ilki "*Miftah-ı fihrist-i kitab*" başlığını taşır ve iki sütun halinde eserin mukaddimesinden önce v.3b-4a arasında yer alır. Bu fihrist adından da anlaşılacağı gibi anahtardır ve üçüncü fihriste kolay ulaşılabilmek için yapılmıştır.

Mesela,

"Muhafaza-i sıhhat-i beden için olan 16

Kulak çıbanı ve cerahati define

26 " ¹⁸ gibi

Gerçekten de verilen sayfalara baktığımızda bu başlıkları ve altında bu durumlarda kullanılacak devaları görürüz. Bu fihrist "aded-i esami-i emraz 354" ibaresiyle son bulur.

Daha sonra v.6b'den 16 b'ye kadar süren ve "*Haza fihrist-i esma-i eşcar ve nebâtat ve edevat*" başlığı altında elifbe sırasıyla devaların buldukları sayfaların verildiği ikinci fihrist yer alır.

Mesela,

"Cevz-i bevva 018

Cevz-i hindi 018

Cevz-i rumi 023

Çörek otı 191

Çavdar 070

Çıbancık otı 240" gibi

Üçüncü fihristte ise çeşitli durumlar ve hastalıklar sıralanır ve bu başlıklar altında bu gibi durumlarda kullanılacak devalar yer alır. "*İşbu fihrist mualecat-ı ileli nağun için münasib devalardır ki zikrolundı*" başlığını taşıyan bu fihrist 16b-

¹⁷ Nüshanın fiziki özelliklerinde bildirdiğimiz gibi, Cerrahpaşa Tıp Tarihi 19/1 numaralı nüshanın mukaddimesinde cümle düşüklükleri, bazı anlaşılmasın yerler vardır. Bu sebeple metin içinde, çeşitli bölümleri aktarılan ve bölüm sonunda "Ek1" olarak verilen mukaddime. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 709 numaralı nüshaya aittir.

¹⁸ Bu başlıklar altında biri kırmızı diğeri siyah mürekkeple yazılmış iki ayrı rakam vardı. Ancak fihristin başındaki "Rakam-ı sürhe nazar olunmayup rakam-ı syaha nazar oluna" notundan hareketle kırmızı rakamları dikkate almadık.

71a arasında devam eder. Mesela, "Muha-faza-ı sıhhat-i beden için olanlar

Zeyt yağı 028

Ravend-i çini 152

Ciger tazeleyen 171

Büber yani fülful 016

Ada soğanı sirkesi 119

Centiyane-i Mısri 154

Nadest 222 veya

"Tavuklara müteallik devalardır

Acı badem içi 022

Sünger 265" gibi

Bu fihristin sonunda da "adedi esami-i emraz 354" ibaresi vardır.

İlk ve son devalar: Devaların tanıtımını v.1a'da "Der beyan-ı şecer-i zanbak" (Jasminum sambac) ile başlar; v.298a'da "Bab-ı der beyan-ı ıpsanis"(?) ile biter

Deva sıralaması: Kitabü'n-nebât deva sıralaması bakımından incelediğimiz diğer eserlerden farklıdır. Eserde sıralama yerine bir sınıflama yapılmış ve devalar daha önce sözünü ettiğimiz dört kısma ayrılarak bu başlıklar altında incelenmiştir. Bu dört başlık altında ele alınan devalar elifbe sırasına göre verilmediği için eserin başında verilen ikinci fihrist aranılan devaları bulmada yardımcı olmaktadır.

Deva isimlerinin ve karşılıklarının verildiği diller: Mütercim Osman b. Abdurrahman eserin mukaddimesinde, deva isimlerinin bazılarını hem Arapça, hem Türkçe hem de Frenkçe (Latince), bazılarını Arapça ve Frenkçe veya Türkçe ve Frenkçe, çoğunlukla mecburen sadece Frenkçe, zaman zaman da Bosnaca ve Yunanca verdiğini anlatır (v.3b)

Esere baktığımızda da deva isimlerinin Frenkçe, Arapça ve Türkçe; verilen deva karşılıklarının ise Latince, Türkçe, Arapça, Boşnakça ve Yunanca ve çok nadir olarak da Nemçe lisanlarında verildiği görülmektedir.

Devâ isim karşılıklarıyla ilgili tespit edebildiğimiz diğer hususlar da şunlardır:

*Devâ isimlerinin hangi dilden oldu-

ğu açıklanmamıştır. Devâ karşılıklarının zaman zaman bir, zaman zaman birden fazla dilde verildiği görülür. Bazen de hiç karşılık verilmeden açıklamaya geçilmiştir.

"Bab-ı der beyân-ı hindibâ otı Türkçe güneyik dirler ....." (v.103b) (*Cichorium endivia*)

"Bâb-ı der beyân-ı zühre tarağı otı Frenkçe Plentum Venüs dirler. Boşnakça kertebace? dirler, ekinler arasında olur..." (v.102b) (*Adiantum capillusvenetis*)

"Bâb-ı karanfül-i Rûmi çiçeği Bunun da iki nevi vardır. Biri bostani, biri yabani ....." (v.135b) (*Dianthus caryophyllus*)

* Devâ karşılıklarında verilen Türkçe isimlerin Türkçe olduğu belirtilmemiş, genellikle "yani" kelimesiyle açıklanmıştır. Mesela,

"Bâb-ı der beyân-ı şa'ir ki arpa dahi dirler. Bunun ...." (v.68b) (*Hordeum distichum*)

"Bâb-ı süsen-i ahmer yani kızıl zanbak Bu dahi..." (v. 131a) (*Lilium candidum*)

"Bâb-ı der beyân-ı pabunc yani papatya çiçeği otı..." (v.203a) (*Matricaria chamomilla*)

Devâ açıklamaları: Açıklamalar son derece ayrıntılı ve düzenlidir. Devânın ismi bildirildikten sonra çeşitli dillerdeki karşılıkları verilmiş, sonra devânın nevi, eşkâli, boyu, rengi, hububatsa kaç taneli olduğu, çiçeği, yaprağı, kökü, nerelerde yetiştiği, tadı, tohumu gibi hususlar uzun uzun anlatılmıştır. Daha sonra ayrı ayrı başlıklar altında "tabiatı" ile "menâfi-i dâhilesi" ve "menâfi-i hâricesi" açıklanır. Buralarda, incelenen devânın dâhilen ve hâricen kullanılışı ile hangi hastalıklara iyi geldiği bildirilmektedir. Bu başlıkların olmadığı devâ açıklamaları oldukça nadirdir. Örnek olarak çileği verelim:

"Bâb-ı der beyân-ı çilek bir maruf yemiştir. Boşnakça yagüre dirler. Sakları

yokdur. Hemen kökinden iplik gibi ince asmaları olup yeryüzüne yayılır gider. Ve üzerinde küçük düğmecikleri vardır. Buldukları yerlerde gene köklenir ve uzunca tüylüce saplar üzerinde üçlü yaprakları vardır ki beş parmak otunun yaprakları gibi etrafı kertiklidir. Ve henüz yerinden hurûc itdikleri vakit yonca yaprakları gibi melfûfdur. Taraf-ı âlâsı yeşil ve esfeli küli rengindedir. Çiçeği beyaz yıldız-vâr ve ortasında sarı böğürtlen çiçeklerine fi'l-cümle müşâbih çiçekleri dökdükten sonra bir kırmızıca ve içi küçük tohum ile memlû ve râyihası latif ve mezâkı tatlı yemişi hâsıl olur. Köki siyah ve tüylü ve saçaklı ve içi beyaz ve mezâkı turmentilâ ve beş parmak otunun köki gibidir. Çilek kuru ve otlu yirlerde ve bahçelerde ve tağlarda hususan bir iki sene mukaddem oti ihrak-ı bi'n-nâr olunan yirlerde kendilikden çok biter. Tabiatı bârid ve yâbisdir. Menâfi-i dâhilesi çilek otını kaynadup içmek yürek sürmesini kat' ider ve yemişini yimek susuzluğu def ider. Tabiatları hare ve safraviyye olan kimselere gerekli ve nafi dir. Hulâsa cevfi insanda hararetden hâsıl olan cem'i ile için ve harareti def için eyüdüdür. Ne vechile isti'mal olunur ise olsun ve su-i mukattarı dahi böyledir. Hususan sadrı tevsî' ider ve hararetlü yerekanı yani sarılığî def'i ider ve kanı tazeler ve uyuz ve yüzün kızılığına ki dem-i müteharrikden hasıl olur, nafi'dir. Rengine tahvil ider, gasl ve içmek ile. Menâfi-i hâricesi çilek otunu döğüp yare üzerine koysalar yareyi tebriye ider. Ve otını kaynadup suyunu ağızda tutmak diş etlerini kavi idüp dişleri berk ider ve ağız çürüğünü izâle ider ve nefesin bed rayihasını giderir. Yüzdeki kırmızılığî ve sâir hararet-i demevî ve safravi her neden leke bulunur ise usâre ve mukattarı ile yüzlerin gasl ideler ve bezler ıslayup cerahatlü bacaklar üzerine koyup kurudukça sıkca sıkca uslayup koyalar ve gasl idüp kendi-

liğinden kuruya. Mücevvi' muâlece için eczâ ile gasl kendi kendine kurumalıdır, kanundur. Ve dahi çilek yemesini tuz ile karışdırup bir su taktîr iderler, gözler için gayet eyüdüdür. Veyahud bakır kap içinde bir hafta kadar terk olunup lakin bodruma koyarlar, serinde dura. Ba'de bir yeşil su hâsıl olur. Gözde olan lekeleri izâle ve bâ-husûs perde için nafi'dir." (v. 249b-250ab) (*Fragaria vesca*)

*Eser, Dioskorides'in Materia Medica'sına yapılan bir şerh olduğu için, devâ açıklamalarında sıkça "Dioskoridus hekim kavli üzere" ifadesi geçmektedir. Bunun dışında nâdiren Calinos gibi isimlerden de alıntılar yapılmıştır.

"Bâb-ı der beyân-ı diryâs ..... Tabiatı ve menfaati diryâs köki Dioskoridus Hekim kavli üzere hâr ve yâbisdir ve harik olmağla tenkiye ve sürmek kuvveti menfaati vardır..." (v. 295b) (*Thapsia Asclepium*)

"Bâb-ı kavun.... Tabiatı Calinos Hekim kavliyle kavun bârid ve ratbdır..." (v.142b) (*Cucumis melo*)

Devâ başlığı altında verilen maddeler: Eser, adından da anlaşılacağı gibi sadece bitkisel devâlara ayrılmıştır. Bu devâların kök, sap, tohum, çiçek, yaprak gibi çeşitli organları tanıtılmakta, aynı zamanda bunlardan elde edilen su, yağ, zamk gibi ürünlerin elde edilişi ve kullanılışına da değinilmektedir. Bunlar arasında "misk" ilgi çekicidir. Misk'i bitkiye yakın hayvani bir madde olarak kabul eden müellif tedâvide de çok yararlı bir devâ olduğundan bunu eserine aldığı bildirir:

"Bâb-ı der beyân-ı misk .... Gerçi nebâtdan değildir. Lakin maden dahi olmayup hayvanî olmağla nebâta karib belki husuli nebâtdan olup nefi dahi tedavide kesir olduğundan beyanı münasib görüldü..." (v.183a) (*Moschus moschiferus* isimli hayvandaki salgı)

Müfret devâların felsefesine (hıtlar nazariyesi) ilişkin açıklamalar: Eser-

de müfred devâ felsefesine ilişkin herhangi bir açıklama yer almamıştır.

Eserin kaynakları: Kitâbü'n-nebât, Dioskorides'in Materia Medica isimli eserine yapılmış bir şerhin tercümesidir. Nadir olarak Calinos gibi müellif isimlerine de rastlanır.

Müellifin katkıları: Eser, Dioskorides in Materia Medica'sına Matthioli tarafından yapılmış bir şerhtir. Dolayısıyla pek çok orijinal gözlem ve bilgi içermektedir. Nitekim müellif bunu zaman zaman ifade etmektedir. Bir iki örnek verelim:

"Bâb-ı der beyân-ı hindibâ otı... Menâfi-i dâhilesi... bir kimse sıtma tutmazdan evvel tohumunu sahk idüp sirken-cibin veyahud bâde ile, sıtması tedrîc zâil ola ve hindibâ otunu yalnız suda kaynadup matbuhını içürmekle nice fikrayı sıtmalardan halâs eyledim. Velâkin bu vech ile dahi kavi buldum. Terkibi, hindiba otunu mâi çiçeğiyle bir kabza mikdarın alup tütün gibi hurde kıyup ba'de ak bâde veya bal suyuyla ... mücerrebdir... Menâfi-i hâricesi ..... ve dahi sıbyan başında saç kuran, kuru kel için hindibâyı kökü ile çıkarup toprağını bağlayup kurudup ba'de bir temiz mahallede yakup külini alasin, ince sahk idüp tuzsuz tere yağıyla yahud zeyt yağıyla halt edesin veyahud ateşde kaynadasın, bir kuruducu melhem olup ol başı paklayup süresin, hezârân mecerrebimiz mesbûkdur..." (v.103b-104ab) (Cichorium endivia)

"Bâb-ı kavun ..... Tabiatı Calinos Hekim kavliyle kavun, bârid ve ratbdir. Lakin indimde halâveti hoş olan kavun hararetden bî-behre değildir, harareti olur..." (v.132b) (Cucumis melo)

"Bâb-ı der beyân-ı kenevir .... Menâfi-i dâhilesi... kenevir tohumunu yese insanda meni taklil ider ise de tavuklarda yumurtayı ziyade eder. Nitekim kendim tecrübe eyledim. On iki mâh alet't-tevâli yumurtladılar, kış ve yaz. Bir tavuk her dâim kenevir tohumunu virdim, üç yüz ka-

dar yumurta yumurtladı..." (v. 149a) (Cannabis sativa)

Mütercimim katkıları: Daha evvelce mütercimi tanıtırken de işaret ettiğimiz gibi Osman b. Abdurrahman iyi yabancı dil bilen ve bu dili gerek tercümanlık yaparak gerekse çeşitli yabancı eserleri dilimize kazandırarak değerlendiren biridir. Yani tıpla, botanikle ilgisi yoktur. Dolayısıyla eserde katkısını görmek mümkün değildir. Ancak, eserde tanıtılan 496 adet nebâtın hemen hemen tamamının Türkçe karşılığını vermesi dil açısından önemli bir katkıdır.

D- Eserden seçilen müfred devâ örnekleri-

a-Nebâti

"Der beyân-ı şecere-i gâr yani defne ağacı. Bu ağaç İtalya'da ve sair sahil memleketlerde olur. Âsitâne'de dahi vardır. Yaprığı uzun ve sivri olur ve kalın ve enlice ve rengi çimenî yeşildir ve bekdir ve hoş râyihası vardır ve dâim yeşil durur, hazânı yokdur ve sarıya mâil beyaz bahârı olur ve yemişi ibtida yeşildir, kemâlinde zeytun gibi siyah olur. Bundan dühn istihrâc olunur ve ana dühnü'l-gâr ve defne yağı dahi dirler. Bu ağaç bir dilber ağaçtır ve güzel kokar ve bunun yemişi ki habbu'l-gâr derler, fasl-ı hüznün âhirinde cem' olunur. Tabiatı yaprağı ve yemişi üçüncü derecede hâr ve yâbisdir. Neşr ve terkik ve yumuşatmağa kuvveti vardır ve cezb dahi ider. Menâfi-i dahilesi ve defne yaprağı yemek veya içmek mideye muhalıfdir. Mide bulanır ve istifrâ' irâs ider, nafi' gelür. Ve defne yemişini sahk idüp asel ve tatlu bâde ile karışdırup macûn ide, vereme nâfi' gelür ve dîkü'n-nefes ve göğüse gelen nevâzil için ekli iyüdür ve akreb ve örümcek sokduğuna ve defne yemişini döğüp bâde ile karışdırup içürseler zehrini kat' ider. Ve defne kökünün kabuğunu kurudup döğüp gubârı ile bâde ile içürseler lakin sıcak bade ola, içürseler mesâne ta-

şını pareleyüp sürerler ve rahmde veledi helâk ider. Ve kabuğı soyulmuş defne yemişini bade de ıslayıp vaz'-ı haml iden 'avrete içürseler karın burusun keser, gâyet nâfidir ve bâsura mübtelâ olan kimesneye nâfi'dir. Buru ve dem 'amelesi teskin ider ve tâb'i veledi sürer, çıkarır ve böbek burusuna bir dirêm sahk olunmuş defne yemişini bir kîseye koyup bal suyu yakû ve bâde içine asup bir zaman tura ba'de ol şûh yahud içseler halâs olur. Karın ağrısına muâlece-i bî-nazîredir. Zira karında olan yeli dağıdır, mücerrebdir. Menafi-i haricesi: Defne yaprağını su ile kaynadup ba'de bir avret içine sıcacık iken girse göbeğine kadar otursa rahmde ve mesanede olan emraza şafidir. Hayzı getirür, bevli idrar ider. Yeşil defne yaprağının bir mikdar kuvvet-i cazibesi vardır. Bir kimesneyi zenbûr enva-i soksa defne yaprağını döğüp üzerine ursa şiş ve ağrısını zail ider, giderir. Defne yaprağını döğüp arpa unuyla yahud etmek ile yoğurup hare olan şişler üzerine koysalar hararetin def idüp ağrısın giderir. Defne yemişini gubâr idüp asel ile karışdurup hamandan sonra bedene sürseler bedende olan lekeleri ve yerekanı giderir ve huşuneti izale ider. Bir kimesnenin başında ve beyinde za'af olsa, defne yemişini döğüp bir kise derununa koyup depesine yakku idüp taşısa kuvvete gele. Bir kimesnenin kulak ağrısı olsa veyahut bir hoşça işitmese taze defne yemişini döğüp usaresin alup eski bâde ve gülyağı karışdurup sıcak ile kulağına iktâr itse nefi çokdur. Tevarihde mukayyedir ki Rûm kayserlerinden Tabebûş? nâm kayser sa'ikadan gayet hacf üzre olup hükeması defne kabuğundan bir tac urup ra'd zuhurunda başına korlar idi. Zira defne ağacı havassındandır, yıldırım anı urmaz. Defne ağacı olan mahalle dahi isabet itmez. Menafi-i dühhu'l-gâr taze defne yemişinden istihrac olunan yağ. Isıdır ve yumuşadır. Ve 'urûki küşâd ve yorgunluğu def

ider. Defne yağı şurb olundukda mi'deye nefret getirüp istikrah hasıl olmağla haric-i beden de istimali evla insanın haric ve dahiline bi'l-cümle nafidir. Ve illet ve bere ve ağrı sızı her ne ki olursa sıcak süreler ve sıcak su ile içeler ve ihtikân eczalarına katarlar Bir kimesnenin boğazında dilciği düşmüş veyahud şişmiş olsa defne yemişi ve karaviye yani çayır kimyonu ve fudunec ve ferfiyun herbirinden beraber alup başka başka döğüp, ince eleyüp asel ile melhem ideler. Ba'de taze turaş olup tepesine koyalar, yigirmi dört saat dura nafi'dir. Cezb idüp def ider. Kuvvet-i cazibesidir. Bir kimesnenin bevli habs olsa bu vechile tebevül idemese ala ilacı budur. Ve tertib, on direm defne yemişi, beş direm ardıc yemişi, üç baş sarımsak bu cümleyi döğüp bir avuç arpa kepeğini karışdurup bir vukiyye halis ak bade ile nerm ateş ile kaynadup melhem gibi ola. Ba'de bir bez üzerine yayup kasık üzerine bağlayasın, bevli küşâd ola" (v.13a-b, 14a) (Laurus nabilis)

b-Hayvani

İncelediğimiz bu eserde sadece bitkisel devalara yer verilmiş, hayvani devalar tanıtılmamıştır.

C-Madeni

İncelediğimiz bu eserde sadece bitkisel devalara yer verilmiş, madeni devalar tanıtılmamıştır.

E-Eserin değerlendirilmesi

Kitâbü'n-nebât'ın ilgimizi çeken ilk özelliği ismidir. Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicinale'de nebâti devaların yanısıra madeni ve hayvani devaların yer almasına karşılık Kitâbü'n-nebât'da adından da anlaşılacağı gibi sadece nebâti devalar tanıtılmıştır. Osman b. Abdurrahman mukaddimede bunu "edviye ve büzûru" (devaları ve tohumları) seçtiğini söyleyerek açıklar.

Kitâbü'n-nebât'ın önemli bir başka özelliği de devaları sınıflamasıdır. Osman b. Abdurrahman devaları 4 ayrı başlık altında sınıflanmış, bu başlıklar altında tanıttığı devaları da gelişi güzel sıralamıştır. İncelediğimiz diğer eserlerde devaların elifbe sırasına göre verilmesine karşılık burada böyle bir sıralama yapılmamış olması eserin bir başka özelliğini de beraberinde getirir: Diğer eserlerde rastlamadığımız ayrıntılı fihristler. Devalar elifbe sırasına göre verilmediği için bulunması ancak bu ayrıntılı fihristler sayesinde mümkün olmaktadır.

Kitâbü'n-nebât'ın dikkatimizi çeken bir başka özelliği Osman b. Abdurrahman'ın Tabib Matyoli'den aldığını söylediği, farklı bir usul tertip etmesidir. Buna göre, her varağı elif, be, cim, dal harfleriyle dört kısma ayırmıştır. Yani varağın (a) yüzündeki ilk 13 satır elif, son 12 satır be varağın (b) yüzündeki ilk 13 satır cim, son 12 satır dal harfiyle sayfa kenarında işaretlenmiştir. Aynı şekilde fihristte verilen maddenin yanına da hem varak numarası hem harf yazılmıştır. Mesela "Terementi ağacı 005(cim)" gibi. Böylece bu devayı arayan varağın (a-b) yüzüne bakmaya gerek görmeden hemen b yüzünü çevirerek ilk 13 satır içinde aradığını bulabilecektir. Osman b. Abdurrahman bu metodu önsözde hayli tafsilatlı olarak biraz karışık bir şekilde anlatır. Ancak eserin içinde girildiğinde bu usul kolaylıkla anlaşılacaktır.

Kitâbü'n-nebât'ın bir başka özelliği de mütercimidir. Asıl görevi devlet tercümanlığı olan Osman b. Abdurrahman, sadece yabancı dil bildiği için böyle zor bir işe başlamış, hiç ihtisas sahası olmamasına rağmen bu botanik kitabının yanısıra damıtma usulü, geometri-harp sanatı ve coğrafyaya dair eserler de tercüme etmiştir.

Ayrıca tanıttığı tüm devaları tanıtmaya, özelliklerini öğrenmeye çalıştığını

söylemesi de bu işi ne kadar ciddiye aldığını göstermektedir.

İncelediğimiz eserlerin içinde devaları en tafsilatlı tanımlayan bu eserdir. Ancak mesela Tuhfetü'l-mü'minîn'de yer alan "muslih"i, "bedelli", "mikdar-ı şerbet"i açıklamaları Kitâbü'n-nebât'da yer almaz.

Eser dil açısından da kıymetlidir. Osman b. Abdurrahman'ın devaların Frenkçe (Latince) isimlerinin yanısıra Arapça, bilhassa Türkçe, bazen de Bosnaca ve Yunanca karşılıklarını vermiş olması dil açısından büyük bir hizmettir.

Osman b. Abdurrahman her ne kadar saf bir mütercim olarak görev yapmışsa da gördüğü ve duyduğu konuyla ilgili olabilecek bir takım bilgileri tercüme ettiği esere eklemekten geri kalmamıştır. Eserde v.38b'de kiraz ve vişne devaları anlatırken Melek Mehmed Paşa'dan aldığı vişne kurutma tarifi buna güzel bir örnektir.

Ancak Matthioli'nin Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medicinale adlı eseri üzerinde inceleme yapmamız mümkün olmadığından eserin orijinali ve tercümesi arasındaki farklılıkları çok açık bir şekilde tespit edemedik.

Sonuç olarak Kitâbü'n-nebât incelediğimiz diğer eserlerden gerek usul gerekse tertip olarak daha farklı bir üslup sergilemektedir.

F. Ekler

Ek-1 Eserin "İçindekiler" kısmı

Kitab-ı evvel: Der beyan-ı envâü'l-eşcâr yani her dürlü ağaçlar beyanıdır: gerek kadid büyük olup şecere-i azime olsun mişe ve çam ağacçı gibi ve gerek kadid küçük olup çalı envaından gül ve yase-min ve funduk ağacçı gibi olsun, bu kitabda her birinin evsaf ve tabiatı ve havass ve menafii ale'l-infirad başka başka bablarda beyan olunsa gerektir. Hakk sübhâne ve teâla tevfiik eyleye (v.1a-67a)

Kitab-ı sani: Bu kitabda ve matbahalarda istimal olunan sebzevat ve bağ, bostan bahçelerinde bulunup terbiye ile hasıl otlar ve şükufeler ve bunlara münasib nebâtat ve şükufe ve baharat beyan olunur (v.67b-150b)

Kitab-ı salis: Bu kitabda ekseriya tabiatları hhar ve mezakları acı olan nebâtat ve eczaları beyan olunsalar gerekirdi ki bu taraf-ı diyarda olsun ve gerek diyar-ı baideden gelsün ve gerek bağçelerde ve gerek sahralar ve atğlarda bulunsunlar; eger ki otlar tabagi'-i mezkûre üzere değil iken müşâbehet-i şekl sebebiyle ilhâk oluna. Nitekim mahallinde fehm olunur (v.151a-234b)

Kitab-ı rabi': Bu kitab ekseriya tabiatları barid ve yabis olan veya zatlarında cüz'i veküllü sümum olan ya anlara tabiat ile zikrleri ehemmm ve'l-elzem olan bazı nadiratdan olan otların a'la'i ve eşkâr beyanı hakkındacem'i olan kitabdır ki zikr-i beyan olunur (v.235-298b)

Ek-2 Mukaddime

Bismillahirrahmanirrahim

Hamd ü sipâs ve şükri-bî-kıyâs ol Hakîm-i mutlak ve Şâfi-i bî-endâz olan Cenâb-ı Hakk Hazretlerine olsun kim eczâ-yı 'âlem-i melekûtî bî-'anâsır ve 'anâsır-kâlıp mümkünâtı bî-akâkir halk ü icâd ve tekvin ve inşâd idüp kevn ü mekânı vahdaniyyet-i zâtiyyesine delîl ü bürhân ve sebîl-i tasdik ü iz'ân eylemişdir. Ve bâ-husûs vücûd-ı nev'-i beşer ki sûret-i cismiyyesin heyûlâ-yı cihânda kâbiliyet ile 'âlem-i kübra vaz' ve tevsim ve ekâlîmi ve ekânîmi kendüleri taksîm ve ta'lim ile tasarrufât-ı müdün ve emsâr ve tedbîrat-ı sıhâh-ı beden ve mazârta iktidâr virüp her cinsde bir hassa ibdâ' ve her şahsda niçe hassa ibdâ' itmişdür ki kimi emzice-i eşyâya vâkıf ve kimi sahîh ü sakîmi kâşif ve bazısı âlem-i lâhûtî. ârif olup eserden müessiri istidlâl ve müessir-

den eseri istişhâd iderler ve bazen dahi havass-ı maâdin ve ahcâr ve tabâyi-i nebâtât ve eşcârı biri birinden temyîz ve tefrîk ve her birinden kadar-ı vâfi teşhis ve tedkîk ile müfredâtın tertîb ve telsik ve mürekkebâtından başka başka birer hâlet müşâhede ve tahkîk ve nümâyân eyleyüp umûr-ı 'acîbe ve tesirât-ı garîbe idrâkiyle müessir-i hakiki olan zât-ı vâcibül-vücûdî isbât ve takdisât ve tenzihâtı istihrâc ve istinbât iderler. Ve hezâran dürûd-ı tehiyyat mücibü't-tazim ve sad hezâran salavat-ı müstevcibü't-tekrîm ol efdal-i mevcudat ve ekmel-i mahlukat ve ecmel-i masnû'at olan insan-ı aynü'l-uyun ve terceman-ı kenz-i meknun pişva-yı evvelin ve ahirin ve mukteda-yı evliya-yı mürselin serdar-ı enbiya ve serdar-ı kibriya ve bürhan-ı asfiya ve şefi-i rûz-ı ceza a'ni bihi hatm-i hatemü'r-risâlet ve'l-istifa Hazret-i Muhammedü'l-Mustafa aleyh-i ez-kâü't-tahiyye ve eimmeha hazretlerine olsun ki maraz-ı müzmin-i cehl ü tuğyan ilel-i mühlîke-i eskam küfr ü 'aduvvan-ı 'adu-yı ruh-ı azim-i cenani daru-yı nûr-ı iman ile tashih-i mizac idüp ekinne klup kasiyye-i faside-i seyf ü sinan-ı kahır-ı rahmanî ile teşrih ve ihtilac-ı karha-ı şekk ü teraddüdü merhem-i kafur-ı yakın birle mülteim ve terşih-i visac vech-i işrakı ma-ı zuhur-ı kelimeteyn ile şâyide ve tavzih ve tathir ve tenkih buyurmuşlardır. Ve dahi al ve ashab ü evlad ü ahfad-ı ülü'l-elbablarına olsun ki ma'cun-ı mübin şer'i metini Hakka beyza-yı cem' ü ictihadda tefrika-ı eczadan vikaye ve füsürde-i dimağ-ı reyb ü zünûnı berahin-i bir'üs-sa'a-i bediü't-tesir ile tedavi ve himaye buyururlardı. Ve dahi tabiin ve tebe'-i tabi'in ve eimme-i hüdat-ı müctehidin ve sair ulema ve müellifin hazeratına olsun kim hummay-ı nevazil-i bad-zehr-i kavanin-i külliye ile izale ve serasime-i cüz'iyye inkas-ı nasi süfuf-ı üferrike tedvin ile muamelece ve imahe itmişlerdir rıdvanullahi teala aleyhim ecmain. Amma

ba'dü pes imdi ilm-i ebdandan tıbb-ı cedit de Kitâbü'n-nebât'ın mütercimi ahkârü'l-vera ve ezafül ibad olan darü'n-nasr ve'l-cihad mahrusa-i Belgrad tercümanı Osman b. Abdurrahman müddet-i medideden beru mahmiyyeye-i mezburede beyne'd-devleteyn bi's-sıdk ve'l-ihlas tercümanlık hizmetinde kıyam-ı vüzera-yı i'zam ve muhafızın-i fiham hazeratının nazar ve iltifatlarıyla emr-i marsumda istihdam üzere olup elsine-i Efrenciyyeye aşına ve mümareset hasebiyle mahrusa-i mezburede muhafız-ı esbak ve garik-lücce-i gufran-ı Hak Köprülüzade elhac Ahmed Paşa sabbete aleyhi seccal rahmetü rabbihî'l-Mevla hazretlerini sevk ü teşvikleriyle huzzâkı etibbâ-yı Efrencin mutena ve müsellemeleri olan hekim Matyolî'nin tıbb-ı merkumda tedvin eyyledği kütübden Kitâbü'n-nebât'ını ber-takrib ile temellük ve istishab ve tecrübe ve mütalâasına temehhuz ve inhimak ile avn ü inayet-i Sübhani muvafakat ve yaveri-i tevfik-i Yezdani müsaade idüp menafi-i acibesine bi'l-iktisab vasıl ve intihab eylediği edviye ve büzurun havass-ı garibesine bi'l-intisab vukuf-i tam hasıl olup beyne'l-enam nefi tamam olmak kasdıyla fermude-i hayrû'n-nas men yenfeü'n-nas mefhum-ı münifine iktida lisan-ı Efrenciyeden zebân-ı Türkiye tercüme ve tebdile şürû' ve ibtidâen bin yüz seksen dört senes eğerçi tesvici ü imla olunup ancak Devlet-i Aliyye-i mansurenin şirzime-i menhusa-i Rusiyye ile vuku-yafte olan muharebe ve müsademelerine müsadife itmegin ulum-ı aliyeden ilm-i hendeseyi ehemmiyet ve alzem ve ol fende bir metn-i metin ve şerh-i rasin telif ve tercümesi akdem görölüp fellilahi'l-hamd ve'l-minne tekмили müyesser ve talibin ve ragıbine tefhim ve talim dahi mukadder ve bin yüz doksan bir sene-i hicriyyesi evahirinde asr-ı sultan-ı zemin ü zaman ve zaman-ı ma'delet unvan şehinşah-ı devran ki nam-ı nami İskender gulam ve ism-i samidara

hüddamları Sultan b. Sultan es-Sultan Abdülhamid Han ibn Sultan Ebulgazi Ahmed Ahmed Han hazretleridir, ol şehiyar-ı şevket-medarın zill-ı zalil iklim-guşa ve saye-i hümâ adil-i adalet-peymalarında tahrir ve tebyizi reside-i encam olmağla ol eah-ı hiffet-kışver ve padişah-ı Hürev sipah-ı bahr ü berrin devam-ı ömr-i devlet ve kıvam-ı haşmet ve saltanatları davatıyla kitab-ı merkûmı tezyin ve teşvih idüp ol şems-i hâver-i cihan-baninin ufku ikballerinden tali sitare-i encümen-i seyyaralerinden lâmi olan zat-ı kamer-peyker ve vezir-i cenah-ı vikaye-i atıfetlerinde hatm ü ihtimam bulmuşdur ki ism-i şerif ve nam-ı latifleri zat-ı alilerine 'ayn-ı müsemma ve aln-ı zatlari müsemma-yı bi-hemtarlarına müradif ve hem-pa olup ol mülk-i nijad-ı mekarim-i mu'tad destûr-i Aristo-naziri müşir müşteri tebir-i Eflatun hekim-i sahibül-hilm ve'l-kerem sabıkan kaim-makam rikab-ı müstetab olup hâlâ dârü'n-nasr ve'l cihad mahmiyye-i Belgrad muhafızı Melek Mehmed Paşa İbn el-vezir Kapûdan-ı derya Süleyman Paşa yessera'llahu teala bi'l-hayr mâ yuridü ve mâ-yeşa hazretlerinin yümn-i himmet-i asafane ve meyl ü rağbet-i destûraneleriyle vücûd-pezir olmağın dibâce-i kitabda dua-yı hayriyyeleri iradıyla yad olunmuşdur. Ve bu müellefe-i mecellenin asl ü me'hazı eğerçi adab-ı müellifin ve derine-i dirine-i musannıfın üzere kitab ve fusul ile tertibe mevşül olup ancak müellif-i mesfur bazı nebâtata esna-yı telifde vakıf ve bazısını diyar-ı ba'ideden celb ve ba'de tezyil ile kaşif olmağın mütercim-i fakirü'l-muterif bi'l-acz ve't-taksir avan-ı cem' ü tedvinde sa'y-i mâlâ kelam yühsa ve kemal-i tettebbu' ve istikra birle meh ma-emken her birini ala-vechi'l-ahra tensik ve tertib idüp bu mütercem-i müstetabı dört kitaba taksim ve her kitabın sübutını füsul-ı adide ile temyiz ve tersim üzere vücuda getirüp kitab-ı evvelde eşcar-ı kebire ve sagire ve

çalı envainı ve kitab-ı sanide ekseriya mutâbih-i nasda müsta' mel ve maruf ve keزالik besatin-i havass ve avamda gars ü zer' ile mevsuf olan nebâtat ve ezharı ve kitab-ı salisde ekseriya sahari ile kühistanda ve sengistanda ve bahar-ı in-hac nabit ve tabayi'i harre olmak üzere sabit olan nebâtatı ve kitab-ı rabide saharı ve bostanda hasıl ve ekseriya tabayi'i bürüdet ile fasıla-ı isti'mâl nafi'a ve bazen muzırta ve mühlake olan nebâtatı dere ve tertib idüp Kitabü'n-nebât ismiyle tesmiye olunmuşdur. Rahmetullahi teala li-men nazara ileyhi bi-ayni'linaye ve setara safiyye men sahatahu ve nime'nnasir ve ileyhi'l-masir. Cümleden akdem malum ola ki sahib-i Kitabü'n-nebât Tabib Mat-yoli fusûl-i müteaddide zikr ü beyan ve şerh ü iyan eylediği eşcâr ve esmâr ve haşayiş ve büzür ve hububat ve küşür ve keزالik envâ-i ilel ve 'l-alam ve ezlaf-ı emraz ve eskâm tedavi ve mualecatı için vech-i ehemm ve ekmel üzere başka başka tertib ve tanzim eylediği fihrist sair kütüb ve risailin feharistine fi'l-cümle mugayir kulup kitabın her bir varakasın dört kısma taksim ve herbir kısmı huruf-ı ebcedden bir harfle talim ve her varakanın sahife-i ulasının hamışinde elif be haricinde dal cim terkîm ve gerek esmâ-i nebâtat ve eşcârı ve hububat ve esmârı ve gerek mualecat-ı ilel ü âlâm ve tedavi-i emraz ve eskam fihristlerinde her bir matlubun hizasında muayyen varakasının rakamından maada her ol matlub kangı harfi kısmında vâki olduğuna işaret olmak üzere ol harfi dahi tersim eylemişdir ki edviye ve nebâtatdan veyahud tedavi ve mualecatdan biri bulunmak murad olundukda talib olan kimesne ta ab ve 'usret çekmeyüp ve işaret olunan varakanın sahifesin uttila'ına muhtac olmayub hemen matlub-i hizasında terkîm olunan varakanın harfi kısmında arayub bulup gayrısında taleb itmeye diyü bu tertib ve nizamı ihtiyar itmekle bu fakir-i pür taksir dahi üslûb-i

mezkurı lazım belki elzem ve ehemm görüp işbu mütercemin her bir varakasında huruf-ı elif be cim dal işaret ve terkîm ve esma-yı edviye ve nebâtat ve tedavi ve mualecat-ı emraz ve eskam için ana göre başka başka fihrist tertib ve tanzim eyledim ki edviye ve nebâtatdan veyahud tedavi ve mualecatdan murad olunan nesne evvela fihristten talep idip ve hizasında terkîm ve işaret olunan erkam ve huruf ile kitaba duhul idüp eshel vech üzere murad hasıl ola -Pes imdi bu kitab-ı müstetabın istinsahını murad iden kimesneler agah olalar ki tahriri murad olundukta nüshanın katasını bu nüshanın katasına tatbik ve her bir sahifesin yigirmi beşer satır idüp ziyade ve noksan tahririnden tehaşi ve ihtiraz ideler ki' adem-i muvaffakat ve muatabakat takdirinde tertib ve nizam mübatel ve muattal olmağla murad-ı matlublarına hasıl ve edviye ve tedavi talebinde maksudlarına ta'ab ü meşakkat kesire ve su'ubet ü zahmet-i vefire birle müceddeden fihristler tertib ve tanzimine muhtac olmayalar. Ve dahi bu kitabda mezkur olan eşcâr ve nebâtat ve edviye-i saire esmasının bazıları hem Arabi ve hem Türki ve hem Efrenci lisanlarınca ve Arabi ve Efrenci veya hud Türki ve Efrenci kalil bi'z-zarure mücredd Efrenci lugatlarınca ve ahyanen bazen dahi Bosnavi ve Yunanca tertib ve tahrir ve resm ü tastir ve meh-ma-emken hakikaten ve manen lughat-ı muhtelifleri tevfikinde tedkik olunup bu babda bu fakir-i pür taksirden fi'l-vaki' hata ve sehv sadır olduysa 'adem-i vukuf ve noksan-ı dirayetine haml olunup ol hata ve sehvin tashih ve tahkiki mercudur. Ve cemi-i kütüb ve mesailde takdim-i feharis de'b-i musannifin ve mezheb-i müellifin ve filhakika umur-ı mevkûf-ı aleyhadan olmağla bu kitabda dahi de'blerine riayet evvela esami-i eşcâr ve nebâtat ve edviye-i saire huruf-ı heca tertibi üzere badehu emraz ve ilel-i muhtelif ve 'alam ve eskam-ı müteferrika tedavi

ve mualecatı vücud-ı insan terhibini muktezasinca başka başka fihristler vaz' ve terkim ve kutub-i erbaası üzere takdim olunmuşdur. Vallahü'l-muvaffak.

Ek 3- Deva adedini gösterir liste

Kitabü'n-nebât'taki deva sıralaması, daha evvelce de belirttiğimiz gibi, incelediğimiz diğer eserlerden farklıdır. Eserde devalar dört ayrı başlık altında (Bkz. Ek1) sınıflanmış, bu başlıklar altında tanıtılan devalar belli bir sıralama gözetilmeksizin gelişigüzel verilmiştir. Bu sebeple harflere göre yani elifbe sırasına göre bir liste yapmak mümkün olmamış, her başlık altındaki deva sayısı toplam olarak verilmiştir.

Kitab-ı evvel	119 deva
Kitab-ı sani	126 deva
Kitab-ı salis	146 deva
Kitab-ı rabi	105 deva
Toplam	496 nebâti müfred deva

VII. Sonuç

18. yy. müfret deva eserlerini çalıştığımız bu araştırmada Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiyye, Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn, Ferâidü'l-müfredât, Müfredât-ı tıbb ve Kitabü'n-nebât isimli eserler incelenmiş ve aşağıdaki sonuçlara varılmıştır:

— "Müfred deva" tabiri bâsit drog veya basit ilaç ifadeleriyle karşılanamamaktadır. Drog kelimesi hammadde, ilkel maddenin karşılığıdır. İlaç ise bu hammaddelerin yani drogların işlenmesiyle elde edilen maddeye denmektedir. Ancak incelediğimiz eserlerde müfret devaların hem hammadde olarak yani drog olarak hem de ilaç olarak tanıtıldığını görüyoruz. Mesela "akik", hem yüzkük olarak takıldığında bazı dertlere deva gösterilir; hem de çeşitli şekillerde işlenerek (toz haline geti-

rilerek, suyu içilerek vs.) deva olarak kullanılır. Dolayısıyla "deva" kelimesinin aynen kullanılması gerekmektedir.

— İncelediğimiz beş eserde en fazla Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn (32 nüsha) ve Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiyye (14 nüshaya)'ye aittir. Bu durum, bu iki eserin çok okutulduğuna ve kullanıldığına bir delil olabilir. Ferâidü'l-müfredât'ın 4, Müfredât-ı tıbb'in 3, Kitabü'n-nebât'ın ise 4 yazma nüshası bulunmaktadır.

— İncelediğimiz bu beş eseri kapsadıkları deva adedi bakımından karşılaştırdığımızda şöyle bir sonuç çıkar:

Risâle-i Feyziyye	3918
Gunyetü'l-muhassılîn	5486
Ferâidü'l-müfredât	13561
Müfredât-ı tıbb	923
Kitâbü'n-nebât	496

* Burada en fazla müfret devayı tanıtan eserin Ferâidü'l-müfredât olduğu görülmektedir. Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiyye'de yer alan devalar da eserin küçük hacmi gözönüne alındığında oldukça fazla sayıdadır. Bu durum, eserlerin lügat üslubunda ele alınmasıyla açıklanabilir.

* Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn'de tanıtılan devaların çokluğunda ise tafsilatlı açıklamaların yanında bir kelimele açıklamaların da bol miktarda olması rol oynamıştır.

* Müfredât-ı tıbb ve Kitabü'n-nebât'ın tafsilatlı açıklamaları tanıtılan deva adedinin sınırlı olmasına sebep olmuştur.

— İncelediğimiz bu beş eser hacim itibarıyla (incelediğimiz nüshalar esas alınarak, yaklaşık) karşılaştırıldığında en muhtasarı Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiyye'dir. Müfredât-ı tıbb orta hacimde bir eserdir. Diğer üç eser birbirleriyle yakındır. Bu hacim özelliği eserlerin ihtiva ettikleri madde miktarına ve

açıklamalarına bağlıdır.

—İncelediğimiz eserlerde en ayrıntılı fihrist Kitabü'n-nebât'tadır. Burada sadece deva isimlerine değil hastalıklara da fihrist yapılmış; hangi devaların kullanılacağı ve bu devaların varak numaraları belirtilmiştir.

—İncelediğimiz ilk dört eserde deva sıralaması elifbe sırasına göredir. Kitabü'n-nebât ise bu tertibin dışına çıkar. Bu eserde aranan devaya ulaşmak ancak baştaki fihristler vasıtasıyla mümkündür.

—Bu beş eseri ilk ve son devaları açısından karşılaştırdığımızda şöyle bir sonuç çıkar:

Risâle-i Feyziyye: Aalussun Yenmeh Ebegümeci Yılan balığı

Gunyetü'l-muhassılîn: Âtrilâl Yer köki

Ferâidü'l-müfredât Âlâ Yılan yasadığı Müfredât-ı tıbb Atrila Yeşim Kitabü'n-nebât Zambak İpsanis?

* Burada dikkati çeken ilk husus ilk dört kitapda alfabetik olan deva isimlerinin Kitabü'n-nebât'da değiştiğidir. Zira bu eserde devalar dört bölümde sınıflanmış ve alfabetik olarak tanıtılmamışlardır.

* Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiyye'nin Türkçe fasılda tanıttığı devalar hariç, tüm kitaplarda ilk devanın Arapça olduğu dikkati çeker.

* Bu eserler arasında sadece Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn ve Müfredât-ı tıbb'in ilk devaları birbirini tutmaktadır.

* Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiyye'nin ilk ve son devaları İbn Baytar Müfredâtı'yla aynıdır.

*Bu farklılıklar eserlerin kapsadığı deva adediyle ve eserlerin dayandıkları çok çeşitli kaynaklar olmasıyla açıklanabilir.

—İncelediğimiz beş kitapta da deva isim ve karşılıkları çeşitli dillerde verilmiştir. Ancak bu diller daha sıklıkla Arap-

ça, Türkçe ve Farsçadır. Bunun yanında Süryanice, Berberice, Yunanca, Latince, İspanyolca, Hintçe ves. isim ve karşılıklara da rastlanır.

—Deva karşılıklarında Tankabun'da Deylemde, Şam'da, Mısır'da, Şiraz'da vs. gibi bölgesel karşılıklara da rastlanır. Bu bölgesel karşılıklar daha çok Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn'de yer almıştır.

Bu beş eserde de devaların Türkçe karşılıkları ayrı bir çalışma konusudur. Bilhassa tercüme olan Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn ve Kitabü'n-nebâtta mütercimler devaların Türkçe isimlerini bulmaya özen göstermişlerdir.

—Kitabü'n-nebât'ta devaların eşkali ayrıntılı olarak tanımlanıp "menafi-i hariyesi" ve "menafi-i dahilesi" ne dair geniş bilgi verilirken "muslihi", "bedeli", "şerbet miktarı" gibi devanın kullanıma dair diğer hususlara değinilmediği dikkati çeker. Müfredât-ı tıbb ve Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn'de ise devaların tıbbi özelliklerinin yanında bu özelliklerine ait bilgi de verilmiştir.

—Ferâidü'l-müfredât ve Risâle-i Feyziyye'de devaların tıbbi özelliklerine dair hiçbir bilgi verilmemiştir.

—İncelediğimiz bu beş eserde de devaların Anadolu'daki kullanımları, elde edilmeleri, yetiştirmeleri ile ilgili özel bilgilere rastlanmaz. Bu durum eserlerdeki bilgilerin büyük ölçüde daha evvelce yazılmış eserlere dayanmasına bağlıdır.

—İpeka, çay, tütün, çöpiçini gibi yeni kıtaların keşfiyle tanınan yeni devalar Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiyye, Ferâidü'l-müfredât ve Müfredât-ı tıbb'da kayıtlıdır. Tercüme olan diğer ikisinde ise tarihleri dolayısıyla bu devalar yer almaz. Tercüme edildiklerinde de eklenmemişlerdir.

—Kitabü'n-nebât'da sadece bitkisel

devalar yer alır. Diğer dört eserde de, bilhassa Müfredât-ı tıbb'da özellikle bitkisel devalar üzerinde durulmuştur.

—Devalar hakkında verilen bilgiler belirli bir düzene bağlı olmayıp bir sistem içinde ele alınmadığından deva tanımlamalarına açıklık getirmekte güçlük çekildiği görülmüştür. İncelediğimiz eserlerdeki yazarların, çeşitli müelliflerin farklı görüşlerini aynı anda aktararak bu güçlüğü halletmeye çalıştıkları tespit edilmiştir.

—İncelediğimiz beş eserin ikisi tercümedir. Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn Farsçadan, Kitabü'n-nebât İtalyancadan tercüme edilmişlerdir.

— Kitabü'n-nebât hariç diğer dört eserin kaynaklarına baktığımızda bunların ağırlıklı olarak Arapça, Farsça kaynaklar olduğunu görüyoruz. Hipokrat, Dioskorides, Galen gibi müelliflerin eserlerinin de Arapça tercümelerinden faydalanılmış olmalıdır.

—Bu beş eserdeki kaynaklara baktığımızda bilhassa İbn Baytar, İbn Sina, Dioskorides ve Galen'den yararlandığını görüyoruz. Buna mukabil müfret deva ve botanik alanındaki üstadlardan Dinaveri, Biruni, Gafiki, İbn Cülcül, vd. 'den alıntılar olmaması dikkat çekicidir.

—Müfret devalarla ilgili ayrı bir terminoloji olduğu belirlenmiştir: "muslihi", "şerbet miktarı", "bedeli", "tabiatı" gibi. Bu ayrı bir çalışma konusudur.

—Osmanlı devlet adamlarının bu konudaki çalışmalarını destekledikleri ve önemli gördükleri eserlerin tercüme edilmeleri için çaba sarfettikleri, ancak devlet adamlarının tercüme edilecek eserlerde doğru seçim yapmadıkları görülmektedir. Nitekim tercüme edilen eserlerden Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn 17. yüzyılda, Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia medica 16. yy.'da kaleme alınmışlardır. Yazılışlarının üzerinden asırlar geçmiş bu iki eserin 18.yy'da tercüme edilmeleri ilgi çeki-

cidir.

—İncelediğimiz bu beş eseri tek tek ele aldığımızda ise şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

Risâle-i Fezziyye: Kaynaklarda hakkında hemen hiç bilgi bulunmayan Risâle-i Fezziyye'nin müellifi Ebulfeyz Mustafa'nın eserleri incelenerek hekim olduğu ve 1091 (1680)'de doğduğu tespit edilmiştir.

Şimdiye kadar sanıldığı gibi Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi'ni değil Reisületibbâ Ömer Efendi'nin talebesi olduğu; Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi'ye ait olduğu söylenen Risâle-i Fezziyye fi lügati'l müfredâti't-tıbbiyye, Hülâsâtü't tıbb ve Düsturü't-tabib fi ameli mizanî't-terkiib adlı eserlerin Ebulfeyz Mustafa'ya ait olduğu ve Risale-i Fezziyye'nin Hayatizade Mustafa Feyzi adına değil Kazasker Feyzullah Efendi adına kaleme alındığı tespit edilerek bu yanlış bilgiler düzeltilmiştir.

* Ebulfeyz Mustafa'nın eserinin önsözünde uzun seneler Reisületibbâ hizmetinde çalıştığını bildirmesi ve birkaç yerde Reisületibbâ Ömer Efendi'den 'üstadım' diye bahsetmesi tıp öğreniminin, medrese eğitiminin yanı sıra usta-çırak usulüyle de devam ettiği düşündürmektedir.

Risale-i Fezziyye fi lügati'l-müfredâti't-tıbbiyye'de Ebulfeyz Mustafa'nın amacı, hastaları tedavi esnasında karşılaşılan bazı güçlüklerin hallidir: Mürekkep ilaçlar içindeki müfret deva isimlerinin Arapça olanlarının Türkçesini bilmede, Türkçe olanın Arapçasını bulmada ortaya çıkan zorlukların aşılması için bu eseri kaleme almıştır.

* Bu eserde müellif diğerlerinden farklı bir yol izleyerek devaları Arapça ve Türkçe isimlerine göre iki ayrı bölümde inceler.

* Risale-i Fezziyye fi lügati'l-müfredâti't-tıbbiyyebu konuyla ilgili Latin harflerine ve günümüz Türkçesine çevril-

miş tek eserdir. Ancak hatalarla dolu olan bu çeviri güvenilir bir kaynak olmaktan uzaktır.

Gunyetü'l-muhassilîn: Ahmed Sâni, Hekimoğlu Ali Paşa tarafından kendisine verilen bir görev olduğu için bu eseri tercüme etmiştir.

* Bu eserde müfret devalarla tedavinin felsefesine yer verilmiştir. Ayrıca kullanılan istihlamlara dair ve mürekkebatla ilgili bir bölüm yer almaktadır.

* Ahmed Sâni, yaptığı tercümede esere çok çeşitli yönlerden yeni bilgiler eklemiş, yanlış bulduğu bazı bilgileri düzeltilmiş; özellikle müfredât kısmında kendi tecrübelerini aktarmıştır. Buradan Ahmed Sâni'nin tedavi alanında birikime sahip olduğunu anlıyoruz. Ancak eserine yeni bir başlık verip, gözlem ve tecrübelerini bir takım kaynaklarla besleyerek yeni bir eser yazmaktansa yaptığı tercümenin üzerine bazı ilaveler yapmayı tercih etmiştir. Eser bu yönüyle diğer tercüme eser olan Kitabü'n-nebât'tan ayrılır.

Ferâidü'l-müfredât: Bu eserde müellifin gayesi Arapça, Farsça, Türkçe, Yunanca, Latince güvenilir eserlerdeki maddeleri toplayıp tasnif ederek muntazam bir fihrist vücuda getirmektir.

*Bu eser lugat tarzında kaleme alınmıştır.

* Ferâidü'l-müfredât'ın en önemli özelliği devaların, çok çeşitli dillerdeki karşılıklarını vermesidir.

Müfredât-ı tıbb: Müfredât-ı tıbb'ın müellifi Fazlızade Mehmed "hakim" sıfatına uygundur. Tıp konuları dışında şiir, fıkıh ve edeb konularında da eserler kaleme almıştır. Ebusuud Efendinin Münferice Kasidesi'ne tahmis yazacak kadar Arap diline vakıf olduğu da anlaşılmaktadır.

* Burada müellifin gayesi terkiplerde kullanılacak ölçülerle ilgili kendisine edilen ricaya uygun olarak bir eser yazmaktır. Müfret devalarla ilgili bölümü ise eserini tamamlamak için yazmıştır.

* Müfredât-ı tıbb'ın mürekkebatla ilgili ikinci bölümü, Fazlızade'nin daha evvelce, muhtemelen Arapça olarak yazdığı eserinin bir bölümünün Türkçeye tercümesidir.

* Fazlızade Mehmed eserinde, çeşitli müelliflerden aktardığı görüşlerin yanı sıra kendi görüşlerini, tecrübelerini ve bazı uygulamalarını da anlatmaktadır.

* Bu eserde müfret deva felsefesine yer verilmiş, ayrıca mürekkebatla ilgili bir bölüm ayrılmıştır.

* Bu eserde "germe-i muallaka" adlı deva tanıtılırken frengi'ye ait tafsilatlı bilgi verilmiştir.

* Kitabü'n-nebât: Mütercim Osman b. Abdurrahman Belgrad Muhafızı Köprülü Ahmed Paşa'nın sevkıyla böyle bir tercümeyle başlamıştır.

* Bu eserde diğer dört eserden farklı olarak sadece bitkisel devalara yer verilmiştir. Osman bin Abdurrahman'ın nebâti, hayvani ve madeni devaları içeren bir eserden sadece bitkisel devaları seçerek tercüme etmesi ilgi çekicidir.

* Bu eser faydanılması güç bir eserdir. Fihristler olmadığı takdirde aranılan devayı bulmak için tüm kitabı taramak gerekecektir.

* Kitabü'n-nebât ayrıntılı fihristleriyle ve devaları dört grup içinde sınıflamasıyla incelediğimiz diğer eserlerden ve klasik usulden farklıdır. Ancak fikir olarak yeni bir görüş yoktur.

*Osman b. Abdurrahman'ın tıp, matematik, damıtma usulleri gibi birbirinden farklı çeşitli bilim dallarına ait eserleri tercüme etmesi, amacının sadece ihtiyaç duyulan konularda çeviri yapmak olduğunu ortaya koymaktadır.

—Bu beş eseri genel olarak değerlendirdiğimizde klasik müfret devâ eserlerinin dışında (sınıflama, metod ve yorum açısından) yeni bir şey olmadığını görüyoruz. Ancak incelediğimiz bu eserlerin müellifleri/mütercimleri eserlerinde

bazı tecrübe ve görüşlerini aktarmışlardır. Dolayısıyla, 'Osmanlı hekimleri devraldıkları mirası geliştirebilmişler miydi?' sorusunun cevabı ancak 'bilgi' açısından evet olabilir. Sınıflama çalışmalarından haberdar mıydılar?' sorusu ise tartışılabilir. Çünkü burada Osmanlı hekiminin ihtiyaçları söz konusudur. Bu eserler kaleme alınırken veya tercüme edilirken, asıl üzerinde durulan konu devaların sınıflanması değildir. Hekime, tedavi esnasında yardımcı olan müfret devaları tanıtmak; çeşitli özelliklerini çeşitli kaynaklardan tespit etmek; deva ismi konusunu halledecek Arapça, Farsça bilmeyen hekime yardımcı olmaktır. Dolayısıyla müelliflerin sınıflamayla ilgili bir problemleri olmadığını.

—İncelediğimiz bu beş eserin ve müelliflerinin/mütercimlerinin de daha evvelce incelenmediğini gördük. Bu konularda yapılmış olan az sayıdaki araştırmaların ise derinlemesine olmadığı ve birbirinin tekrarı niteliğinde olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışma sonucunda şimdiye kadar bilinmeyen bir çok yeni bilgi tıp tarihimize kazandırılmış; bilinen bazı hatalar da düzeltilmiştir.

VIII. Özet

18. yy. müfret deva eserlerini çalıştığımız bu araştırmada Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiyye, Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn, Ferâidü'l-müfredât, Müfredât-ı tıbb ve Kitabü'n-nebât isimli eserler incelenmiştir.

Bu eserlerden Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn Farçadan, Kitabü'n-nebât İtalyancadan tercüme edilmiştir. Diğer üç eser ise telifidir.

Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiyye ve Ferâidü'l-müfredât'da devalarla ilgili tıbbi bilgilere yer verilmemiş, daha çok dillerdeki isimleri üzerinde durulmuştur. Gunyetü'l-

muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn, Müfredât-ı tıbb ve Kitabü'n-nebât'da deva açıklamaları geniştir. Ancak sadece bitkisel devaların yer aldığı Kitabü'n-nebât'da devanın "muslihi", "bedeli", "şerbet miktarı" gibi kullanımına ait özellikler yer almaz.

Bu beş eser de Dioskorides'le başlayan "materia medica" yazma geleneğinin geliştirilerek sürdürüldüğü klasik İslam müfret deva eserlerinin bir devamıdır. Ancak Osmanlı hekimlerinin, bilhassa Fazlızade Mehmed'in Müfredât-ı tıbb'ında ve Ahmed Sâni'nin Gunyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn adlı eserinde, kendi tecrübelerini aktardıklarını görüyoruz. Bunlar Osmanlı dönemi hekimliğine ait uygulama örnekleri olmaları bakımından önemlidir.

Bunun dışında bu beş eserde de, bilhassa tercümelerde, devaların Türkçe isimlerinin tespiti üzerinde önemle durulmuştur. Eserler özellikle bu açıdan ayrıca incelenmelidir.

İncelediğimiz beş eserin ve müellifinin/müterciminin de daha evvelce incelenmediğini gördük. Bu konularda yapılmış olan az sayıdaki araştırmalar derinlemesine değildir ve birbirinin tekrarı niteliğindedir. Dolayısıyla bu çalışma sonucunda şimdiye kadar bilinmeyen bir çok yeni bilgi tıp tarihimize kazandırılmış; bilinen bazı hatalar da düzeltilmiştir.

X. Kaynaklar

A) Basılı Kaynaklar

Adivar, A.: Osmanlı Türklerinde İlim, 4. bs., İst. 1982, Remzi Ktp.

Ahmed Rifat: Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafiyye, 7 c., İst. 1299-1300 (1881-1882), Mahmud Bey Mtb.

Akdeniz N.: Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi. İst., 1977.

Altıntaş, A.: "İslam Tababeti". Tıp Tarihi ders teksiri

Altıntaş, A.: "Divanü Lugat-it Türk

'teki tıbbi bilgiler" Türk Dünyası Araştırmaları 25, Ağustos 1983, s.136-148

Altıntaş, A.: "İslam tıbbını etkileyen "müfred deva" yazarları. "Tıp Tarihi Araştırmaları 3, İst. 1989, s.62-73.

Atabek, E.: Ortaçağ Tababeti. İst., 1977, "İ.Ü. Cer. Tıp Fak. Yay. Rektörlük No. 2272, Dekanlık No. 42".

Atabek, E.: Tıp Tarihi Ders Notları

Bağdatlı İsmail Paşa: İzah al Maknun fi Al-Zayli 'Ala Kaşf al-Zunun' An Asami Al-Kutubi Va'l-Fünun. 2 c., İst., 1945-1947 M.E. Bsm.

Baylav, N.: Eczacılık Tarihi. İst., 1968, Yörük Mat.

Baytop, A.: Farmasötik Botanik. İst., 1977. "İ.Ü. Yay. 2311"; Ecz. Fak. Yay. 25".

Baytop, A.: "1839-1960 yılları arasında İstanbul'da basılmış farmasötik botanik ders kitapları". *Marmara Ü. Eczacılık Dergisi*, cilt: 8, sayı: 1, 1992'den a. bs.

Baytop, T.: Farmakognozi Ders Kitabı. 1.c., 3. bs., İst., 1980

Baytop, T.: "Selçuklular devrinde Anadolu'da eczacılık". İst., 1981, 1. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi 4-8 Eylül 1981 Bildiriler Kitabı.

Baytop, T.: "Selçuklu ve Bizans dönemlerinde Anadolu'da tedavi ve eczacılık". Erciyes Ü. Gevher Nesibe Bilim Haftası ve Tıp Günleri 11-13 Mart 1982 Kayseri, Bildiriler Kitabı

Baytop, T.: Türk Eczacılık Tarihi, İst., 1985, İ.Ü. Yay. No. 3358, Ecz. Fak. No. 47".

Baytop, T.: Türkçe Bitki Adları Sözlüğü. Ankara, 1994, T.T.K. Bsm., "Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. T.D.K. Yay. 578"

Baytop, T.: Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi; Geçmişte ve Bugün. İst., 1984, "İ.Ü. Yay. No. 3255", "Ecz. Fak. No:40".

Bedevyan, K.: Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names. Kahire, 1936.

Boussel, P. -H.Bonnemain- F.J. Bove: History of Pharmacy and the Pharmaceutical Industry. Paris-Lausanne, (t.y.), Asklepios Press.

Bursalı Mehmed Tahir: Osmanlı Müellifleri, 3c, İst., 1333-1342 (1914-1923).

Campbell D.: Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages. 2 c. Amsterdam, 1974, Philo Press.

Canpolat, M.: "XIV. yüzyılda yazılmış değerli bir tıp eseri, Edviye-i müfrede". *Türkoloji Dergisi*, c.5, sayı: 1, 1973.

Castiglioni, A.: Histoire De La Medecine. Paris, 1931.

Celalüddin Hızır (Hacı Paşa): Müntehab-ı Şifa I. Çev.: Zafer Önler. Ankara, 1990, "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu T.D.K. Yay.: 559."

Çelebioğlu, S-T. Baytop: Ortaçağ Eczacılık Tarihine Kısa Bir Bakış ve İlk Bitkisel Droglar. İst., 1947, İbrahim Horoz Mtb.

Danişmend, İ.H.: İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. 7c. İst., (t.y.)

Değer, M.: "Risâle-i büberiyeye". *Tıp Tarihi Araştırmaları 5*, İst., 1993.

Demirhan, A.: Kısa Tıp Tarihi. Bursa, 1982, "Bursa Ü. Yay. No. 2-018-0060" Devellioğlu, F.: Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lugat. 3. bs., Ankara 1978.

Dictionnaire Des Biographies. 2 c., Public sous la direction de Pierre Grimal. Paris, 1958. Press Universitaires De France.

Enciclopedia Italiana MCMXXXIV-XII.

Erciyas, B. (Şenol): Ravend Risâlesi. İst., 1987, İ.Ü. Cer. Tıp. Fak. Deontoloji Anabilim ve Tıp Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Evliya Çelebi: Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Türkçeleştiren: Z. Danişman, 15c., 2. bs. İst., 1971.

Garrison, F.H.: An Introduction to the History of Medicine. 4. bs., Philadelphia-London, 1929, W.B. Saunders Com-

pany.

Gerçek, S.N.: Türk Matbaacılığı. İst, 1939.

Gökyay, O.Ş.: Destursuz Bağa Girenler, İst, 1988.

Günergun (Baytop), F.: Osmanlı Yükseliş Devrinde (14-17.yy.) Kullanılan İlaçlar ve Elde Ediliş Yöntemleri. İst. 1984, İ.Ü. Tıp Fak. Deontoloji Anabilim ve Tıp Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi.

Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisinin İstatistik Mecmua-i Tıbbiyesi. 8. sene, İst., 1325/1907.

Hayatizade Mustafa Feyzi: Yabani Bitkiler Sözlüğü; Yabani Bitkilerin Tıpta İlaç Olarak Kullanışları, 2 c., Çev: Hadiye Tuncer, Ankara 1978, "T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı".

History and Philosophy of Science. II. Edited by Hakim Mohammed Said. Pakistan, Hamdard Foundation Press.

Hooper, David: Useful Plants and Drugs of Iran and Iraq. Chicago, 1937.

İnuğur, M.N.: Basın ve Yayın Tarihi, 2. bs., İst., 1982.

İslam Ansiklopedisi.

İzgi, C.: "Anadolu Selçuklu Tabipleri" "III. Türk Tıp Tarihi Kongresi 1993 Bildirileri arasında yayınlanmak üzere Türk Tarih Kurumu'nda baskıdadır.

İzgi, Özkan: Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, Ankara 1989, "T.T.K. Bsm., T.T.K. Yay. II. Dizi-Sa.26.3

Katip Çelebi: Keşfi'z-zünûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünun, Hzl.: Ş. Yaltkaya-Kilisli Rifat. 2c. 1941-1943, M.E. Basımevi.

Kazancıgil, A.- M.B. Zülfikar: XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi; Tabip Şanizade Mehmed Ataullah; Hayatı ve Eserleri, İst., 1991. "Özel Yayınlar".

Larousse, P.: Grand Dictionnaire Universal, Paris, 1865.

M.Şemseddin: "İslam medeniyetinde Türklerin mevki". Birinci Türk Tarih Kongresi. Ankara, (t.y.) T.C. Maarif Vekaleti.

Marti-Ibanez, F.: The Epic of Medicine. New York, 1962.

Matthioli, P.A.: Di Pedacio Dioscoride Anazarbeo della materia Medicinale. Venedik, 1568. (Köprülü Ktp. 371).

Mehmed b. Ali: Terceme-i cedide fi'l-havassi'l-müfrede (ş.y.). 1102 (1690), taş baskı.

Meyerhof, M.: "Esquisse d'histoire de la pharmacologie et botanique chez les Musulmans d'Espagne". *Studies in Medieval Arabic Medicine*. Edited by. P. Johnstone, London, 1984.

Meyerhof, M.-G.P. Sobhy: The Abridged Version of "The Book of Simple Drugs" of Ahmad İbn Muhammad Al-Ghafiqi by Gregorius Abu'l-Farag (Barhebraeus). 3 part. Cairo, 1932, The Egyptian University The Faculty of Medicine Publication No. 4.

Mehmed Süreyya: Sicill-i Osmani yahud Tezkere-i Meşâhir,i Osmaniyye. 4. c., İst., 1308-1311 (1890-1893), Matbaa-i Âmire.

Nasr, Seyyid Hüseyin: İslam ve İlim. Çev. İ. Kutluer. İst., 1989, İnsan Yay.

Osman Şevki: Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi. Sadeleştiren: İltiz Uzel. Ankara 1991, "Kültür Bakanlığı Yay. 1296, Kaynak Eserler Dizisi: 53"

Özden Akil Muhtar: "İbn Sina tıbbına bir bakış". Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sina; Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler. İst., 1937, "T.T.K. Yay.: VII. Seri-No.1"

Pakalın, M.Z.: Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. 3 c., İst., 1971-1972, Milli Eğitim Bsm.

Redhouse, J.W.: A Turkish and English Lexicon, İst., 1921.

Salih b. Nasrullah: Nüzhetü'l-ebdan fi Tercemeti Gayeti'l -itkan. Çev.: Mustafa

Ebu'l-Feyz. İst., 1303 (1885), Matbaa-i Osmaniyye.

Saraç, Celal: İyonya Pozitif Bilimi. İzmir, 1971, "Ege Ü. Arkeoloji Enstitüsü Yay. No. 1".

Sarı, N.-M.B. Zülfikar-Aydın: "Osmanlı tıp yazmalarından balık pişirme tarifleri" *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 22, Aralık 1995

Sarı, N.-M.B. Zülfikar: Beslenme ile sağlık arasında kurulan ilişki ve Tabiatname" Bursa Tıp Tarihi Günleri Sempozyumu 14-15 Mayıs 1992, Bildiri Özetleri.

Sarı, N.-M.B. Zülfikar: "İslam tıbbından Osmanlı tıbbına kuşlarla tedavi". IV. Milletlerarası Yemek kongresi. Türkiye 3-6 Eylül Bildiriler Kitabı (ş.y.), 1993, Konya Kültür Turizm Vakfı Yay.

Sarı, N.-M.B. Zülfikar: "Osmanlılarda yeme adetlerinin klasik devir tıp anlayışı ile ilişkisi". *Catering Gourmet. İst., MCMLXXXVII, Rönesans Yay.*

Sarı N. Osmanlı Tıp Yazmalarında Mâl-i Hülya ve Tedavisi (XV-XVIII. yy.) İst., 1982, İ.Ü. Cer. Tıp Tarihi ve Deontoloji Bilim Dalı, Basılmamış Doçentlik Tezi.

Sarı N.: Tıp Tarihi Teksirleri.

Sarı, N.-M.B. Aydın-M. Yıldırım: "Gevrekzade Hafız Hasan ve Zübdetü'l-kuhliyye fi teşrihi'l-basariyye". III. Türk Tıp Tarihi Kongresi 20-22 Eylül 1993, Bildiri Özetleri, İst, 1993, "Türk Tıp Tarihi Kurumu Yay. No.3".

Sarı N.-M.B. Zülfikar "The Paracelsian influence on Ottoman medicine in the seventeenth and eighteenth centuries". *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World: Proceedings of the International Symposium on Modern Science and the Muslim World, İstanbul 2-4 September 1987, İst. 1992.*

Sarı, N.: "Osmanlı Darüşşifalarına tavin edilecek görevlilerde aranan nitelikler" *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 1*, İst. 1995.

Sayı, A.: Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp. Ankara, 1986, T.T.K. Bsm. "T.T.K. Yay. VII. Seri, SA 52".

Siggel, Alfred: Arabish-Deutsches Wörterbuch Der Stoffe. Berlin, 1950, Akademie-Verlagi "Deutsche Akademie Der Wissenschaften Zu Berlin Institut Für Orientforschung Veröffentlichung Nr.1"

Sontheimer, Joseph v.: Grosse Zusammenstellung über die Kräfte der bakanten einfachen Heil-und Nahrungsmittel von Ebn Baithor. 2c., Stuttgart 1840-1842.

Steingass, F.: Persion-English Dictionary. 6. bs., Great Britain, 1977.

Süveren, K.-İ. Uzel: "İlk Türkçe tıp yazmalarına genel bir bakış". *Tıp Tarihi Araştırmaları 2*. İst. 1988.

Ş. Sami: *Kamus-i Türki. İst., 1317 (1899)*

Şehsuvaroğlu, B.-A.D. Erdemir-G.C. Güreşsever: *Tür Tıp Tarihi. Bursa 1984.*

Şehsuvaroğlu, B. "Dioscorides'in Materia Medica'sı ve tesirleri" *Eczacılık Bülteni* Cild: 3, Sayı: 3, Mayıs 1961'den a.bs.

Şehsuvaroğlu, B. "Abu Reyhan Biruni ve Kitap Al-Saydala". İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası, İst. 1959, Sayı 22.

Şehsuvaroğlu, B.: "Anadolu'da Türkçe ilk tıp eserleri" İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası, İst. 1957'den a.bs.

Şehsuvaroğlu, B.: *Eczacılık Tarihi Dersleri: İst., 1970, "İ.Ü. Yay., No: 1582", "İ.Ü. Ecz. Fak. Yay. No. 10."*

Şeşen, R.: "Belgrad Divanı Tercümanı Osman b. Abdülmennan ve tercüme faaliyetiindeki yeri". *Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* yayınlanmak üzere baskıdadır.

Şeşen, R.: "The translator of the Belgrade Council Osman b. Abdülmennan and his place in the translation activities". *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World: Proceedings of*

the International Symposium on Modern Sciency and the Muslim World, İstanbul 2-4 September 1987, İst.-1992, s. 371-383.

Taneri, a.: Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı. Konya, 1977, Bilge Yay. No." "Tarihi Eserler: 1"

Tanpınar, A.H.: 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi. 4. bs., (ş.y.) 1976.

Terzioğlu, A.: Muhammed Mü'min Hüseyini Tankabuni'nin yazdığı Tuhfeti'l-müminin eseri ve bunun şimdiye kadar bilinmeyen bir Latince tercümesi". Medico 84. Ocak, 1984, Sayı:1.

Terzioğlu, A.: Tıp Tarihi Ders Tezsirleri.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları Kataloğu. Ed.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İst., 1984, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.

Unat, F.R.: Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri. Ankara 1968, "T.T.K. Yay., VII. Seri-Sa.8"

Unat, F.R. Hicri Tarihleri Miladi Tarihlerle Çevirme Kılavuzu. 6. bs., Ankara, 1988. T.T.K. Bsm., "Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu T.T.K. Yay. VII. Dizi Sa.37"

Uzluk, F., Genel Tıp Tarihi I. Ankara, 1958, "A.Ü. Yay. 68".

Uzluk F.: İslam tababetinde farmakoloji ve saydilanı nebâtlar". "Türk Tıp Tarihi Arkivi, İst., 1935, cilt: 1, sayı:1.

Uzluk, F.N.: XVII. Yüzyıl Türk Hekimlerinden Ali Münşi'nin İpecacuanha Monografisi, Ankara, 1954.

Ünver, A. S.: "Ebu Reyhan Biruninin farmakolojiye ait fikirleri" *İ.Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası.*, İst., 1938, sayı: 1

Ünver, S.: "İstanbul'da Dioscorides eseri ve Artuklular". *Dirim*, No:3-4, 1941'den a.bs.

Ünver, S.: Uygurlarda Tababet. İst., 1936, "Yeni Laboratuvar Yay. No: 7",

"T.C. İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü, Sayı 3".

Ünver, S.: Hekimbaşı Ömer Efendi, Hayatı ve Eserleri, İst., 1955, Dirim Laboratuvarı Yay.

Ünver, S.: Selçuklu Tababeti. Ankara, 1940, "T.T.K. Yay. VIII. Seri, No. 7".

Ünver, S.: Tıp Tarihi I, İst. 1943, "İ.Ü. Yay. Aded: 190".

Ünver, S.: Tıp Tarihi Yıllığı II. İst., 1983, "İ.Ü. Cer. Tıp Tar. Fak. Rektörlük No. 3086, Dekanlık No. 122".

Yarar, N.R.: "İbni Sinanın tıp müfredâtına bir bakış". Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sina; Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler. İst., 1937, "T.T.K. Yay.: VII. Seri-No.1".

B) Yazma Kaynaklar

Ahmed Sâni:Günyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Ktp. Yazma Nu. 730

Ahmed Sâni:Günyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn. Rağıp Paşa Ktp. Nu. 943.

Ahmed Sâni:Günyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn Süleymaniye Ktp. Ayasofya 3580.

Ahmed Sâni:Günyetü'l-muhassılîn fi Tercemeti Tuhfeti'l-mü'minîn. Süleymaniye Ktp. Ayasofya 3581.

Ahmed Sâni: Ravend Risâlesi. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Ktp. Yazma Nu.: 396.

Ahmed Sâni: Risâle-i Padzehr. Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi 1456.

Ebulfeyz Mustafa: Düstürü't-tabib fi ameli mizani't,terkib. Bayezid Devlet Ktp. Veliyüddin Efendi 2559/2

Ebulfeyz Mustafa: Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiyye, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Ktp. Nu. 115/1

Ebulfeyz Mustafa: Risâle-i Feyziyye fi lugati'l-müfredâti't-tıbbiyye, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Ktp. Nu. 149

Ebulfeyz Mustafa: Hülasatü't-tıbb.

Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi 691.

Fazlızade Mehmed: Haşiye ale'd-dü-
rer. Süleymaniye Ktp. Fatih 1597

Fazlızade Mehmed: Müfredât-ı tıbb.
Süleymaniye Ktp. Hamidiye 1017

Fazlızade Mehmed: Müfredât-ı tıbb.
Süleymaniye Ktp. Hüsrev Paşa 475

Fazlızade Mehmed: Müfredât-ı tıbb.
Nuruosmaniye Ktp. 3550

Fazlızade Mehmed: Şerh ve tahmi-
sü'l-Kasidetü'l-Münferice. Süleymaniye
Ktp. Reşid Efendi 705/2

Hezarfen Hüseyin Efendi: Fihrisü'l-
ervam. Süleymaniye Ktp. Esad Efendi
3741/2.

Hezarfen Hüseyin Efendi: Tuhfetü'l-
eribü'n-nafiatü'r-ruhani ve't-tabib. Süley-
maniye Ktp. Reşid Efendi 710/2.

İsa Efendi: Müfredât-ı İsa efendi fi'l-
tıb. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi
Ktp. Yazma Nu. 580. (Bu nüshanın baş
kısmı eksiktir).

İshak b. Murad: Edviye-i müfrede.
Süleymaniye Kütüphanesi. Pertevniyal
744.

Mehmed b. Ahmed: Mualecat-ı Şeyh
İbn Baytar. Süleymaniye Ktp. Hamidiye
1016.

Mehmed b. Mahmud: Tuhfe-i Muradi
fi ilmi'l-cevahir. Süleymaniye Ktp. Aya-
sofya 3577.

Muhammed Mü'min Tankabuni:
Tuhfeti'l-mü'minîn. Cerrahpaşa Tıp Fakül-
tesi Tıp Tarihi Ktp. Yazma Nu. 552; 564

Mustafa el-Üsküdari: Müretteb-i
müfredât-ı Siyahi. Süleymaniye Ktp. Re-
şid Efendi 710/3.

Osman b. Abdurrahman: Kitabü'n-
nebât Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi
Ktp. Yazma Nu.: 19.

Osman b. Abdurrahman: Kitabü'n-
nebât. Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi
709.

Osman b. Abdurrahman: Kitabü'n-
nebât. Bayezid Ktp. Veliyüddin Efendi
2486.

Osman b. Abdurrahman: Tercümetü
Kitabı Coğrafya. Süleymaniye ktp. Esad
Efendi 2041.

Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Sa-
id: Ferâidü'l müfredât. Süleymaniye Ktp.
Esad Efendi 2489.

Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Sa-
id: Ferâidü'l müfredât. Süleymaniye
Ktp.Hüsrev Paşa 477.

Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Sa-
id: Ferâidü'l müfredât. Bayezid Ktp. Veli-
yüddin Efendi 524.